

مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
 مەملىكەتلىك مەرخۇل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
 شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

MIRAS

美拉斯

مەلەس

4

2010

ISSN 1004-3829

9 771004 382027

شائىر، تىلشۇناس، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، مەدەنىيەت، سەنئەت، مۇقام تەتقىقاتچىسى،
ئاتاقلق جامائەت ئەربابى ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى (1924 -)

2010 - يىل 4 - سان

قوش ئايلىق ژۇرنال

(ئومۇمىي 120 - سان)

مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا

- ئاتا-بوۋامدىن قالغان نەسەتلەر غالىب مۇھەممەد قارلۇق (1)
ئۆزلۈككە قايتىش مۇھەممەد كامال خۇشخوي (9)

ئادەت قېرىماس

- ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن - كاسپىلىرىدىكى شاگىرت تەربىيەلەش ئەنئەنىسى - - -
ئابدۇقەييۇم مەجىت (16)
دەريا بويلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى مەتسەئىدى مەتقاسىم (34)

لەقەمسىز ئەر بولماس

- شېخنى تارتىپ يىلتىزنى چىقىرىش مەمتىن قۇربان (24)

مىراسلىرىمىز

- «تارىخىي ھەمدى»دىكى ئەمەل - مەنسەپ ۋە ھۈنەر - كەسپكە ئائىت ...
ئاتالغۇلار ئەھمەد مۇھەممەدۇللا (28)
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئالتۇن يارۇق ھەبىبۇللا خەلىۋۇللا (58)

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر

- قۇمۇل كەشتىچىلىكى پاتىگۈل قاسىم (42)

ئەقىل - دۇردانىلىرى

- ھېكمەتلىك ھېكايەتلەر توپلىغۇچى: ئابدۇقادىر سادىر (50)

يېمەكلىرىمىز

- ئۇيغۇرلاردا بال ۋە شېكەر مامۇت قۇربان (54)

باش مۇھەررىر:

ۋاھىتجان غوپۇر

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

مۇختار مۇھەممەد

مۇھەررىرلەر:

نۇرىسا باقى

خۇرسەنئاي مەمتىن

ئەزىزە تۇيغۇن

جاۋابكار مۇھەررىر:

نۇرىسا باقى

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونلۇق كەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى

نەشر قىلغۇچى: «مىراس»

ژۇرنالى نەشرىياتى

ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جە -

نۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت

Tel: (0991) 4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى

باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئى -

دارىسىدىن تارقىتىلدى

جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى

مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە

كەلگەن نومۇرى:

CN65 - 1130 / I

خەلقئارالىق نومۇرى:

ISSN1004 - 3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 - 58

پوچتا نومۇرى: 830001

E-mail: mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM

ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040

باھاسى 6.00 يۈەن

تاق ئاينىڭ 20 - كۈنى نەشر قىلىندۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنزىرىتىمىزنى ساپلاشتۇرۇش

ئەجدادلار ئىزى

تەكلىماكاندىكى گېگانت راۋاق يالقۇن ياقۇپ (63)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدا

ئادىل ۋەزىرنىڭ ئەقلىلىق قىزى (70)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ھويلا ئارام مەدەنىيىتى سادەتگۈل غوپۇر (73)

ئۇيغۇرلاردا كىتاب گۈلمەرە ئابلىكىم (76)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەزىزە تۇيغۇن

تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ

كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى

ماۋزۇ ۋە ئىچى بەتلەرنى لايىھىلىگۈچى: مەريەمگۈل ئىدرىس

ئەسسالامۇ ئەلەيكمۇ ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

ئۆي ئىچىڭىز بەرىكەتلىك، ئىشلىرىڭىز نېمەتلىك، توپا ئالسىڭىز ئالتۇن، كۈل ئالسىڭىز كۈمۈش بولغاي! سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن زۇررىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن زۇررىلىمىزنى كىتابخانلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا زۇررىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزگە، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

مۇقاۋىنىڭ 1 - بېتىدىكى رەسىمنى ئەسقەر تۇردى سىزغان

ئىچى بەتتىكى سۈرەتلەرنى ئادىل ئىسمائىل، ھۈسەنجان قاسىملار تەمىنلىگەن

2010 - يىللىق 3 - سان مۇقاۋىنىڭ 3 - بېتىدىكى سۈرەتلەرنى ھۈسەنجان قاسىم تارتقان

Chief editor: Wahitjan Ghopur

Deputy chief editor: Muhtar Muhammed

Responsible editor: Nurnisa Baki

保护文化遗产 捍卫精神家园

总编:

瓦依提江·吾甫尔

副总编:

穆合塔尔·穆罕默德

(法人代表)

编辑:

努尔尼沙·巴克

胡尔仙阿依·买买提明

艾孜再·吐依贡

本期责任编辑:

努尔尼沙·巴克

主管:新疆维吾尔自治区文学
艺术界联合会

出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好
南路 716 号文联 14 层)

电话:(0991)4554017

印刷:新疆日报社印务中心

发行:乌鲁木齐邮局

订阅:全国各地邮局

国内统一刊号:CN65-1130/1 国外统一刊号:

ISSN1004-3829 邮政代号:58-60

E-mail: mirasuyghur@126.com

海外发行代号:1130BM

广告许可证号:6500006000040

邮编:830001

定价:6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional Federa-
tion of Literary and Art Circles

Editor: "Miras" (Heritages) editorial
department

716 # 14 floor southern friendship road
Urumqi Xinjiang China

Printer: xjiang newspaper press center

Distribution: Urumqi post officePost
offices of the whole country

Print number at home: CN65 _ 1130/1

Print number abroad: ISSN1004 _ 3829

PostCode: 58 _ 60

International Standart Book Number:
1130BM

Post Number: 830001

Tel: (0991) 4554017

Price: 6¥

غالب مۇھەممەد قارلۇق

بالام، نەسەتلىرىگە قۇلاق سال:

بالام، سەن جەمئىيەت تېز تەرەققىي قىلىۋاتقان، ئۆز گىرىشلەر زور بولۇۋاتقان، يەر شارلىشىش دولقۇنى ئىچىدە سىرتقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرلىرى مەدەنىيىتىمىزگە تەسىر كۆرسىتىپ روھىيىتىمىزگە، كىشىلىك قاراش ۋە دۇنيا قاراشلىرىمىزغا، ئەنئەنىۋى دۇنيا قاراش، قىممەت قاراشلىرىمىزدا تەۋرىنىش بولۇپ، ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەخلاق-ئۇدۇمل-رىمىزغا ئۆز گىرىش ئەپكىلىۋاتقان پەۋقۇلئاددە بىر دەۋردە ياشاۋاتىسەن. ئۆز مىللىتىنىڭ كۈزەل ئەخلاق-ئەھكاملرى، ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن خەۋەرسىز يۈرۈش گۇناھتۇر. جاھاننىڭ ئېزىتقۇ تۇمانلىرىغا ئەل بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ ھەرىكەت-سەررەڭ مەدەنىيەت-لىرىگە مەستخۇش بولۇپ، ئۆز مىللىتىدىن ياتلىشىش ئاقىۋەتتە يامان نەتىجە بىلەن ئاياغ-لىشىدۇ. ئۆز مىللىتىنىڭ، خەلقىنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى، ئەخلاق ۋە قىممەت قاراشلىرىنى بىلىش، ئۆگىنىش ھەر بىر مىللەت ئەزاسى، پەرزەنتى ئۈچۈن پەرھىز ھەم قەرز. بالام، بىز ھەرقانچە تەرەققىي قىلىپ كەتسەكمۇ، تەرەققىياتقا ھەرقانچە يۈزلىنىپ كەتكەن تەقەددىردىمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئەسلىنى، يىلتىزىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى ئۇنتۇپ قالماستىقىمىز كېرەك ئىدى. تەرەققىي قىلىش كېرەك، تەرەققىياتتا گۇناھ يوق، مەسىلە بىزنىڭ شۇ تەرەققىيات جەريانىدا ئەقلى-ھوشىمىزنى يوقىتىپ قويۇش. قويماسلىقىمىزدا، تەرەققىياتقا ئىلمىي، توغرا پوزىتسىيە بىلەن يۈزلىنىشلىرىمىزدە! تەرەققىي قىلىمىز دەپلا ھەممە نەرسە.

ئاتا بوۋامدىن قالغان
نەسەتلىرى

غەربى: «ئاتا- ئاناڭنىڭ نەسەپلىرىنى ئاڭلا، ئۇنى قايدى- تۇرما، مال- دۇنيا ۋە بەختكە ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ تە- كەبۇرلىشىپ، قۇتۇرما» دېسە، كىلاسسىكىمىز موللا ئەلەم شەھرىيار: «ئاتا- ئانىلارنى ئىززەتلەش، جان- دىل بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلماق زۆرۈرىيەتتۇر»، دەپ نەسە- ھەت قىلدۇ. دېمىسىمۇ مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى ئىيتە- قاندىك «ئاتا- ئانا دەرەخنىڭ ئۇلىغا، پەرزەنت دەرەخنىڭ شېخىغا ئوخشايدۇ، شاخ ئۇلىنىڭ قەدرىنى بىلمەسە، شاخ- نىڭمۇ قىممىتى بولمايدۇ».

شۇنداق تۇرۇقلۇق، بىر قىسىم بالىلار ئاتا- ئانىنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ، ھەتتا گەپ ياندۇرىدۇ، قاقشىتىدۇ، دىلىغا ئازار بېرىدۇ. ھەتتا شۇنداقمۇ ۋىجدانسىز، ۋاپاسىز، ئەقلى كورلار باركى، ئاتا- ئانىسىغا قول سالىدۇ. بۇ نېمە- دېگەن ئېغىر گۇناھ- ھە! مەن بىر قېتىم سىنىپتا دەرس سۆزلەۋېتىپ: «ئاتا- ئانىغا ئالىيىپ قاراشمۇ گۇناھ ھېساب- لىنىدۇ» دېۋىدىم، كۆپلىگەن ساۋاقداشلار ئۆزىنىڭ بۇنداق «گۇناھ»نى ھەر دائىم سادىر قىلغانلىقىغا ئۇھسە نىش ئىچىدە ئىقرار بولۇشتى. تېخى، مۇشۇنداق قىلىشنىڭ گۇناھ بولىدىغانلىقىدىن چۆچۈپ كېتىشتى. ئۇلار ئىلگىرى بۇنى بىلمەيدىكەنتۇق. ئاتا- ئانىسىغا قوپال مۇئامىلە قىل- دىغان، ئەدەپسىز بالىلارغا مەن بۇ يەردە تارىخچىمىز موللا مۇسا سايرامنىڭ مۇنۇ سۆزىنى ئاڭاھ سۈپىتىدە ئەسكەرتىمەكچىمەن: «بۇغداي تېرىغان كىشى بۇغداي، ئارپا تېرىغان كىشى ئارپا ئالغانغا ئوخشاش، كىمكى ئاتە- سىغا چوڭچىلىق قىلسا، ئۆز پەرزەنتىدىن شۇنىڭغا ئوخشاش ئاققۇھەتنى كۆرىدۇ». يەنى چوڭلارنىڭ ئۆتتە جاھان دېگىنى مۇشۇ شۇ! ھۆرمەت قىلسا ھۆرمەت تاپىدۇ- ھان گەپ.

بالام، شۇنىسى ئېسىڭدە بولسۇنكى، «ئاتا- ئاناڭنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز ئازار بەرمە ۋە ئۇلارنى رەنجىتمە. سەن ئۇلارنى رەنجىتسەڭ، بۇ دۇنيادا پۈتۈن ئىنسان ساڭا نەپرەت ياغدۇرىدۇ، ئاتا- ئاناڭ سېنى كىچىكىڭدىن تارتىپ مېھىر- مۇھەببەت بىلەن پەرۋىشلەپ چوڭ قىلدى، ياخشى ئىش، ياخشى كەسپلەرنى ئۆگەتتى، بۇنىڭدىن كې- يىنمۇ ياخشى ئادەم بولۇشۇڭنى تىلەيدۇ، مېنىڭ مۇشۇنداق ئادەم بولالسىم ئاتا- ئانامنىڭ سەۋەبى ۋە تەربىيە قىلىش- دىن بولغان، دەپ تونۇغىن. ئاتا- ئاناڭنى ھەرگىز پەس كۆرمە ۋە كەمسىتمە، ئۇلارنى پەس كۆرۈپ ھۆرمەت قىل-

دىن ۋاز كېچىش، ئەسلىنى ئۇنتۇپ قېلىش توغرا ئەمەس. مەن سىزگە ئاتا- بوۋىلىرىمىزدىن قالغان بىر قىسىم تەۋەر- رۈك ئەخلاقى كۆز قاراشلارنى يەتكۈزۈشنى بۇرچۇم دەپ ئويلىدىم. بۇلار نۆۋىتىدە مىللەتكە، زامانغا لايىق پەزىلەتلىك ئادەم بولۇشنىڭ ئەڭ قىممەتلىك ئەقەللىي ساۋات- مىزانلىرىدىن بىرى. بۇلار ئېسىڭدە بولسۇن، بالام.

ئاتا- ئانىلارنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە

بالام، بىر ياراتقۇچىدىن قالسىلا دۇنيادا ئەڭ ئۇلۇغ ئىنسان ئاتا- ئانىدۇر. ئاتا- ئانا پەرزەنتلەرنىڭ ئاپىرىدىگا- ھى، ھامىيىسى، تۇنجى ھەم مەڭگۈلۈك ئۇستازى. ئاتا- ئانا ئەجرىسىز ھاياتلىقنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. دۇنيادا ئانىلارنىڭ مېھرىبانلىقىنى، ئاتىلارنىڭ پىداكارلىق- نى بېسىپ چۈشىدىغان ئىككىنچى بىر نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا كىلاسسىكىمىز مۇھەممەد سىدىق بەرشى- دى: «ئاتا- ئانىنىڭ ئەڭ ئاددىي ھەققى شۇدۇركى، ئۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن سەن دۇنياغا تۆرەلدىڭ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا- ئاناڭنى ھەمىشە ھۆرمەت قىل ۋە ئۇلۇغ بىل»، دەپ ئېيتىدۇ. مەشھۇر يازغۇچىمىز ئابدۇر- ھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئانا ئەجرى ھەققىدە:

«ئانىنىڭ بىر تېمىم سۈتى ھەققىگە،

ئاپارماق يەتتە رەت لازىم مەككىگە.

بىر تېمىم سۈت ھەققى شۇنچىلىك ئۇلۇغ،

نېمە دەيسەن سېنى باققان پۈتۈن ھەققىگە».

دەپ شېئىر قاتسا، ئۇلۇغلىرىمىز ئاتا ھەققىدە «ئاتا نەسە- ھىتى — پەرزەنت بەختى»، «ئاتا بىر تۈپ سۆيگۈ دەرد- خى»، «ئاتا دېگەن تاغ»، «ئاتا — ئائىلە تۈۋرۈكى» دەپ قەيت قىلىشىدۇ. ئۇلۇغ ئالىم بوۋىمىز مەھمۇد كاشى-

مىسالك، سېنى ھەرگىز ياخشى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ» (مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى). شۇڭا ئاتا-ئانىمىزنىڭ قەد-رىگە يېتەيلى، ئۇلارنى ئۇلۇغلايلى، ھۆرمەتلەيلى، گەپ ياندۇرمايلى، ئاللىبى قارىمايلى، ئۇلارنىڭ گەپ-سۆزلەرنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلايلى. بولسا چامىمىزنىڭ يېتىشە-چە ئۇلارغا ياردەملىشەيلى، پۇت-قوللىرىنى سىلاپ، ئۇۋۇلاپ قويمايلى، ھەرقانچە قاتتىق گەپ قىلىۋالسىمۇ، را-زىمەنلىك بىلەن ئېغىر-يېسىق بولايلى.

چوڭلارنى، ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە بالام، چوڭلارنى، ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش بىزگە ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن مىراس قالغان ئېسىل ئادەت، ئەخلا قىي پەزىلەت. لېكىن، ھازىر بىر قىسىم بالىلار كوچىلاردا، ئاممىۋى سورۇنلاردا چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىشنى ئوقمايدۇ، ئالدىدىن «توغرا» ئۆتىدۇ، قالايمىقان، سەت گەپ-لەرنى قىلىدۇ، ۋارقىراپ سۆزلىشىدۇ. ناتونۇش چوڭلارغا كىچىككەنە سالاممۇ قىلمايدۇ، كارى بولمايدۇ. مەكتەپلەر-دە بولسا بىر قىسىم ساۋاقداشلار ئوقۇتقۇچىلىرىنى ھۆرمەت قىلمايدۇ، ھەتتا تاكاڭلىشىدۇ، سەت گەپلەر بىلەن ھاقارەتلەيدۇ. تېخى، ئۆزىگە دەرس بەرمەيدىغان ئوقۇت-قۇچىلىرى بىلەن روبىرو ئۇچرىشىپ قالسىمۇ سالام قىلمايدۇ. بۇنداق ئەھۋال ھازىر مەكتەپلەردە كۆرۈلۈپ تۇرۇ-ۋاتىدۇ. بۇ ياخشى ئەھۋال ئەمەس. بولۇپمۇ ئوقۇتقۇچى-ئۇستازلارغا ھۆرمەتسىزلىك ئەڭ ئەسەددىي ئەخلاقسىز-لىقتۇر.

بالام، چوڭلارنى، ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش ھەققىدە ئەجدادلىرىمىزدىن گۈزەل ھېكمەتلەر، نەسىھەتلەر قالغان. بوۋىمىز مەھمۇد كاشىغەرى: «چوڭنى ھۆرمەتلىسەڭ بەخت تاپىسەن» دېسە، مۇتەپەككۇر بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ سالامنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ: «سالام كىشى ئۈچۈن سالامەتلىك يولىدۇر، سالام قىلسا سالامەتلىكنىڭ ئۇلى قۇرۇلغان بولىدۇ، سالام كىشى ئۈچۈن تىنچلىق ۋە ئەمىنلىكتۇر، سالام قىلسا كېيىن جان ئەمىن تاپىدۇ. ئۇلۇغلارنى ئۇلۇغلاپ، ھۆرمىتىنى قوغدا، ساڭا دۆلەت ۋە ئۇلۇغلۇق بەختى كېلىدۇ.» بۇ يەردىكى «ئۇلۇغلار» چوڭلار دېگەن مەنىدە كېلىۋاتىدۇ. كىلاسسىك كىمىز موللا مۇھەممەد سادىق قەشقەرىمۇ: «ئۇلۇغ ۋە كىچىكلەرنىڭ ھەر قايسىسىغا ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق ھۆرمەت بىلدۈر، قېرى كىشىلەرنى ئاتا مەرتىۋىسىدە

كۆرۈپ، ئۇلارغا ھۆرمەت قىل، يېقىنلىرىڭنى ئاكا ۋە ئىنى قاتارىدا كۆرۈپ، ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە، يېقىنچىلىق بىلدۈرۈپ، ئىززەت قىل، كىچىكلەرنى ئۆز پەرزەنتىڭ قا-تارىدا كۆرۈپ، شەپقەت ۋە نەسىھەت قىل، ياخشى ئىش-لارغا دالالەت قىل، لېكىن، يامانلارنىڭ سۆھبىتىدىن پەر-ھىزدە بول، ناۋادا ئۇلارنىڭ سۆھبىتىگە قاتنىشىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، كۆزۈڭنى ۋە ئاغزىڭنى (كۆڭلۈڭنى) ئۇلاردىن ساقلا.» ئەمدى ئۇستازلارغا كەلسەك، ئېغىزغا ئىلىم سالغان ئادەم نۆۋىتى كەلسە ئاتا-ئانىدىن ئۇلۇغ-دۇر. شۇڭا شېئىرىيەت پېشۋاسى، بوۋىمىز ئەلىشىر نەۋائى: «جاپا چېكىپ ساڭا بىر ھەرپ ئۆگەتكەن ئۇستازنىڭ ھەققىنى يۈز تىللا بېرىپمۇ ئادا قىلغىلى بولمايدۇ»، دەيدۇ. موللا ئەلەم شەھىيارى بولسا: «بىلىم بەرگەن ئۇستازنىڭ ئاتاڭدىنمۇ ئارتۇق بىل، ئۇنىڭغا ئىززەت-ئېھرام قىل» دەپ خىتاب قىلىدۇ. ھەزرىتى لوقمان ھېكمە-مۇ ئۆزىنىڭ «100 نەسىھەت»ىدە: «ئۇستازنى ئاتىدىن ئەزىز بىل» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ. تارىخىمىزدا ئۆتكەن مەشھۇر ئالىم، ئۇلۇغ سائادەتلىك كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇستازلىرىنى ھۆرمەتلەشنىڭ نادىر ئۈلگىلىرىدىن ئىدى. مىلادىيە 356-يىلى مەشھۇر بۇددا ئالىمى، مۇتەپەككۇر كۇماراجىۋا كەشمىردىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ كۈسەنگە قايتىپ كەلگەندە كۈسەن خانى ئاقارى پاك مەخسۇس كۇماراجىۋا ئۈچۈن شىر شەكىللىك ئالتۇن پۇتلىق تەخت

كۆڭۈل بۆلۈشى لازىم.

بالام، مەيلى قانداق ئەھۋالدا، قانداق شارائىتتا ياشا، ھەر ۋاقىت پاكىزلىققا دىققەت قىل، ئۆزۈڭنى پاك تۇت، شۇندىلا روھىڭ پاك بولىدۇ، جۇشقۇن ھەم روھلۇق بولسەن، ئىشلىرىڭ بەرىكەت تاپىدۇ! چۈنكى، پاكىزلىق ئۇلۇغ سائادەتتۇر.

يېمەك-ئىچمەك ئەخلاقى توغرىسىدا

بالام، ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس يېمەك-ئىچمەك ئەخلاقى بولىدۇ، بىزنىڭمۇ بىر يۈرۈش ئەدەپ-قائىدىلىرىمىز بار. ئەڭ ئالدى بىلەن بىز يېمەك-ئىچمەكنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايمىز، قولى پاكىز يۇماي تۇرۇپ يېمەك-ئىچمەككە داخىل بولمايمىز. «كېسەللىك گالدىن كىرەر» دېگەن ئىبرەتلىك ھېكمەتنىڭ روھى بويىچە يېمەك-ئىچمەكنىڭ سۈپىتى ھەم مىقدارىغا دىققەت قىلىمىز. تاماقنى جىق يەيدىغان ئادەملەرنى بولسا «كالا» دەپ سۈپەتلەپ قويىمىز. بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا: «غىزانى ئاز يە، ئۆ-زۈڭنى پاك تۇت» دەپ نەسىھەت قىلىدۇ. قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن كىلاسسىكىمىز مۇھەممەد سادىق قەشقەرى «ئەدەبۇسسالھىن» ناملىق كىتابىدا يېمەك-ئىچمەكنىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «تائامنى ئازراق يېگەي ياكى قورساق ھەقىقىي ئاچمىغۇ چە تائام يېمىگەي. شۈبھىلىك تائامدىن ھەزەر قىلغاي، ئەگەر زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن شۈبھىلىك تائامنى يېيىشكە توغرا كەلسە ئىمكانقەدەر ئاز يېگەي. تائامنى ئولتۇرۇپ يېگەي. تائامنى دىققەت بىلەن يېگەي. تائامنى ئوڭ قول بىلەن يېگەي. تائامنى ئۆز ئالدىدىن ئالغاي، ئەمما، مېۋە-

ياستىپ، ئۇنى رۇم كىمخاپلىرى بىلەن بېزەپ، ئۆزى ئاشۇ ئورۇندۇقنىڭ ئالدىدا دۈم يېتىپ، كۇماراجۋانى ئۆ-زىنىڭ دۈمبىسىنى دەسسەپ تۇرۇپ تەختكە چىقىپ بۇددا نوم-سۈتلىرىنى مۇتالىئە قىلىشقا تەكلىپ قىلغان. دېمەك، ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەل پەزىلەتلىرىدىن بىرى. ئۇستازلارنى قانچىلىك ئۆ-لۈغلىساق، قانچىلىك بېشىمىزغا ئېلىپ كۆتۈرسەك، قانچە-لىك ئىززەت-ئېھرام بىلدۈرسەك ئەرزىيدۇ. ئويلاپ باقايدىمىز، ئۇستاز ئەجرىسىز بۇ دۇنيادا كىمىنىڭ قەلبى يورىغان؟ مەيلى ئالىم بولسۇن، مەيلى چولپان سەنئەتكار بولسۇن، مەيلى پۇلدار چوڭ باي بولسۇن، ھەممىسى ئۇستاز مېھنە-تىنىڭ يارقىن جۇلاسىغۇ ئاخىر! بۇنى ئېسىڭدە چىڭ تۇت، بالام.

پاكىزلىق — دۆلەت

خەلقىمىزدە «پاكىزلىق — دۆلەت» دەيدىغان سائا-دەتلىك گەپ بار. بۇ ئۆزىنى پاك، پاكىز تۇتقان، ياشاۋات-قان مۇھىتىنىمۇ پاكىز تۇتۇشقا تىرىشىدىغان كىشىنىڭ تېنى ۋە ئەقلىمۇ ساغلام بولۇپ، ئۇزاق ئۆمۈر ھەم بەخت سۈ-رىدۇ، دېگەنلىك. ساغلام تەن ئەلۋەتتە پاكىزلىقتىن كېل-دۇ، شۇندىلا بوۋىلار ئېيتقاندەك: «ساغلام تەندە ساپ ئەقىل» بولىدۇ. مۇتەپەككۇر، ئەدەب رىزائۇددىن ئىبنى فەخرۇددىن «ئىلمىي ئەخلاق» ناملىق كىتابىدا پاكىزلىق ھەققىدە شۇنداق دەپ يازىدۇ: «قول، يۈز، كىيىم-كېچەك، كىتاب، يېزىق ۋە باشقا ھەر تۈرلۈك نەرسىلەرنى كىرىسىز، چاغسىز تۇتۇش پاكىزلىق — پاكلىق بولىدۇ. بۇ نەرسىلىرى كىر كىشىلەردىن ئادەملەر نەپەسلىنىدۇ، قاچ-دۇ.» تونۇلغان ئايال ئالىم ئالىمەتۇل بانامۇ «ئائىلە سا-ۋاقلرى» دېگەن ئەسىرىدە: «ھەر تەرەپتىن پاكىز بولغاندا راھەت بولىدۇ. بۇنى كىشىلەر سىناپ كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھويلا ۋە ئۆيلەرنى ئەخلەت-چا-ۋالاردىن، چاڭ-توزانلاردىن تازىلاپ تۇرۇشقا ئادەتلى-نىش لازىم. شۇنداقلا ئىدىش-تاۋاق، قازان-قۇمۇچ، سا-ماۋار قاتارلىقلارنى ھەر ۋاقىت پاكىز تۇتۇش زۆرۈردۇر» دەيدۇ. دېمەك، بالام، پاكىزلىققا ئەھمىيەت بېرىش — ئىنساننىڭ سائادەتلىك ئىشى، خەلقىمىز ئەزەلدىن پاكىزلىق-قا ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەن. شۇڭا سېنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق بالىلار، ساۋاقداشلار، جۈملىدىن چوڭلارمۇ شەخسىي تازىلىقى ۋە مۇھىت تازىلىقىغا ئەڭ يۈكسەك

مۇنداقراق تاماقلارنى ياراتمايدۇ. يېمەك-ئىچمەك جەريا-
نىدا يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان ئەدەپ-قائىدىلەرگە رىئايە
قىلمايدۇ، ھەتتا ئۇنى بىلمەيدۇ. تېخى، قولىنى يۇماي
ئۇدۇل كەلگەنلا ئەھۋالدا، سورۇندا يېمەك-ئىچمەككە
قول ئۇزارتىدىغان بەتقىلقلارمۇ ھەم بار. مېنىڭچە، يېمەك-
ئىچمەك ئەخلاققا ھەر بىر ئادەم ئالاھىدە دىققەت بىلەن
قارىشى لازىمدۇر، بالام!

ئەمگەكنى سۆيۈش ھەققىدە

بالام، ئەمگەك ئەڭ شەرەپلىك. ئادەم ئەمگەك
بىلەن كۆكرىدۇ، گۈللەپ ياشايدۇ. ئەمگەكسىز ئىنسان-
يەت تارىخىمۇ بولغان ئەمەس. پىرولتارىياتنىڭ ئۇلۇغ دا-
ھىيىسى ئېنگېلس: «ئەمگەك ھەرقانداق بايلىقنىڭ مەنبە-
سى. ئۇ پۈتۈن ئادەمىزات تىرىكچىلىكى ئۈچۈن بىرىنچى
ئاساسىي شەرتتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز مەلىكە مەندە:
ئىنساننىڭ ئۆزىنى ئەمگەك ياراتقان، دەپ ئېيتىشىمىز
كېرەك» دېسە، پىرولتارىياتنىڭ ئۇلۇغ يازغۇچىسى
ماكسىم گوركىي: «بىز ياشىغان دۇنيا سۆز بىلەن ئەمەس،
بەلكى پائالىيەت، ئەمگەك بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن»
دەيدۇ. ئەمگەكنىڭ بۈيۈك رولى ھەققىدە قەدىمكى رىم
مۇتەپەككۈرى سېنېكا: «ئۇلۇغ ئادەملەرنى ئەمگەك يې-
تىشتۈرىدۇ» دېسە، رۇس يازغۇچىسى لېف. تولستوي:
«ئادەمنى ھېچنەرسە ئەمگەكتەك يۈكسەكلىككە كۆتۈرمەي-
دۇ، ئادەم ئەمگەكسىز ئۆز ئىنسانىي قەدەر-قىممىتىنى
ساقلىيالايدۇ»، دەيدۇ. پۇبلىيى سىر بولسا: «شان-شە-
رەپكە ئېلىپ بارىدىغان يول ئەمگەكتە»، دەپ ئېيتىدۇ.
دېمەك، ئەمگەك ئىنسان مەۋجۇتلۇقىنىڭ، كۈچلۈك-ئا-
جىزلىقىنىڭ، غالبىيەت ۋە مەغلۇبىيەتنىڭ كاپالىتى. شۇڭا
ئەمگەككە قاتنىشىشنىڭ، ئىجاد-مېھنەت قىلىشنىڭ زۆرۈر-
يىتى ھەققىدە «دۇنيا ھېكايىچىلىقىنىڭ بوۋىسى» دەپ ئا-
تالغان چېخوف: «ئىنسان كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،
ئەمگەك قىلىشى، تەرگە چۆمۈلۈپ ئىشلىشى كېرەك.
ئۇنىڭ ياشاش مەقسىتى، بەخت ۋە ھاياجانلىرىمۇ ئەنە شۇ
ئەمگەككە مۇجەسسەملەشكەن» دېسە، فىرانسىيەلىك
ۋولتېر: «ياشاش — ئىشلەش دېمەكتۇر. ئەمگەك ئادەم
نىڭ ھاياتى»، دەيدۇ. «ئوقۇغۇچىنى ئەمگەك قىلىشقا
ئۆگەت، ئۇنى ئەمگەكنى ھەقىقىي سۆيۈشكە، ئەمگەك
بىلەن شۇغۇللىنىشقا شۇنداق ئۆگەتكىنى، ئەمگەك ئۇنىڭ
ۋۇجۇدىغا ئەبەدىي سىڭىپ كەتسۇن. ئۇنى شۇنىڭغا ئۆ-

لەرنى ھەرقايسى تەرەپتىن ئالسا بولىدۇ. نان ۋە نان ئۇ
ۋاقتىنى قەدىرلىگەي، ناننى ئىككى قول بىلەن سۇندۇر-
غاي. قورسقى ئاچ بولسىمۇ تائامنى ئالدىراپ-تېنەپ،
ئاۋاز چىقىرىپ يېمەكەي. بۇ خىلدىكى تائام يېيشى ئاچ-
كۆزلۈك دەپ ئاتايدۇ. ئۇ كۆڭۈلنىڭ قېتىشىغا ۋە كورل-
شىشىغا سەۋەب بولۇپلا قالماي، كۆڭۈلنى ئۆلتۈرىدۇ. تا-
ئامدىن بۇرۇن ۋە تائامدىن كېيىن قولىنى يۇغاي. تائامنى
يەپ بولغاندىن كېيىن رەھمەت-تەشەككۈر ئېيتقاي» ئال-
مەتۇل بانامۇ شۇنداق دەپ يازىدۇ: «تاماق يېگەن ۋا-
قتتا داۋاملىق چۈشكۈرۈش، جىم ئولتۇرماسلىق، قاش ۋە
كۆز بىلەن ئىشارەت قىلىش، كىيىم-كېچەك ۋە پۇت-قولا-
لىرىنى ئويناش، ئۇياق-بۇياققا قاراش، باشقىلارنىڭ
تاماق يېيشىگە تىكىلىپ تۇرۇش، يانپاشلاپ كېرىلىش،
كىشىلەرگە ۋە تائامغا قاراپ يۆتىلىش، يېنىدا ئولتۇرغانلار
بىلەن مەخپىي سۆزلىشىش، ئاۋاز چىقىرىپ كۈلۈش، بەك
يۇقىرى ياكى ھەددىدىن زىيادە پەس ئاۋازدا سۆزلەش،
چوڭلارنىڭ ئالدىغا سايىۋەن ياكى تاياق كۆتۈرۈپ
كىرىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەدەپسىزلىكتۇر. بالىلار-
نىڭ بۇلاردىن ساقلىنىشى ئۈچۈن تىرىشىش لازىم» خەل-
قىمىزدە يەنە يېمەك-ئىچمەك ئىسراپچىلىقىمۇ ناھايىتى
ئېغىر ئېلىنىدۇ، «يېمەك-ئىچمەكنى ئىسراپ قىلسا، نانغا
دەسسە يامان بولىدۇ» دەيدىغان ئەقىدىلەر بار، شۇڭا
ئاشلىقنى قەدىرلەش كۈچلۈك تەشەببۇس قىلىنىدۇ.

ھال-كۈنىمىز خېلىلا ياخشىلىنىپ، جەمئىيەت تەرەق-
قى قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە بىر قىسىم ساۋاقداشلاردا
يېمەك-ئىچمەك ئىسراپچىلىقى مەۋجۇت. تاماق تاللايدۇ،

مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەك، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا

كىتابتىن ياخشىراق دوست يوق جاھاندا،
غەمخورۇڭ بولغاي ئۇ غەملىك زاماندا.
ئۇ بىلەن قال تەنھا ئۇ ھېچ بەرمەس ئازار،
جېنىڭغا يۈز راھەت بەرگۈسى تەكرار.
شۇنداق، كىتاب — مۇۋەپپەقىيەت پەلەمپىسى. ئەنگ-
لىيەلىك مۇتەپەككۇر فرانسىس بېكون ئېيتقاندەك: «كىتاب
ئوقۇش كىشىگە خۇشاللىق بېغىشلايدۇ، كىشىنى نۇرلاندۇ-
رىدۇ، كىشىگە قابىلىيەت ئاتا قىلىدۇ.» پاراسەتلىك ئەج-
دادلىرىمىز ئەزەلدىن كىتاب ئوقۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ
كەلگەن. ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەخسۇس كىتاب-
لارنى كۆچۈرىدىغان خەتتاتلار بولغان، قاراخانلار دەۋ-
رىدە، سەئىدىيە سۇلتانلىقى مەزگىللىرىدە ئوردا كۈتۈپخا-
نىلىرى جانلانغان، خەلق كىلاسسىك ئەسەرلەرنى ئوقۇشقا
ئەھمىيەت بەرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا كەنجى ئويغىنىش دەۋ-
رىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئاسترونوم، ئالىم، پادىشاھ مىرزا
ئۇلۇغبەگ ئۆز زامانىسىدا خانلىق كۈتۈپخانا سالدۇرۇپ،
ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن كىتاب ئوقۇش ھەرىكىتىنى
ئېلىپ بارغان، ھەتتا ئۆزى ئۆلۈم گىردابىدا تۇرغان ئەھ-
ۋالدىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتى بىلەن ھېسابلاشماي ئەكسچە
خانلىق كۈتۈپخانىدىكى كىتابلارنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە

گەتكىنىكى، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆز كۈچى بىلەن بىرەر نەرسە-
نى بىلىۋالالمايلىق ئەقلىگە سىغمايدىغان ھالەت ھېسابلان-
سۇن» دەيدۇ، يەنە ئا. دېستېرۋىگ خەلقىمىزدە:
«ئەمگەك بىلەن ئەر كۆكرەر، يامغۇر بىلەن يەر»،
«ئەمگەكنىڭ نېنى تاتلىق، ھۇرۇننىڭ جېنى تاتلىق»،
«ئەمگەك قىلساڭ ئاتلىق چقار، ئەمگەك قىلساڭ چات-
قىڭ چقار» دېگەندەك ئەقلىيە گەپلەر كۆپ تەكىتلىنىدۇ.
بالام، جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ، تۇرمۇش پاراۋان-
لاشقانسىرى بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ھۇزۇر-ھالاۋەت
قوغلىشىپ، تەييارغا ھەييار، ھۇرۇن، تىرىكتاپ، ئاقناچ
لاردىن بولغىلى تۇردى. ئەجىر-مېھنەت قىلىشتىن، تەر
ئاققۇزۇشتىن، جاپا تارتىشتىن، قىسقىسى ئەمگەك قىلىشتىن
ئۆزىنى قاجۇرىدۇ، ئىرادىسىزلىك، بېلى بوشلۇق قىلىدۇ.
ئاتا-ئانىسىغا، ئەتراپىدىكىلەرگە ھە دېسىلا تايىنىۋېلىشقا
ئامراق. شۇنى بىلىشىمىز كېرەككى، ئەمگەك ئادەمنىڭ
روھىنى تاۋلايدۇ، ئىرادە يېتىلدۈرىدۇ، تەننى چېنىقتۇرىدۇ.
دۇ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن كۈچلۈك قىلىدۇ،
«ئۈجمە پىش، ئاغزىمغا چۈش» دەيدىغان خىيالپەرەسلىك-
كە ئوت ئاچىدۇ، ئادەمدە ئەجىر-مېھنەت ۋە ئىجاد-كەش-
پىيات ئەقىدىسىنى يېتىلدۈرىدۇ. شۇڭا تۈرلۈك جىسمانىي
ۋە ئەقلىي ئەمگەكلەرگە قاتنىشىش ئىنتايىن پايدىلىق ھەم
زۆرۈرىيەتتۇر!

كىتاب — مۇۋەپپەقىيەت پەلەمپىسى

قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، جۇڭگودىن تارتىپ
چەت ئەللەرگىچە كىتاب ۋە كىتاب ئوقۇشنىڭ خاسىيىتى
ھەققىدە تۈرلۈك ئىلھامبەخش پىكىرلەر ئۈزۈلمەي داۋاملا-
شىپ كەلدى. ئىشقىلىپ دۇنيادا كىتاب ئوقۇپ زىيان
تارتقان بىر مۇ ئادەم يوق، شۇنىڭدەك كىتاب ئوقۇماي
ئالىم بولغان ئادەممۇ يوق. دانىشمەنلەر ئېيتىدۇ: «كىتاب —
ئالىملار پىكىرىنىڭ پاناھگاھى، دانا كىشىلەر بوستانىنىڭ
چىمەنى، ئاددىي كىشىلەرنىڭ تاماشاخانىسىدۇر. ئۇ يالقۇز
كىشىلەرگە دىل ئاچقۇچى باغ، كۆڭلى زىدىلەرگە رەھناما-
دۇر، دەردلىك كىشىلەر دىلىغا داۋادۇر» (مۇھەممەد جە-
بۇلدۇدى)، «كىتاب — زامانىمىزدىكى ھەقىقىي ئالىي مەك-
تەپتۇر» (توماس كاربلى)، «كىتاب — ھەرقانداق بىلىم-
نىڭ جېنى ۋە يۈرىكى، ھەرقانداق پەننىڭ ئىپتىداسى»
(س. تىسۋېيگ)، تاجىك مۇتەپەككۇرى ئابدۇراخمان جا-
مىيۇ كىتاب ھەققىدە شۇنداق مىسرالارنى توقۇيدۇ:

ئالدى بىلەن خەلقى كىتاب ئوقۇشقا ھېرىسمەن، شۇنداقلا كىتاب ئوقۇش نىسبىتى يۇقىرى دۆلەتلەردۇر. شۇنىسى ئېنىق. كى، «تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي كۆلىمىدە ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئورنى شۇ خەلق ئوقۇۋاتقان كىتابلارنىڭ سانى بىلەن بەلگەلىنىدۇ» (ئى. لا بولې). شۇڭا بىز ئومۇمىي خەلق سەپەرۋەرلىككە كېلىپ كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقىغا ئىگە بولۇشىمىز، كىتابنى سۆيۈشىمىز، لازىملىق، پايدىلىق كىتابلارنى تاللاپ تۇرۇپ جىددىي ئوقۇپ چىقىشىمىز كېرەك. بۇنىڭدا ساۋاقداشلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ناھايىتى ئېغىر.

دوستلۇق ھەققىدە

دۇنيادا دوستسىز ياشايدىغان بىر مۇئەددەم بولمىسا كېرەك. ئەقىللىق، ياخشى دوست ئادەمنىڭ قاننىتى. تۈگۈنلەر، مۇشكۈللەر، دوقاللار دوستلۇق مەسلىھەتى بىلەن يېشىلىدۇ، ھەل بولىدۇ. شۇڭا 11-ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن پادىشاھ، ئالىم، پەيلاسوپ شەمسۇلماۋالى قابۇس «قابۇسنامە» ناملىق ئەسىرىدە شۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەي ئوغۇل، ئەقىل ئىگىلىرى ئۆزىگە دوست تېپىشقا تىرىشىدۇ، ھەر خىل ئادەملەر بىلەن دوست بولۇش تىن قاقچايدۇ. دوستسىزلىقتىن قېرىنداشسىزلىق ياخشىراق. كىشىنىڭ دوستلىرى كۆپ بولسا ئەيىبلىرى يېپىلىدۇ، ياخشىلىقلىرى ئاشكارا بولىدۇ، ياخشى دوست ئۇلۇغ خەزىنەدۇر.» شۇڭا مەكتەپلەردە ساۋاقداشلار ئارا دوستلۇق ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىشنىڭ زىيىنى يوق. چۈنكى، دوستلۇق ساۋاقداشلار ئارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىدۇ، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشتا ئۆزئارا ياردەمنى يۈرۈشتۈرىدۇ. بۇ بىر پۈتۈن سىنىپ كۈللۈك تىپىنىڭ تەكشى ئالغا بېسىشىغا، نەتىجە ۋە شان-شەرەپلەرنى قۇچۇشىغا باغلىق.

ئەمما، ساۋاقداشلارنىڭ دوست تۇتۇشتىكى مەقسىتى، ئۆلچىمى ئوخشاش بولمىغاچقا ئوخشاش بولمىغان دوستلۇق قىسمەتلىرىگە ئۇچرايدۇ. بەزىلەر باشقىلاردىن پايدىلىنىش ھېسابىدىلا دوست تۇتىدۇ. بەزىلەر دوستلۇقنى ئويۇن قاتارىدا كۆرىدۇ. يەنە بەزىلەر دوستلۇقنى قەدىرلەپ، ئۆزئارا ياردەمدە بولىدۇ. شەمسۇلماۋالى قابۇس دوستلۇقنىڭ ئۆلچىمى ھەققىدە شۇنداق دەپ كۆرسەتمە بېرىدۇ: «سەن بىلەن شەكىلدە دوستتەك يۈرۈپ يېرىم دوستلۇق قىلسا، مۇنداق دوستلارغا ئىچكى سىرىڭنى ئېيتما. دوستۇڭغا دۈشمەن بولغان دوستۇڭدىن ئالاھىدە

قاتتىق باش قاتۇرغان. ئېلىپكىتىر چىراغ بولمىغان، تۇرمۇش بۈگۈنكىدەك تۈرلۈك قۇلايلىقلارغا تولمىغان ئاشۇ چاغلاردىمۇ خەلقىمىزدىن يېتىشىپ چىققان ئالىملار، مۇتەپەككۇر، يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ھەممىسى كىتاب ئوقۇش مەستانىلىرىدىن ئىدى.

ھالبۇكى، زامان تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە كىتاب ئوقۇشقا بولغان تۈرلۈك ئىمكانىيەت ۋە تەلەپلەر ھەمىسەلەپ ئېشىپ بېرىۋاتىمۇ بىر قىسىم ساۋاقداشلارنىڭ كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقى ئانچە ئەمەس. ئارىمىزدا بىر مەۋسۇمدا ياكى ھەربىر تەتىلدە بىرەر كىتاب ئوقۇپ چىقىپ مايدىغان بالىلارمۇ يوق ئەمەس. گەرچە بالىلارنىڭ دەرس يۈكى ئېغىر دېگەندىمۇ، ھەر ھالدا قوشۇمچە گېزىت-ژۇرنال، كىتابلارنى ئوقۇغۇدەك ۋاقتى ھەم زۆرۈرىيىتى بار. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار كىتاب ئوقۇمىغاننى ئاز دەپ كىتابنى قەدىرلىمەيدۇ، ئاسرىمايدۇ، يىرتىپ، پىرقىرىتىپ تاشلايدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ دەرسلىك كىتابىنىمۇ تۈزۈك ئوقۇمايدۇ. قىسمەنلىرىمىزنىڭ دەم ئېلىش كۈنى، تەتىللەردە كىتابخانلارغا بارىدىغانلىقىدىن ئېغىز ئېچىش تەس.

بالام، بىز تەرەققىي قىلىمىز دەيدىكەنمىز، چوقۇم كىتاب ئوقۇش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈشىمىز لازىم. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىمۇ ئومۇمىي خەلقنىڭ كىتاب ئوقۇش ھەرىكىتىنى قوزغاش، قىزغىنلىقنى ئاشۇرۇش ھەققىدە تەشەببۇسنامىلەرنى چىقىرىۋاتىدۇ. دۇنيادا تەرەققىي قىلغان ئەللەر ئەڭ

شېلىق قىل، تىلى باشقا، دىلى باشقا بولمىغان. دېمەك، ياخشىلىق قىلماقنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ئەجدادلاردىن تۈرلۈك نەسىھەت، دەۋەتلەر كۆپلەپ ئۇچرايدۇ.

ھەسەت بىر خىل راك

ئىنساندا بىر خىل كېسەللىك بار، ئۇنى دوختۇرلار داۋالىيالايدۇ، ئېسىل، قىممەتلىك دورا. دەرەكلەرمۇ شىپا بەخش بولالايدۇ، بەلكى ئۇنى شۇ ئىنساننىڭ ئۆزى بىر تەرەپ قىلالايدۇ. ئۇ شۇنداق ۋەھشىي كېسەللىك، ئۆ-زىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ ئوخشاشلا «ئىس-تۈنەكسىز بومبا» دەك كاردىن چىقىرىپ تاشلايدۇ. شۇڭا ئۇنى ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى قاپاھەتلىك كېسەل راكقا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. رېئاللىقتىكى راكنىڭ ھازىرغىچە شىپاسى تېپىلمىدى، ئەمما ماۋۇ «راك» نىڭ شىپالىق كۈشەندىسى بار، ئۇنىڭ رېتسىپى ئادەمنىڭ قەلبىدە. خوش، ئۇنداقتا بۇ كېسەلنىڭ نېمىلىكىنى بىلىدىكۇمۇ بالام؟ ئاڭقىرىلمىغان بولساڭ مەن ساڭا ئېيتىپ بېرىمەن: ئۇنىڭ نامى ھەسەت، ھەسەتخورلۇق. بۇ كېسەل ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەردە پۈتۈكلەر پۈتۈلگەن، يازمىلاردا تەلقلەر (مۇھاكىمە-مۇلاھىزە) بولۇپ قالغان. مىسالغا قاراپ باقايلى: چاغاتاي ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈلتاجى ھېسابلىنىدىغان بۈيۈك مۇتەپەككۈر شائىر ئەلشىر نەۋائى: «ھەسەتخورلۇق بىماردۇر، بەلكى ئۇ ساقايىماس كېسەلگە گىرىپتاردۇر» دېسە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ھەسەتخورلۇق بىر كېسەلدۈركى، ئۇنى داۋالاشقا ئۇزاق ۋاقىت كېتىدۇ، ئۇ ئادەمنى يەيدۇ، ۋۇجۇدۇڭنى قۇرۇتىدۇ» دەيدۇ. موللا مۇھەممەد تۆمۈر قەشقەرى: «ھەسەت بىر كىشىنىڭ راھىتى ئۈچۈن يەنە بىر كىشىنى ئازابقا سالىدۇ، ھەر سائەتتە مىڭ غەم-غۇسسىنىڭ زەھرىنى كىشىگە ئۇتلاتتۇرىدۇ، بىرەر ئادەم راھەت قەدىمىنى يەرگە قويسا، ھەسەتخور ھەسەت قولى بىلەن بېشىغا كاجاتلايدۇ» دېسە، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا خارابى: «كىمكى خەلق ئارىسىدا غەيۋەتخورلۇق قىلىدىكەن، ئۇنداقلار دىۋە بىلەن شەيتانغا سىرداشتۇر، كىمكى خەلق ئارىسىدا گەپ توشۇغۇچى، سۈخەنچى بولسا، شۈبھىسىز-كى، ئۇ ئىپلاستۇر. غەيۋەتخور كىشى ئۆزىمۇ ئامانلىق تاپالمايدۇ». قىسقىسى، ھەسەت، ھەسەتخورلۇق رەزىللىك. تىن ئوخچىغان گۇناھتۇر.

شۇڭا، بالام ھەسەتتىن يىراق بول، ھەسەتخورلار-دىن ھەزەر ئەيلە!

(ئاپتور: ئۈرۈمچى شەھەرلىك 46 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئېھتىيات قىل. دانالار ئېيتقان: «ئەقىلسىز دوستتىن ئەقىللىق دۈشمەن ياخشى». بىلىمىز، ھۈنەرىمىز كىشىلەرنى دوست تۇتما. دوستلىرىڭنىڭ كۆپلۈكىگە قاراپ ئۇنىڭدىن بېھىرۋا بولما. راھەت-پاراغەت ۋە مېھنەت، يوقسۇزلۇق ۋاقىتلىرىدا دوستلۇقنى بۇزىمىغان دوست چىن دوستتۇر. ھەر قاچان ئۆز دەرىجىسى، ئۆز مەرتىۋىسىدىكى ئادەملەر بىلەن دوستلۇققا ئۆتكىن. دوستلۇققا رىئايە قىل، دوستلەر-رىڭغا نىسبەتەن كۆڭلۈڭنى سەمىمىي تۇت. ئاداۋەت تۇت-دىغان، ھەسەتخور، كۆڭلى تار، بىراۋنىڭ ياخشى كۈنىگە چىدىمايدىغان ئادەم بىلەن دوست بولما.

ياخشىلىق ئۇنىۋىلماستى

بالام، ئىنسان ئۈچۈن بۇ دۇنيادا چوقۇم ئادا قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم پەرىھىز ھەم پەزىلەتنىڭ نېمىلىكىنى بىلىمەنسەن؟ ئۇ بولسىمۇ قولىدىن كېلىشىچە باشقىلارغا ياردەم قىلىش، يەنى ياخشىلىق قىلىش. ياخشىلىق ئىككى دۇنيالىق ئۇلۇغ سائادەت بولۇپ، ئۇ ئىگىسىنىمۇ، ئۆد-يېتىكىنىمۇ ئوخشاشلا رازى قىلىدۇ، مەمنۇنىيەت ئىلكىدە خۇشاللىق تۇيغۇسىغا چۆمدۈرىدۇ. مۇتەپەككۈر بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياخشىلىق ھەققىدە: «ياخشىلىق ئېسىل نەرسىدۇر، ئېسىل نەرسىنى ئېسىل كىشىلەر دائىم خالايدۇ، قايسى نەرسە ئېسىل، نادىر ۋە قەدىرلىك بولسا، ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بارچە كىشىگە ئېغىر چۈشىدۇ. قانداق نەرسە قەدىرسىز بولسا يەردە ياتىدۇ، تاۋار-دۇردۇن قىممەتلىك بولغاچقا تۈردە تۇرىدۇ. تىرىشىپ ياخشىلىق قىلغىن، ياخشى نام ئىزدە، ياخشى نامنىڭ بىلەن مەڭگۈ تىرىك قال» دېسە، مەشھۇر ئالىم ئەبۇ نەسىر فارابى: «بەختكە ئېرىشىشكە مەنپەئەتلىك بولغان ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشتۈرگەن نەرسىنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق، بەختكە مەلۇم دەرىجىدە بولسىمۇ توسقۇن بولىدىغان نەرسىنىڭ ھەممىسى مۇتلەق يامانلىقتۇر» دەيدۇ. ياخشىلىقنىڭ خاسىيەتى ھەققىدە كىلاسسىكىمىز مۇھەممەد سىدىق بەرشىدى مۇنداق دەيدۇ: «بىر كىشىگە ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلساڭ، ئۇنىڭ ئەجرىنى مۇشۇ دۇنيادا كۆرىسەن، چۈنكى قىلغان ياخشىلىقىڭدىن ئۇ كىشى قانچە خۇشال بولغان بولسا، سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ شۇنچە خۇشلۇق، راھەت سەز-گۈسى بولىدۇ. بىر كىشىگە يامانلىق قىلساڭ، يالغۇز ئۇ كە-شىدىلا ئەمەس، بەلكى سېنىڭ كۆڭلۈڭدىمۇ بىئاراملىق، غەشلىك پەيدا بولىدۇ، ئۆزۈڭ خۇشال بولماي تۇرۇپ، كە-شىنى خۇشال قىلالمايسەن، ئۆزۈڭ رەنجىمەي تۇرۇپ، كە-شىنى رەنجىتەلمەيسەن، قولۇڭدىن كەلسىلا باشقىلارغا ياخ-

ئۆزلۈككە قايىش

مۇھەممەد كامال خۇشخۇي

(«ئۆزلۈك ۋە كىملىك» نى ئوقۇغاندىن كېيىن)

ئىزتىراپلارغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالماسلىق، يېڭىدىن بىرەر ئىش باشلاشقا قارىتا «يېشىم بىر يەرگە باردى، ئەمدى مۇمكىن بولمايدۇ» دېگەندەك ئىسەنكرەش تۈپەيلىدىن، ئېڭىمدا بۇرۇق تۈرۈلمىلىك ھۆكۈم سۈرۈپ، نۇرغۇن-نۇرغۇن سوئاللار توختىماي پىتىراپ ئارامىنى بۇزۇپ تۇراتتى. ئۆزۈم ھەققىدە، ماڭا تىنچلىق بەرمەيۋاتقان سوئاللار ھەققىدە قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلمەي قاتتىق تەخىرسىزلىنىۋاتاتتىم. ئەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئويلىمىغان يەردىن دوكتور ئەسەت سۇلايمان ئەپەندىنىڭ شۋېتسىيەدە بىر يىللىق ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا كۆرگەن، بىلگەن ۋە ھېس قىلغانلىرى، شۇنداقلا شۋېتسىيەلىك ۋە ياۋروپالىق ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ 20- ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دىيارىمىزدا

«كىتاب ئوقۇش ئۈچۈن مۇنداق بىر شەرت ھازىر-لىنىشى كېرەك. يەنى ئادەم ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتە تۇتۇۋاتقان ئورنىغا، مەۋجۇت ھالىغا نىسبەتەن قانائەتلىنمەسلىك تۇيغۇسىدا بولغاندا ياكى قانداقتۇر ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىن ئەنسىرەپ تۇرغاندا، بىر نەرسىدىن كىرىزىس ھېس قىلىپ، تۇرمۇشنىڭ مەۋجۇت ھالىنى ئۆزگەرتىش نىيىتىگە كەلگەندە، جەمئىيەت ھەققىدە نۇرغۇن سوئاللارغا ئىگە بولغان بولسىمۇ شۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالمىغاندا، ئاندىن ئۇنىڭدا تەبىئىي ھالدا كىتاب ئوقۇش ئىستىكى تۈپەيلىدىن غۇلۇشى مۇمكىن» ①.

مېنىڭ قەلبىمدە ئۇزاقتىن بۇيان بىر خىل ئۆز-ئۆزۈم زۇمىدىن قانائەتلىنمەسلىك، سۈدەك ئېقىپ كېتىۋاتقان ۋاقىتتىمغا ئېچىنىش، نېمە قىلىش، قانداق ياشاش توغرىسىدىكى

چىقىم ۋە ھازىردىن باشلاپ بولسۇم ئۆزۈم ھەم پەر-
زەنتلىرىمگە بولغان تەلەپنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ ئىشنى ئۆ-
زۈمدىن باشلاش قارارىغا كەلدىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم
بىرەر ئەھمىيەتلىك ئىشنى داۋاملاشتۇرۇشنى، ياكى بىرەر
ناچار قىلىق، ئوسال ئادەتلەرنى تۈگىتىشنى، يوق قىلىشنى
ئالدى بىلەن ئۆزىدىن باشلىماي تۇرۇپ، شۇنداق ئىش-
ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغانلاردىن سۆيۈنۈش ياكى نەپ-
رەتلىنىش بىلەن ئۆتۈپ كەتكەندە، ئاشۇ ئەھمىيەتلىك
ئىشنىڭمۇ ھەۋەسلەنگۈچىگە قارىتا ھېچقانچە مەنپەئەتى
بولمايدىغانلىقى، ناچار قىلىق، ئادەتلەرگە ياغدۇرغان نەپ-
رەتمۇ ئۈنۈمنى كۆرسەتمەيدىغانلىقى ھەممىگە ئايان.

بىراق، بىر ئەھمىيەتلىك ئىشنىڭ يەنە بىر ئەھمىيەت-
سىز تەرىپى بولىدۇ دېگەندەك، گەرچە شۈبھىلار شۇنچە
ئالدىراشچىلىق ئىچىدە ياشاپ، تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئىلىم-
پەن ئۆگەنگەنلىكى، توم-توم كىتابلارنى يېزىپ تارىخ
قالدۇرغانلىقى، ھاياتىدىن ئىز قالدۇرغانلىقى، يۇقىرى ئۆز-
ۋانغا ئېرىشكەنلىكى، تىنىمىز ھەرىكەت قىلىپ، مال-
دۇنيا توپلاپ تۇرمۇشنى باياشات ئۆتكۈزۈشكە تىرىشقىنى
بىلەن، بالىلار ئۆزلىرى ئۈچۈن دۇنيادا ئەڭ مۇقەددەس
بولغان ئاتا-ئانىلىرى بىلەن كارى بولماسلىقى، قېرىغان
ئاتا-ئانىلارنىڭ سانائەتورىيەلەرگە تاشلاپ قويۇلۇشى ياكى
ئۆز ئۆيلىرىدە غېرىبىسىنغان ھالدا ئەتىدىن كەچكىچە دېرى-
زىدىن سىرتقا قاراپ خۇددى مۇددەك بىر نۇقتىغا تىكى-
لىپ ئولتۇرۇشى، ئۇلارنىڭ يېمەي يېگۈزۈپ، كىيەي كىي-
گۈزۈپ ئارزۇ-ئارمانلاپ بېقىپ چوڭ قىلغان پەرزەنتلىرىد-
نىڭ ئاي-ئايلاپ ئۇلارنى يوقلاپ قويماسلىقى... كۆڭۈل
ئەينەكلىرىمنى چېقىپ پارە-پارە قىلىۋەتتى. شۈبھىت بالىل-
رىنىڭ بۇنداق بېپەرۋا چوڭ بولۇشىغا بەلكىم ئاشۇ ئاتا-
ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى كىچىكىدىن باشلاپ مۇستەقىل
ياشاش مۇھىتىدا بېقىپ چوڭ قىلغانلىقى سەۋەب بولغاندۇ،
لېكىن مېھىر-مۇھەببەتسىز ئادەمنىڭ مۇددەتتىن نېمە
پەرقى دېگەندەك، ھەر نېمە دېگەن بىلەن ئۇلار ئاتا-ئانا
ئەمەسمۇ؟! ئاشۇ ئاتا-ئانىلىرىنى يوقلىمىغان، ئۇلار
ئۈچۈن مېھىر-مۇھەببەتنى بەرمىگەن پەرزەنتلەرمۇ ھامان
بىر كۈنى ئاتا ھەم ئانا بولماي قالمۇ؟!

2. شۈبھىت مىسسىيۇنېرلىرىنىڭ قەشقەردىكى پائا-
لىيتى ۋە ئۇيغۇرلار

گەرچە شۈبھىت مىسسىيۇنېرلىرى 1890-يىللىرىدىلا

ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش پائالىيىتى داۋامىدا، رايون-
مىزدىن ئەپچىلىق كەتكەن تۈرلۈك مەزمۇندىكى باسما ماتې-
رىياللار، قوليازىلار، فوتو سۈرەتلەر، ۋەسقىلەر قاتارلىق
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىمىزنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇزاق
ۋاقىت ئويلىنىش ئارقىلىق يېزىپ چىققان «ئۆزلۈك ۋە
كىملىك» ناملىق ئىلمىي ئەسەرلەر توپلىمى بىلەن دىندارى
مۇلاقەت بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم. دە، تىل بىلەن ئىپاد-
لەپ بەرگۈسىز تۇيغۇ بىلەن ئەستايىدىل ئوقۇپ چىقتىم.
كىتاب ئاخىرلاشقاندىن كېيىن زامانلاردىن بېرى قەلبىمنى قا-
ماللىۋالغان بۇرۇقۇرۇق مىلىققا خاتىمە بېرىپ ئۆزىمىز، جۈملە-
دىن مەن ئۆزۈم ھەققىدە چوڭقۇر ئوي-خىياللارغا چۆمدۈم.
بۇ كىتابتىكى مەزمۇنلارنىڭ ماڭا تەسىر قىلغان ئەڭ
گەۋدىلىك تەرەپلىرىنى يۈزەككى ھېسسىياتىم بويىچە تۆ-
ۋەندىكىچە يەكۈنلەپ چىقتىم.

1. شۈبھىتسىيە خەلقىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە ئاتا-
ئانا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەتسىزلىك

ئەسەت سۇلايماننىڭ مەزكۇر كىتابىدا قەيت قىلىشىچە
شۈبھىتسىيە خەلقى ئىنتايىن ئالدىراش خىزمەت، جىددىي
تۇرمۇش مۇھىتى ئىچىدە ياشايدىغان بولۇپ، بىزدىكى بىر
قىسىم بىكار تەلەپ ئادەملەردەك كۈنبويى تاش سوقۇشتۇ-
رۇپ، ئىت تاللاشتۇرۇپ، ئەتىدىن كەچكىچە 52 تال قەغەزنى
يەرگە ئۇرۇپ، تېخىمۇ ناچارراقلىرى تۈرلۈك «خانا»لاردا
ئەھمىيەتسىز ئىشلارغا مەلىكە بولۇپ يۈرىدىغان، يازدا
سېرىق سۆگەتلىك سايىسىدە، قىشتا قەيەردە ئاپتاپ چۈشسە
بۇرىنىنى قاقلاپ ئولتۇرىدىغان ھۇرۇنلارنىڭ يوقلۇقى، ك-
چىكتىن چوڭغىچە، ئەردىن ئايالغىچە ئىلىم-پەن ۋە تىل ئۆ-
گىنىپ ھاياتىنى، ۋاقتىنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈشنىڭ، ھېچ بولمى-
غاندا بىرەر ئوقۇتقۇچى كەينىدىن چېپىپ ئۇ ئارقىلىق تۇرمۇ-
شنى باياشات، بەختلىك، خاتىرجەم قىلىشنىڭ پىيىدە يۈرىد-
غانلىقى، ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىنىڭ ئۆزىگە ئۆرنەك قىلىشىغا
ئەرزىيدىغان تىپلار ئىكەنلىكى قەلبىمنى لەرزىگە سېلىپ،
چوڭقۇر ئويلارغا پاتقۇزدى.

بىزمۇ ئاشۇلارغا ئوخشاش ئادەم تۇرۇقلۇق نېمە
ئۈچۈن ئەھمىيەتسىز ئىشلارغا بېرىۋاتقان نۇرغۇنلىغان
قىممەتلىك ۋاقىتىمىزنى قەدىرلىمەيمىز؟ چىڭ تۇتمايمىز؟
بىزمۇ ئاشۇلارنىڭ يېرىمىچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسەك
تەقدىرىمىز، تۇرمۇشىمىز ھەرگىزمۇ ھازىرقىدەك بولماس
ئىدى، دېگەنگە ئوخشاش ئاچچىق خىياللارنى سۈرۈپ

شۋېت مىسسىيۇنېرلىرىنىڭ يېرىم ئەسىر پايىتەك بولۇپ قەشقەر، يەكەن، يېڭىسارلاردا يۈرگۈزگەن ئېتىقاد ئىستېلاچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئۇلار ئارزۇ قىلغاندەك نەتىجە-لەرگە ئېرىشەلمەسلىكىنى بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىللىق، زېرەك، ئاق بىلەن قارىنى پەرق ئېيتىش سەز-گۈرلۈكىنىڭ سەرخىللىقىدىن كۆرسەك، يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر، يېتۈك نامايەندىلىرىدىن بولغان تەجەللى (1856-1925)، ئابدۇ-قادىر داموللام (1862-1924)، قۇتلۇق ھاجى شەۋقىي (1876-1937)، جېلىلى (1896-1937) غا ئوخشاش ئىس-تىداتلىق شائىر، مەرىپەتپەرۋەر زاتلارنىڭ خەلق قەلبىنىڭ مايىللىقىنى كونترول قىلىشتا بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز.

3. شۋېت مىسسىيۇنېرلىرى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي-يەت يادىكارلىقلىرى

شۋېت مىسسىيۇنېرلىرى بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقى-نىڭ قەلب ئۆيلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ئەڭ-گۈشتەرىگە سوغۇق قول سوزسا يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەئەللۇقاتقا تەخىرسىز-لىك بىلەن ھۇجۇم باشلاپ، نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك يادى-كارلىقلىرىمىزنى ئەپچىقپ كەتكەن بولسىمۇ، بىز تېخى ھا-زىرغىچە ئۇ بايلىقلىرىمىزنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئى-كەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمەستىن سۈت ئۇيقۇدىكى بوۋاقتەك

يۈكسەك ئارزۇ-ئارمانلارنى دىلىغا پۈكۈپ، پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا نۇرغۇنلىغان ئىقتىساد ۋە ئادەم كۈچى تەشكىللەپ، ئىنتايىن ئۇزۇن ۋە جاپالىق مۇساپىلەرنى بېسىپ كېلىپ قەشقەر، يەكەن، يېڭىسارلاردا خىرىستىيان دىنى مەركەزلىرىنى قۇرۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتىقادىغا «مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى» يۈرگۈزۈش ئۈچۈن ئاجا-يىپ زور قۇربانلارنى بەرگەن بولسىمۇ، ئاز ساندىكى بىر قىسىم ساددا، نادان، مەۋقەسىز كىشىلىرىمىزنى ئۆزلىرى قويغان غەپلەت «قايقان» لىرىغا دەسەتكەندىن باشقا، ئا-لاھىدە تىلغا ئالغۇدەك مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغانلىقى، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيانقى ئېتىقادىنىڭ مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنتايىن چىداملىق، غەيرەتلىك، سەۋر-تاقەتلىك خەلق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان.

شۋېت مىسسىيۇنېرلىرى ئاشۇ دەۋردە جاھالەت، نام-راتلىق، ئىلىمسىزلىك ئاسارىتىدە قالغان ئۇيغۇر خەلقىنى خى-رىستىيان دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن سانسىزلىغان ئىقتىساد سەرپ قىلىپ، باسما زاۋۇتلىرىنى قۇرۇپ «ئىنجىل يۈھەننا» نۇسخىسىدىن ئۇيغۇرچە تەرجىمە ۋە پارچىلارنى، شۇنداقلا خىرىستىيان دىنىغا ئائىت بولغان كىتاب، گېزىت-ژۇرناللار-نى بېسىپ تارقىتىپ خىرىستىيان دىنى تەشۋىقاتى ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن دوختۇر خانى تەسىس قىلىش، مەكتەپ ئېچىش قاتارلىق ۋاسىتىلەرنى قوللانغان.

ۋەتتى. مېنىڭ ئالدىدىن ئوقۇش مۇكاپاتىم بولمىغاچقا ئىش تېپىپ ئىشلىشىمگە توغرا كەلدى... بىر كۈنلەرگە كېلىپ ئىجارە ھەققىنىمۇ تۆلىيەلەي قالدىم. ئامالسىز تۈركلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندىكى بىر تۈرك مەسچىتىدە يېتىپ قوبۇشقا مەجبۇر بولدۇم...» ②.

ھازىر ياۋروپا ئەللىرىدە ئوقۇۋاتقان تەلەت، ئۈمىد ۋە ۋارسىجانغا ئوخشاش يىگىتلىرىمىز، پەرىدە، ھاۋاخانغا ئوخشاش قىز - ئاياللىرىمىزنىڭ شۇنچىلىك مۇشەققەتلىك تۇرمۇش شارائىتى، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق، يالغۇزلۇق، يې - تىمسىراش، غېرىبلىق، ۋەتەن سېغىنچى، ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان مېھرىگە بولغان تەشەللىققا بەرداشلىق بېرىپ يات ئەللەردە تىرىشىپ ئوقۇۋاتقانلىقى، بېرىلىپ تىل ئۆگىنىۋاتقانلىقى، بىر مەنۇت ۋاقىتنى زاپە قىلمايۋاتقانلىقى، ئەمما ۋە - تەندىكى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملاردا بولسا ياغ ئىچىدە - كى بۆرەككە غەمىسىز، مۇشەققەتسىز، باياشات تۇرمۇش ئىچىدە ئوقۇۋاتقان ئىستۇدېنتلىرىمىزنىڭ تىرىشىپ ئۆگە - نىشنىڭ ئورنىغا ئويۇن - تاماشا، ئۇيغۇ - غەپلەت ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزۈپ تۆت - بەش يىل ۋاقىتنى ئاران - ئاراندا توشقۇزۇپ، قىزىل تاشلىق دىپلومغا ئىگە بولۇپ كېلىپ، ئۆزى ئىزدىنىپ بىرەر ئىشنىڭ بېشىنى تۇتۇش ياكى ھۆكۈ - مەت ئالغان تۈرلۈك ئىمتىھانلاردىن ئۆز قابىلىيىتىگە تايە - نىپ ئۆتۈپ بىرەر خىزمەت ئورنىغا كىرىشىشتىن كۆرە، مىڭىر مۇشەققەتتە بېقىپ چوڭ قىلغان، ناھايىتى زور غەي - رەتتە ئىقتىساد جەملەپ ئوقۇتقان ئاتا - ئانىلارغا بېسىم ئىشلىتىپ: «سەن يول مېڭىپ مېنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇ - رۇپ قويماغىنىدىكىن ئوينىماي نېمىش قىلىمەن...» دەپ ۋارقىراشلىرى، ھۆرىيىشلىرى، يېنىشلىرى، كۆز ئالايىتىلىرى - رى كۆز ئالدىدا روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ، كۆز بۇلاقلىرىمىنى كۈۋەجىتىپ ۋۇجۇدۇمدىن ياش ئاققۇزماقتا.

مەن ئويلايمەن، ناۋادا بىزنىڭ ۋەتەندىكى ئىستۇ - دېنتلىرىمىزنىڭ 50% تى ئاشۇ ياۋروپا ئەللىرىدە مۇساپىر - چىلىق ئازابىنى يېڭىپ ئوقۇۋاتقان تەلەت، ئۈمىد، ۋارىس - جان، پەرىدە، ھاۋاخانغا ئوخشاش مۇشەققەت ئالدىدا بەل پۈكەيدىغان، جاسارەتلىك، چىداملىق، تىرىشچان كىشى - لەردىن بولغان بولسىدى، بىزنى بېقىپ چوڭ قىلغان ئاتا - ئانىلار ۋە بىزگە ئىللىق باغرىنى ئاچقان ۋەتەنگە يۈز كې - لەلەنگەن بولار ئىدۇق. بىراق ھازىر...

5. بىزدىكى 50 ياشلىقلار ۋە شىۋېتسىيەدىكى 50

ياشلىقلار

يۈرگەن ئىكەنمىز. ناۋادا تەتقىقاتچى ئەسەت سۇلايمان شۇنداق بىر زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن شىۋېتسىيەگە چىقىشقا مۇيەسسەر بولمىغان بولسا، ياكى بارلىقنى ئۇيغۇر مەدەنىي - يىتى تەتقىقاتىغا بېغىشلىمىغان بولسا، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز 19 - ئەسىرلەردە ياراتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكار - لىقلىرىمىزنىڭ شىۋېت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئىلكىدە شۇنچە - لىق ئۇزاق ۋاقىت بۇرۇقتۇرۇم ھالدا تۇرۇپ، نەچچىلىگەن شىۋېتسىيەلىكنى ئالەملىق ماقامغا يەتكۈزگەنلىكىدەك نۇرلۇق ئۇچۇردىن مەھرۇم قالار ئىكەنمىز.

4. ياۋروپا ئەللىرىدە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇرلار ۋە ۋەتەندىكى بىز

« — ئەسەت ئاكا، يۇرتىمىزدىن كەلگەن بىرەرى بىلەن ئارامخۇدا ئولتۇرۇپ ئۆز تىلىمىزدا پاراڭلاشمىغىلى ئۇزاق ۋاقىتلار بوپتىكەن. بۈگۈن مەن ناھايىتى خۇشال! — دېدى ئۇ يىراقلارغا نەزەر تاشلاپ، — مانا مەن ۋەتەن - دىن ئوقۇش ئارزۇسىنى كۆڭلۈمگە پۈكۈپ گېرمانىيەگە كەلگىلى ئۈچ يىل بولدى. بۇ جەرياندا ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان نەرسىلەرنى كۆردۈم، دۇنيانىڭ چوڭلۇقىنى ھېس قىلدىم. جاپانمۇ يەتكۈچە تارتتىم. ھازىر ھەرقانداق قىلىپ بولسىمۇ ئۆز كۈنۈمنى ئېلىپ ئوقۇشۇمنى داۋاملاش - تۇرالايدىغان تەجرىبىگە، يات ئەلنىڭ تۇرمۇشىغا ماسلىشا - لايدىغان ياشاش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدۇم، قىسقىسى، پە - شلىدىم، تاۋلاندىم، مەن شۇنىڭدىن خۇشال. ۋەتەندىكى چاغدا مەنمۇ باشقا نۇرغۇنلىغان بالىلارغا ئوخشاشلا ئاتا - ئانام ھەر ئايدا ئەۋەتىپ بېرىدىغان تۇرمۇش پۇلىغا تايە - نىپ ئالىي مەكتەپنى خاتىرجەم پۈتكۈزگەن غەمىسىز بالا ئىدىم. پۇلنىڭ قانداق جاپادا تېپىلىدىغانلىقى، ئاتا - ئانىلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش بېسىملىرىنى قانداق قىلىپ كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئانچە ئويلاپ كەتمەيتتىم.

بېرىلغا كېلىپ، گېرمانىيەدىكى مۇستەقىل ھاياتىمنى باشلىغان ئاشۇ كۈندىن ئېتىبارەن پۈتۈنلەي ئۆزۈمگە تايە - نىدىغانلىقىمنى، ئۆز ئارزۇلىرىم ئۈچۈن تىنىمىمىز كۈرەش قىلىدىغانلىقىمنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يەتتىم. ئاتا - ئانامنىڭ مىڭ تەستە يىغىپ بەرگەن پۇللىرى ياۋروپادىكى يۇقىرى ئىستېمال ۋە قىممەتچىلىك شارائىتىدا، شۇنچە تېجىسىمۇ ئاران بىر قانچە ئايغا دال بولدى...

ئۇنىۋېرسىتېتتىكى ئوقۇش ھەقسىز بولسىمۇ لېكىن ئۆي ئىجارىسىنىڭ قىممەتچىلىكى، تۇرمۇش كەچۈرۈشنىڭ قىيىنلىقى مېنىڭ بېسىمىمنى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتۇرۇ -

ئېتىپ ئۆلگەندە چاپتۇ» دەپتىكەن. مەنمۇ بۇ يېشىدا «راۋاپ ئېتىپ» يۈرگىچە ئارامخۇدا ئۆتەيچۇ، دەيمىزدە ئىش تامام، ۋەسسالام.

بىراق شۋېتسىيەلىكلەرچۇ؟ ئۇلار بىلىم ئېلىشنى، تىل ئۆگىنىشنى، بىرەر يۇقىرى ئۇنۋانغا ئېرىششنى يېشى-نىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە باغلىماستىن تىرىشۋاتقانلىقى ھەق-قىدە ئەسەت سۇلايمان مۇنداق يازىدۇ:

«ماي ئايلىرىنىڭ ئۈچىنچى ھەپتىسى شەرق تىللىرى ئىنستىتۇتى بىناسىنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىدىكى دەرسخانىدا ئۇيغۇر تىلى دەرسىنى باشلىدىم. ئۇيغۇر تىلى دەرسىنى ئاڭلاشقا تىزىملاشقانلار جەمئىي بەش كىشى بولۇپ، يالچىن بەي ئېگىز بوي، ئېغىر بېسىق ۋە تەمكىن كىشى ئىدى. يېشىمۇ 50 كە يېقىنلىشىپ قالغان بولۇپ، بىر مەزگىل ئۇپسالا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تۈركولوگىيە كاپىتىراسىدا يار-دەمچى لىكتور بولۇپ ئىشلىگەنىدى. ھازىر دوكتورلۇق ئىلمى ئۇنۋانى ئۈچۈن ئىشتىن سىرت ئۇيغۇر تىلى ئۆگىنى-ۋاتىدۇ. يالچىن ئەپەندىنىڭ 50 ياشقا يېقىنلىشىپمۇ ئوقۇشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشى مەندە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇر-دى. مېنىڭ ئۇيغۇر تىلى دەرسىگە يەنە 60 ياشتىن ئاشقان سېلما ئىسىملىك بىر شۋېت ئايالىمۇ قاتناشتى. سېلما خانىم ئەسلىدە شۋېتسىيەنىڭ دۆلەتلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا ئۇزاق مەزگىل مۇخبىر بولۇپ ئىشلىگەن بولۇپ، شۇ جە-ياند نۇرغۇن دۆلەتلەرگە بارغان ئىكەن.

سېلما خانىم باشقا ئوقۇغۇچىلاردەك تۇتۇۋېلىش قا-بىلىيتى ئۈنچىلىك يۇقىرى بولمىسىمۇ، لېكىن بەك تىرىش-چان ئايال ئىدى...» ③.

ئويلسام ئويلغۇم، يىغلىسام يىغلىغۇم، قاينىسام قايد-ىنغۇم كېلىدۇ. بىز قانداق ئادەملەر؟ ئۇلار قانداق ئادەم-لەر؟ بۇ سوئالنىڭ ئاددىي جاۋابى شۇكى، بىزمۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى، ئۇلارمۇ ھەم. بىراق، ئوخش-مايدىغان يېرىمىز بىز ئۇيغۇر، ئۇلار شۋېت...

6. ئۇيغۇر مائارىپى ۋە شۋېتسىيە مائارىپى

«مائارىپ — ئىنساننى مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە، نا-دانلىق، جاھىللىق دۇنياسىدىن سەگەكلىك ۋە مەرىپەت دۇنياسىغا يۈزلەندۈرىدىغان ئۇلۇغۋار خىزمەت.

مائارىپنى تونۇغان، مائارىپنى سۆيگەن، مائارىپنى قوللىغان ۋە مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان جەمئىيەت مەڭگۈ گۈركىرەپ تۇرىدىغان پاراۋۇزغا ئوخشاش، يەر يۈزىدى-كى بارلىق قاتناش ۋاسىتىلىرىدىن ھەيۋەتلىك ۋە زەبەر-

بۇ سۈرەت بۇندىن بىر ئەسىر ئىلگىرى دىيارىمىزدا تارتىلغان

بىزدە ئىلىم ئۆگىنىشكە قارىتا شۇنداق بىر باھانە - سە-ۋەبلەر باركى، 30 ياشتىن ئىلگىرى مەن تېخى ياش، بۇنىڭ-دىن كېيىن ئۆگەنسەممۇ ئۆلگۈرىمەن دەپ ئۆزىنى بەزلەش ياكى ئۆگىنىدىغاننى مەكتەپتە ئۆگىنىپ بولغان، ئەمدى بىر نەرسە ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق، ھازىرقى بىلىم - سە-ۋىيەم بىلەن باشقىلاردىن قالغۇچىلىكم يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوبدان ئورۇندا خىزمەتتە بار، شۇنى ياخشى ئىشلىسەملا بولدى دەيدىغان قانائەت؛ 30 ياشتىن ئاشقاندا بولسا، خىز-مەتتە ئالدىراش تۇرسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئۆيىنىڭ جاپاسى ماڭا قاراشلىق تۇرسا نەدىمۇ ئۆگىنىشكە پۇرسەت چىقسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن ئۆگىنىشنى بالىلىرىم قىلسا مەن شۇلارغا يار - يۆلەك بولسام بولدى دەيدىغان تەسەللى؛ 40 تىن ھالقىغان-دا بولسا ئەمدى 50 كە قاراپ ماڭدىم، قانچىلىك ئۆمرۈم بار، قانچىلىك يوق، بۇ چاغ بولغاندا ئۆگىنىش قىلىپ نېمىگە ئې-رىشەرمەن، ئالدىدىغان ئۇنۋاننىمۇ ئېلىپ بولىدۇم، ياكى ئۇنۋان ئالمىسام نېمە بوپتۇ، كۈنلار: «قېرىغاندا راۋاپ

مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەك، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا

تىكى دەرس ئۈچۈن مېڭىسىنى يېڭىلاپ كېلىدىكەن. يەنە بىر تەرەپ شۈبھىسىدەكى ئوقۇغۇچىلار پەقەت يېرىم كۈنلا ئوقۇتۇلۇپ، چۈشتىن كېيىن قويۇپ بېرىلىدىكەن. ئەمما شۇنىڭلىق بىلەنمۇ ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئاقساقالقايدىكەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى-مۇ تۆۋەن ئەمەس ئىكەن. بىز بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلارنى ئىلگىرى باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن يۈزەككى ھالدا ئاڭلىغان، گېزىت-ژۇرناللاردىن ئوقۇغان بولساق، مانا ھازىر «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» تىن ئۇيغۇرىيە قىزىنىڭ رۇدا بېرى باشلانغۇچ مەكتىپىدە شۈبھىسى ۋە ئىنگىلىز تىلى ئۆگىنىش جەريانىدىن ئېنىق كۆردۈك. بۇ سېلىشتۇرما تەپسىلاتتىن شۇنى ھېس قىلدۇقكى مائارىپشۇناسلىقتا ئۇلارنىڭ قوللانغان تەدبىرىنى ئويلاپ بېقىش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك.

7. گۇنار يارىرىڭ ۋە ئۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقاتى
گۇنار يارىرىڭ بىر شۈبھىسىزلىك بولۇپ تۇرۇقلۇق ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقاتىغا بېغىشلىشى ھەر بىر ئۇيغۇرنىڭ يۈكسەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاشقا تېگىشلىك مۇھىم ئۇچۇر. ئۇ نېمە ئۈچۈن شۇنچە كۆپ ۋاقىت، زېھىن، ئىقتىساد سەرپ قىلىپ، ئۆزى تەۋە بولمىغان بىر مىللەتنىڭ تىل ھەم مەدەنىيىتىگە ئىشتىياق باغلايدۇ؟ تەتقىق قىلىدۇ؟ جان كۆيدۈرىدۇ؟ بۇ سوئالغا ئاددىي ھالدا «ئۇنۋان ئېلىش ياكى خىزمەت تېپىش ئۈچۈن» دەپ جاۋاب بەرسەك بەكمۇ ئەپسۇسلۇق ئىش بولىدۇ. چۈنكى يارىرىڭ ئەپەندى لۇند ئۇنىۋېرسىتېتىدا شۈبھىسىزلىك بىرىنچى ئەۋلاد تۈركولوگىرىدىن گۇستاف رەكېت ئەپەندىنىڭ قولىدا تۈركىي تىل ئۆگىنىشنى باشلىدى.

دەست قىياپەتتە ئالغا ئىلگىرىلىيەلەيدۇ. ئۇنىڭ كۈشەندىلىرى ئەخلەت-چاۋار ۋە چاڭ-توزانلاردەك يانجىلىپ تۇرگەيدۇ ھەم ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ» ④.

قايسى مىللەتنىڭ مائارىپى بولۇشتىن قەتئىينەزەر، مائارىپشۇناسلىقنىڭ مەقسىتى بىرلا، يەنى ئادەم تەربىيەلەشنى ئاساس قىلىش بولسۇن، لېكىن تەربىيەلەشكە قوللانغان ئۇسۇل-چارىلەر ئوخشىماي كەلدى. مەيلى شۈبھىسى ياكى باشقا ياۋروپا ئەللىرىدە بولسۇن ئۇلارنىڭ ئادەم تەربىيەلەش ئۇسۇلى، مائارىپ تۈزۈلمىسى ئالاھىدە بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن مەكتەپكە، ئوقۇشقا قىزىقتۇرۇپ بىلىم بېرىشنى ئاساس قىلغان. دىن سىرت يەنە بىر تەرەپتىن كۆڭۈل ئېچىشقا يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئازادچىلىكى ئىچىدە تەربىيەلىنىشىگە شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. شۈبھىسىدەكى سىنىپلاردا 15 نەپەر ئوقۇغۇچى بىر سىنىپ قىلىپ تەشكىللەنىپ، دەرسنى بىر تەرەپتىن سىنىپتا سۆزلەپ، يەنە بىر تەرەپتىن دەرسكە مۇناسىۋەتلىك جايلارغا ئەپچىلىق نەق مەيداندا ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ دەرس ئۆتەلەنلىكى ئۈچۈن شۈبھىسىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆتۈلگەن دەرس بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈپ چۈشىنىش، ئاڭلىق-رىش قابىلىيىتى ئىنتايىن تېز يېتىلىدىكەن. ئوقۇغۇچىلار ئىشلەشكە تېگىشلىك تاپشۇرۇقلار شۇ كۈنى، شۇ سائەتتە ئاخىرلىشىپ، ئائىلىسىگە تاپشۇرۇق سۆرەپ بارىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن. شۇنداق بولغاچقا ئوقۇغۇچىلار ئائىلىسىدە تاپشۇرۇقنىڭ بېسىمىدا يۈرمەي، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادچىلىكى بىلەن ئويناپ، ئۇخلاپ ئە-

قالمايدۇ. نېمىشقا دېگەندە مەن بۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزۈمنىڭ ئېقىن سۈدەك ئۆتۈپ كەتكەن ھاياتىغا نىسبەتەن ئەقلىمنىڭ يەتكەن يېرىدىن باشلاپ بىر قېتىم نەزەر ئاغدۇرۇپ چىقىم. دە، شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىم: ئىنسان كۈنلەرنىڭ سۆزى بويىچە بۇ «ئالتە كۈنلۈك ئالەم» دە بىر كۈن ھەتتا بىر مىنۇتتۇ ۋاقتىنى زايە قىلىۋەتە. مەسلىكى، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەسە، ئەھمىيەتلىك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار ئۈچۈن بولسىمۇ كۈچە. نىڭ يېتىشىچە ھەمدەم بولۇشى كېرەككەن.

مەن بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىقىشنىڭ ئالدىدا يازنىڭ ئۇزاق كۈنلىرىدە ئەمەس، قىشنىڭ «بىر غېرىچ» كېلىدە. قان قىسقا كۈنلىرىدىمۇ ھەر كۈنى كەم دېگەندە بىرەر سائەت ئۇخلاش، بىرەر - ئىككى سائەت ۋاقتىنى تېلېۋىزور كۆرۈش... دېگەندەك ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈۋەتە. كەن ئىكەنمەن. مانا ھازىر بۇ كىتابنى ئوقۇپ تۈگەتكەن. دىن بۇيان، كۈندۈزى ئۇخلاش ئەمەس، كېچىدە ئۇيقۇ بىلەن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ۋاقىتلىرىمۇ نازارلىق تۇيغۇدا بو. لۇۋاتىمەن. قىسقارتىپ ئېيتقاندا مېنىڭ دۇنيادا كۆرۈدىغان ئۆمرۈم تۈگەپ قالغاندەك، ناھايىتى تېزلىك بىلەن تىرە. شىپ كىتاب ئوقۇمىسام زامانلاردىن بېرى «كېيىن ئوقۇي. مەن» دەپ يىغىپ كەلگەن 2000 پارچىغا يېقىن كىتابىم. نىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئوقۇلماي قالدىغاندەك، ئۇنىڭ دىن ئالدىدىن بىلىم، ھۇزۇر ۋە ھاسىلاتلار نېسى قېلىپ ئەۋلادلار ئالدىدا «كىتاب يۈكلىگەن ئېشەك» سانىلىپ قالىدىغاندەك، رەتلەپ تۈرگە ئايرىپ كاتولوگ تۇرغۇ. زۇشقا تېگىشلىك كىتاب، گېزىت - ژۇرناللارمۇ رەتلەكسىز قېلىپ تۈگىمەس پۇشايمانلارنى ئەكېلىدىغاندەك، ئىشقا لىپ تالاي - تالاي ئىشلار مېنى كۈتۈپ تۇرغاندەك تەخىر. سىزلىك ئىچىدە ئۆتىدىغان بولۇپ قالدىم. قارىغاندا «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» نىڭ سېھرىي كۈچى مېنى ئەسلىي ئۆزۈمگە قايتۇرغاندەك قىلىدۇ. چۈنكى، ھاياتىدا (مەيلى ئۇ قانچىلىك ياشىسۇن) ئۆزىدىن ئۆزىنى تاپالمىغان ئادەم بىر ئۆمۈر غەپلەت ئۇيقۇلىرىغا غەرق بولغۇچە ئەھمىيەت. سىز ياشاپ، ئىز - دېرەكسىز كېتىپ قالىدۇ، خالاس.

ئىزاھات:

- ① ئابدۇقادىر جالالىدىن «كىتاب ئوقۇش ۋىجدانەن مەسئۇلىيەت» ناملىق ماقالە.
- ②، ③ ئەسەت سۇلايمان «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- ④ غەيرەتجان ئوسمان «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى.
- (ئاپتور: گۇما ناھىيەلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتىدە)

غاندا، بىر قىسىم دوستلىرى ۋە باشقىلار ئۇنى مەسخىرە قىلىپ، «يىللىرىڭنىڭ بۇ ئىشى پۈتۈنلەي ئەقلىدىن ئازغان. لىق»، ئۇ «ئىلىم ساھەسىدىكى سەرگەردان» دەپ ئاتى. قان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يۇقىرىقىدەك تاپا - تەنە، كەمسە. تىشلەر ئالدىدا ئىككىلىنىپ ئولتۇرماي ئۆزى تاللىغان كە. سىنى چىن كۆڭلىدىن سۆيگەنلىكى ئۈچۈن قوللىرى قەلەم تۇتۇشقا بەرداشلىق بېرەلمەي تىترەپ تۇرغان ھالدىمۇ ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت تەتقىقاتنى بىر مىنۇت توختىتىپ قويىمىغان.

بىز گەرچە ئۇنىڭ پەقەت «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئە. دەپىياتىنىڭ جەۋھەرلىرى»، «قەشقەرگە قايتا سەپەر» ناملىق ئىككى پارچە كىتابى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بول. ساقمۇ، ئۇنىڭ ئۆمۈربويى ئۆزىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتىغا بېغىشلىغانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرغا «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» ئارقىلىق ئېرىشتۇق. يىللىرىڭ ئەگەر يۇقىرىدىكى ئاددىي جاۋابىمىز بويىچە ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت تەتقىقاتنى ئۇنۋان ئېلىش، ياكى خىزمەت تېپىش ئۈچۈن دەپ ئىزاھلىساق، ئۇنداقتا ئۇ نېمە ئۈچۈن شۈبھىسىدە شۈبھىلىك يۇقىرى دەرىجىدە. كى ئۇنۋان ۋە ئەمەلگە ئېرىشىپ بولغاندىن كېيىنمۇ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقاتىدىن قول ئۈزمەيدۇ؟ دېگەن سوئالغا دۇچ كېلىمىز. چۈنكى، گۈننار يىللىرىڭ ئەپەندى مەيلى شۈبھىسىنىڭ ئەنقەرەدىكى ئە. چىغانسىدا خىزمەتچى خادىم بولۇپ ئىشلەپ يۈرگەندە بولسۇن ياكى شۈبھىسىنىڭ يېڭى دېھلى ۋە باغدادتا تۇ. رۇشۇلۇق دىپلوماتىيە ئەمەلدارى بولۇپ تۇرغاندا بولسۇن ۋەياكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋىپسىزلىك كې. ئىشنىڭ رەئىسلىكىنى يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىللىرىدە بولسۇن ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى بىردەمۇ توختىتىپ قويىمىغان. بۇ. نىڭدىن بىز يات ئەللىكنىڭ ئۆزىنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى ۋە باشقا ئىشلىرى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان بىر تىلنى تەتقىق قىلىشتەك خالىسى نىيىتىدىن ھەقققە تەن سۆ. يۈنمەي تۇرالمىمىز ھەمدە ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغ تۆھپىلىرى ئۈچۈن چوڭقۇر مىننەتدارلىقىمىزنى بىلدۈرمىز.

* * *

مەن ئادەتتىكى بىر ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتىم بىلەن «ئۆزلۈك ۋە كىملىك» نى ئوقۇش داۋامىدا يەكۈن. لىپ چىققان يۈزەكى ھاسىلاتلىرىم بۇنىڭ بىلەن تۈگەپ

ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن — كاسپىلاردىكى شاگىرت تەربىيەلەش ئائىلىسى

ئابدۇقەييۇم مېجىت

«بوشغۇتلاند- بوشغۇتلانماق» ②؛ «ئۆز- ئۆز كىشى — قولى ئەپلىك كىشى، ئىش- ھۈنەرگە ماھىر ئادەم» ③؛ «ئۆزلاندى- ئۆزلاندى، ئۈستىلىق كۆرسەتتى. ئەر ئۆز- لاندى- ئادەم (ھۈنەر- سەنئەتتە) ئۈستىلىق كۆرسەتتى (ئۆزلانۇر- ئۆزلانماق)» ④؛ «ئۆزماق — نىمكار، شاگىرت» ⑤؛ «ئۆزماقلاندى — شاگىرتلىق بولدى. ئەر ئۆزماقلاندى- ئادەم شاگىرتلىق بولدى (ئۆزماقلانۇر- ئۆزماقلانماق)» ⑥؛ «ئۆگرەندى — ئۆگەندى. ئول بى- لىملىك ئۆگرەندى- ئۇ بىلىم ئۆگەندى (ئۆگرەنۇر- ئۆگ- رەنمەك) ... ئەر ئۆزلۇق ئۆگرەندى- ئادەم ھۈنەر ئۆگەندى» ⑦ دېيىلگەن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلاردا شاگىرت تەربىيەلەش ئەنئەنىسىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىمۇ

1. ھۈنەرلىك بولۇشنىڭ پەزىلىتى
ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن مۇقىم ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ سىجىل ئېشى- شقا ئەگىشىپ قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تۈرى كۆپەيدى، كۆلەملەشتى، تېخنىكىلىرى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىلغارلاش- تى. ھەر خىل ھۈنەر- كەسىپلەر نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى قامدايدىغان ئاساسلىق تىرىكچىلىك شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. ھۈنەر- كەسىپ تەرەققىي قىلغان، يۈكسەلگەن دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىمۇ تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە «تۈركىي ھۈنەر- رىست» دېگەن نام بىلەن ھۈنەر- كەسىپ، سودا- سانائەت تىلى بولۇپ، غايەت زور ئىجتىمائىي روللارنى ئوينىغان- دى. ھۈنەر- كەسىپلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە ئىش تەرتىپى ئىنچىكە، زىل، مەلىكىلىك ئىش سەرىپىياتى يۇقى- رى بولغان ئەمگەك بولغانلىقتىن، ئۇ ئۇستاز تۇتۇپ ئۆگ- نىش ئارقىلىق ماھارەت ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن- كاسپىلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزلىرى ئالدىنقىلاردىن ئۆگەنگەن ھۈنەر- كەسىپلەرنى تەلەپكار شاگىرتلارغا ئۆگىتىپ تۇرغانلىقتىن، نۇرغۇن ھۈنەر- كە- سىپلەر تا بۈگۈنكى كۈنگىچە سىجىل داۋاملىشىپ كەلگەن. شاگىرت تەربىيەلەش — نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆي- فۇرلارنىڭ كەڭ مەنىدىكى كەسپىي تېخنىكا مائارىپىنى را- ۋاجلاندۇرۇشتىكى ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. «شاگىرت» سۆزى ئەسلىي «مەلۇم بىر ھۈنەر- ۋەن، كاسپىتىن ھۈنەر ئۆگەنگۈچى كىشى» دېگەن مەنى- دىكى سۆز بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بوشغۇت» دېگەن سۆز ئىشلىتىلگەن. بىرەر ئۈستىدىن ھۈنەر ئۆگەند- گۈچى بالا ئىشچىلار «نىمكار» دەپ ئاتالغان. «دېۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە: «بوشغۇت — شاگىرت. ھۈنەر ئۆ- گەنگۈچى شاگىرت» ①؛ «بوشغۇتلاندى — شاگىرتلىق بولدى. ئەر بوشغۇتلاندى — ئادەم شاگىرتلىق بولدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە «قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەت-
تە بولۇش بايانىدا» دەپ مەخسۇس بىر باب ئاجرىتىپ،
«ھۈنەرۋەن» نى «ئۆزلەر» دېگەن سۆز بىلەن، «ھۈ-
نەر» نى «ئۆزلۈك» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلىگەن
ھەمدە مۇنۇ بېيىتلارنى قالدۇرغان:

«4456 تاقى بىر قۇتۇسى بۇ ئۆزلەر تۇرۇر،
تىرىلگۈ تىلەپ ئۆزكە ئۆزلۈك قىلۇر.

يەشمىسى:

يەنە بىر گۆرۈھ ئۇ ھۈنەرۋەن ئېرۇر،
تىرىكلىك يولىدا ھۈنەرلەر قىلۇر.
4457 كەرەكلىك كىشىلەر يەنە بۇ ساڭا،
يارقىن تۇت بۇلارغى تۇسۇلغاي توڭا.

يەشمىسى:

كېرەكلىك كىشىلەر يەنە بۇ ساڭا،
بېرۇر پايدا يىگىت، يېقىن بول ئۇڭا.
4458 تەمۈرچى ئەتۈكچى يانا قىرماقچى،
يا سىرچى بەدىزچى يا ئوقچى ياچى.

يەشمىسى:

تۆمۈرچى، ئۆتۈكچى، يەنە تېرىچى،
يا سىرچى، بوياقچى، يا ئوقچى ياچى.
4459 بۇ دۇنيا ئەتىكى بۇلاردىن تۇرۇر
ئازۇندا تاڭ ئىشلەر بۇلاردىن تۇرۇر.

يەشمىسى:

بۇ دۇنيا زىننىتى بۇلاردىن بولۇر،
جاھاندا تاڭ ئىشلار بۇلاردىن كېلۇر.
4460 بۇلارنى بىلە مەن قاتىل ھەم قارىل،
سەۋىندۈر ئولارغى سەۋىنچىن تىرىل.

يەشمىسى:

ئاشۇلار بىلەن ھەم قوشۇل ۋە قېتىل،
ئۇلارنى سۆيۈندۈر، سۆيۈنچە تىرىل.
4462 ئىشىن قىلسالار تەرك تەرىن تەگرۇ بەر،
يەتۈرگىل ئىچۈرگىل ئاشىن كەگرۇ بەر.

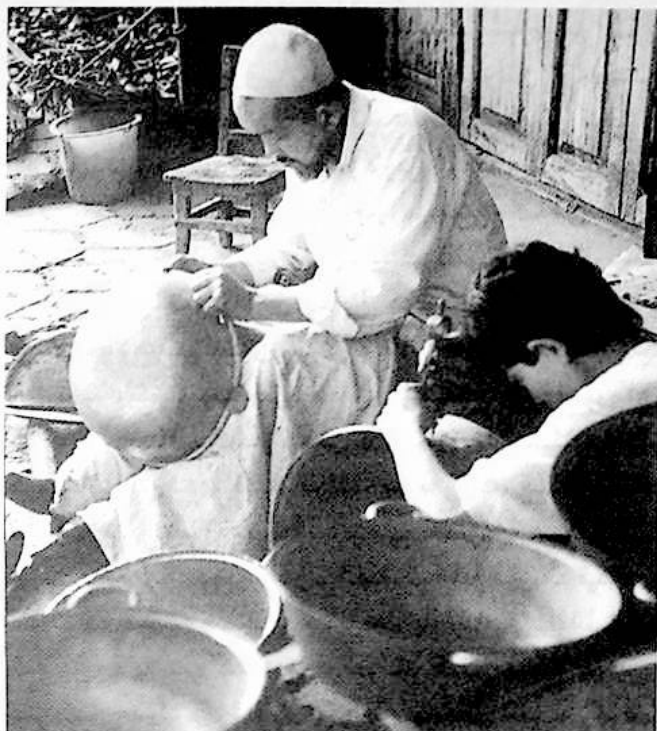
يەشمىسى:

ئىشىڭنى قىلسا، ئىش ھەققىنى تېز بەر،
يېدۈرگىن، ئىچۈرگىن، ئاشىنى كەگرۇ بەر» ⑧.
ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن - كاسىپلار مىننەت- تەمەنناسىز،
ئۆز ماھارەتلىرىگە ھىيلە-مىكىر، ساختىلىق ئىشلەتمەي،
ھالاللىق، پاكىزلىق، ئىخلاسىەنلىك بىلەن ئەلگە خىزمەت

قىلىپ كەلگەن. شاگىرتلارمۇ ئۆزىنىڭ ئۇستازلىرىنى ئۆز
ئاتا-ئانىسىدەك كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇستازلىق ھۆرمىتىنى
ساقلاپ، ئۇستازلىرىنى ئۆز كەسپىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتى-
دە تونۇپ، ھۈنەر-كاسىپكارلارنى ئەقىدە-ئىخلاسى
بىلەن ئۆگىنىپ ئەلگە ئۆز-ئەجىر مېھنىتى، ھالال قان-
تەرى بىلەن جاۋاب قايتۇرغان، شاگىرتلار ئۇستازلىرىنىڭ
قوللىغۇچىسى، تەرەپدارى ۋە شۇ كەسپنى داۋاملاشتۇرغۇ-
چىلىق سالاھىيىتى بىلەن ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ پىر-ئۇستازلى-
رى ئوتتۇرىسىدا بىر خىل مەنىۋى رىشتىنى ئۆزۈلدۈرمەي
كەلگەن. خەلقىمىز ئەزەلدىن «بايلىق مالىدا ئەمەس،
ھۈنەر-قابىلىيەتتە» دەپ قاراپ، ھۈنەرلىك، قابىلىيەتلىك
كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ، قەدىرلەپ كەلگەن ھەم ئەل-
يۇرت ئەنە شۇ ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنىڭ قان - تەرى،
ئەجىر - مېھنىتى بىلەن گۈللەپ ياشىناپ ئاۋاتلىشىپ
كەلگەن. قايسىبىر كىتابتىن ھۈنەرلىك كىشى بىلەن ھۈنەر-
سىز كىشى سېلىشتۇرۇلۇپ ئېيتىلغان مۇنداق بىر ھېكمەت-
لىك بايانى ئوقۇغىنىم ئېسىمدە: «كىشىلەرنىڭ شان-شە-
رىپى مال-دۇنيادىن ئەمەس، كامالەتكە يېتىشتىن كېلىدۇ.
ئىلىم ۋە ھۈنەردە كامال تاپقان كىشى پۇلسىز بولسىمۇ،
ھەمىشە ئەزىز بولىدۇ. بۇ خۇددى شىر زەنجىردە باغلاق-
لىق بولسىمۇ، ھەيۋىتى كېمىيىپ كەتمىگەندەك ئىش. ھۈ-
نەرسىز ئادەم گەرچە زەردار بولسىمۇ خار ۋە قەدىرسىز
بولۇپ قالىدۇ. بۇ خۇددى ئىت ھەرقانچە توق بولسىمۇ
ۋە ئېسىل زىبۇ-زىننەت بىلەن جابدۇپ قويۇلسىمۇ، يەنىلا
خار ۋە بېيىتبار بولغىنىدەك بىر ئىش». خەلقىمىز ئەقىل
پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان ماقال-تەمسىللەردىمۇ ھۈ-
نەرلىك بولۇشنىڭ خاسىيىتى، پەزىلىتى، پايدىسى، ئۆزى
شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەر-كەسپكە قانداق مۇئامىلە قىلىش،
ئۇستاز-شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق
ساقلاش ھەققىدىكى مەزمۇنلار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگە-
لىگەن بولۇپ، خەلق ئارىسىدا «ھۈنرى يوق كىشىنىڭ،
مەزىزىسى يوق ئىشىنىڭ»، «بىر ھۈنەر مىڭ ئەيىبنى
يېڭىر»، «ھۈنەرەس، بېھۈنەر خارەس»، «گۆھەرلىك بو-
لۇشتىن ھۈنەرلىك بولۇش ئارتۇق»، «ھۈنرى بار قۇل
ئۆلمەس»، «ئەر كىشىگە 72 خىل ھۈنەر ئاز»، «ھۈ-
نەرۋەن بىكار تۇرالھاس»، «ئۇستا ھۈنەرۋەنگە ھەممە
يول ئوچۇق»... دېگەندەك ماقال-تەمسىللەر ناھايىتى
كەڭ ئومۇملىشىپ ئومۇمىي ساۋاتقا ئايلانغان. بۇلار ئەل-

ئاشپەزلىك، كاۋاپچىلىق، ساتىراشلىق، باققالچىلىق، سىر-چىلىق، مىسكەرلىك، تاقچىلىق، قۇيمىچىلىق، زەرگەرچە-لىك، تۆمۈرچىلىك، كۇلاچىلىق، ساندۇقچىلىق، ھاممام، تېبابەت... قاتارلىق ھۈنەر-كەسپلەر ئۆگىتىلىدۇ. بۇ ھۈنەر-كەسپلەرگە قاراپلا قايسىسىنى ئوغۇللارنىڭ ئۆگەنسە، قايسىسىنى قىز-ئاياللارنىڭ ئۆگىنىشىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ھۈنەرلەرنىڭ قايسىسىنى قىزلار، قايسىسىنى ئوغۇللارنىڭ ئۆگىنىشى ئاساسەن ئۇ ھۈنەرنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكى ۋە ئەر-ئاياللارنىڭ جىسمى-نى قۇۋۋىتىنىڭ ماس كېلىشى-كەلمەسلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا ئاياللار قەتئىي زەرگەرچىلىك قىلمايدۇ، لېكىن زەرگەرلەر ياسىغان بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى ئاياللار تاقايدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى ھۈنەر-كەسپلەرنىڭ كەسپ قۇرۇلمىسى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن تەكشىلىپ تۇرىدۇ. بالىلارنى قانداق ھۈنەرگە بېرىشتە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى ئائىلە شارائىتى، بالىسىنىڭ قەرزىقىشى، ئىقتىدارى، ئارزۇسىغا قاراپ ھۈنەر تاللايدۇ. پەرزەنتلەرمۇ ھەم ئاتا-ئانىسىنىڭ كېيىنى ئاڭلاپ، پىكىردىگە ھۆرمەت قىلىپ ئۇلار تەۋسىيە قىلغان ھۈنەرلەرنى رايىشلىق بىلەن ئۆگىنىدۇ. بەزى ھۈنەرۋەن-كاسپىلار پەرزەنتلىرىگە ئۆزىنىڭ ھۈنرىنى ئۆگىتىدۇ ھەمدە پەرزەنتلەرمۇ «ئاتا مىراس كەسپ» دەپ ئىخلاى ۋە ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىدۇ. شۇڭا «ئاتا كەسپى بالىغا مىراس» دېگەن ماقال كەڭ تارقالغان.

3. ئۇستىغا ئاپىرىپ بېرىش ۋە شاگىرت ئېلىش ھۈنەر-ماھارەتتە كەسپىي جەھەتتىن ئەتراپلىق، سىستېمىلىق يېتەكلەش بولغاندا ھۈنەرنى تېز ئۆگەنگىلى بولىدۇ. شۇڭا ھۈنەر ئۆگىنىشتە چوقۇم ئۇستاز تۇتۇش، ئۇستاز كۆرۈش كېرەك. «ئۇستاز كۆرمىگەن شاگىرت ھەر مۇقامدا يورغىلار» دېگەندەك باشقىلارنى ئۇستاز تۇتماي، ئۆزۈكىدىن ئىش قىلىدىغانلار ھۈنەرنى بۇزۇپ قويۇشى مۇمكىن. ئادەتتە ھۈنەرۋەنلەر ئىچىدە ئۇستاز كۆرمەي ئۆزى ئۆگىنىۋالغانلارنىڭ تېخنىكا، ماھارىتى ھەرقانچە يۇقىرى بولسىمۇ، كەسپداشلىرى ئىچىدە ئانچە ئېتىراپ قىلىنمايدۇ، كىشىلەر تەكلىپ قىلمايدۇ. ئاتا-ئانا بالىسىنى ھۈنەرگە ئاپىرىپ بېرىشتە ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا بىرەر قۇر يېڭى ئۇستىباش ۋە كىيىم-كېچەك ئېلىپ بېرىدۇ. ئاندىن ياخشى بىر كۈننى تاللاپ، ھۈنەرۋەن ئۇستى-

ۋەتتە ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلارنىڭ ھۈنەر-كەسپ ئەمەلىيىتىنىڭ مەھسۇلى.

2. ھۈنەر-كەسپ تاللاش

ئۇيغۇرلاردا ئاتا-ئانىلار پەرزەنتلەرنى ئامال بار كىچىكرەك ھۈنەرگە بېرىشكە ئالدىرايدۇ. چۈنكى بالدۇرراق ھۈنەرگە بەرسە ھۈنەرنى بالدۇرراق ئۆگىنىپ، تېزىرەك شۇ ھۈنەرنىڭ نېپىنى تېپىپ يېيەلەيدۇ. تېزىرەك كارغا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئاتا-ئانىلار ئىمكان بار بالىلارنىڭ تويىنى قىلىشتىن بۇرۇن ئۇلارنى بىرەر ھۈنەر-نىڭ ئىگىسى قىلىشقا ئالدىرايدۇ. ئۇيغۇرلاردا تۈرلۈك تارىخى ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قىزلارغا قارىغاندا ئوغۇللار ئۆگىنىدىغان ھۈنەرلەرنىڭ تۈرلىرى كۆپ، دائىرىسى كەڭرەك بولۇپ كەلگەن. ئوغۇللارنى كىچىك-دىن باشلاپ بىلىم، ھۈنەر-كەسپ ئىگىلىتىپ، ئۇلارنى كۆپ ئىقتىدارلىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش ھەر بىر ئاتا-ئانىنىڭ ئارزۇسى. شۇڭا «ئوغۇل بالىغا 72 خىل ھۈنەر ئازلىق قىلىدۇ» دەيدىغان گەپ بار. ئۇيغۇرلاردا قىزلارغا ئاساسەن تىككۈچىلىك (سەيپۇلخۇم)، ئاشپەزلىك، گىلەم-چىلىك، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، دوپپىچىلىق، تونۇر-چىلىق، چاق ئىگىرىش... قاتارلىق ھۈنەر-كەسپلەر كۆپرەك ئۆگىتىلسە، ئوغۇللارغا ياغاچچىلىق، موزدۇز-لۇق، تۇماقچىلىق، كۈنچىلىك، قاسساچىلىق، تامچىلىق،

نىڭ ۋاقتى بار، كەيىن ياخشى ۋاقىتتا پەرزەنتنى ئېلىپ بارىدۇ. ئالدى بىلەن كېلىش مەقسىتىنى ئۇقتۇرىدۇ ھەمدە بىر خۇن نان بىلەن بىر كىيىملىك رەخت ياكى پۇل قاتار-لىق نەرسىلەرنى قويىدۇ. ئەگەر ئىقتىسادىي شارائىتى يار بەرسە ئۇستىغا تون يېيىلىدۇ. ئاتا- ئانا بالىنى ئۇستىغا تاپ-شۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ھۈنەر ئۆگەنگۈچىنىڭ ئاتا- ئانىسىغا نىسبەتەن «ئاپىرىپ بېرىش» ياكى «تۇتۇرۇپ بېرىش» دەپ ئاتالسا، ئۆگەنگۈچىگە نىسبەتەن «ئۇستاز تۇتۇش»، «قول بېرىش»، ئۇستاز بولغۇچىغا نىسبەتەن «شاگىرت ئېلىش» ھېسابلىنىدۇ. ئۇستازلار شاگىرت ئېلىشتا ئۆگەنگۈچىنىڭ شۇ كەسپكە نىسبەتەن ھەۋەس- قىزىقىشى، ئۆگەنگۈدەك ئىقتىدارى بار- يوقلۇقىنىمۇ ئويلىشىدۇ. چۈنكى، «ئاباب شاگىرت ئۇستىغا يۈك» دېگەن گەپ بار. ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ھۈنەرۋەن- كاسىپلارنىڭ يەنە بىر ئېسىل ئادىتى شۇكى، ئەگەر ئۆز مەھەللىسىدە ئاتا- ئانىسىدىن يېتىم قالغان، باققۇچىسى ۋە ھېمانچىسى يوق بالىلار بولسا، ئۇلارنى ئۆزلىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن چاقىرتىپ ئەگەر ئۇلار خالىسا ئۇلارغا ئۆز ھۈنرىنى خالىسىلىق بىلەن ئۆگىتىپ قويىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنداق ھۈنەرۋەن- كاسىپلار ئاجىز- ئورۇق، غېرىپ- غۇرۋالارنىڭ ۋە يېتىمنىڭ بېشىنى سىلاشتەك بۇ ئېسىل پەزىلەتلىرىگە ھۇناسىپ ئەل- يۇرتنىڭ ئالدىدا ھۆرمەت- ئىناۋىتى تېخىمۇ ئۈستۈن بولىدۇ، ئىززەت- ئېھرام ۋە ئەلنىڭ دۇئاسىغا ئېرىشىدۇ.

4. ھۈنەر ئۆگىتىش ۋە ئۆگىنىش جەريانى

ھۈنەر- كەسپلەرنى ئاڭلىق ئۆگىنىشكە توغرا كېلىدۇ. گەرچە ھۈنەر ئۆگىتىش داۋامىدا ئۇستازلار يېتەكچىلىك رول ئوينىسىمۇ، لېكىن شاگىرتلار چوقۇم ئاكتىپ، تەشەببۇسكار بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر- كەسپلىرىدىن كۆپ قىسىملىرى (مەسىلەن، تىككۈچىلىك (سەيۋۇ-لۇق)، ئاشپەزلىك، كاۋاپچىلىق، ساتىراشلىق، گىلەمچى-لىك، توقۇمىچىلىق، كەشتىچىلىك، دوپپىچىلىق، چاق ئىگە-رىش، موزدۇز لۇق، تۇماقچىلىق، كۆنچىلىك، قاسساچىچىلىق، مىسكەرلىك، تاقچىلىك، زەرگەرچىلىك، تۆمۈرچى-لىك، كۇلالچىلىق، ساندۇقچىلىق، قۇيمچىلىق، ھامام... قاتارلىقلار) بىرەر يەردە دۇكان ئېچىپ، مۇقىم ئولتۇرۇپ قىلىنسا، يەنە بەزىلىرى (مەسىلەن، تونۇرچىلىق، ياغاچچى-لىق، تامچىلىق، باققالچىلىق، سىرچىلىق... قاتارلىقلار) نى

كۆچۈپ ئايلىنىپ يۈرۈپ، ھاجەتەنلەرنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا شاگىرتلار ھۈنەر- لەرنىڭ ئورۇنغا بولغان ئېھتىياجغا قاراپ، بەزى ھۈنەر- لەرنى مەخسۇس ئىشخانا ياكى كارخانىلاردا ئۆگەنسە، بەزىلىرىنى ئۇستازغا ئەگىشىپ، ھۈنەر قىلىدىغان جايىلارغا بېرىپ ئۆگىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ھۈنەر- كەسپلىرىنىڭ ئەمەلىيەتچانلىقى كۈچلۈك بولغاچقا، شاگىرتلار ھۈنەرلەر- نى ھۈنەر ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆگىنىدۇ. ھۈنەر ئەمەلىيىتى جەريانىدا شاگىرتلار ھېس قىلىش، چۈشىنىش، مۇس- تەھكەملەش، ئىشلىتىشتىن ئىبارەت ئۆگىنىش جەريانىلىرىنى تولۇق باشتىن كەچۈرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ئۆگىتىش ۋە ئۆگىنىش پائالىيىتى جەريانىدا ئەدەپ- ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىش بەكرەك تەكىتلىنىدىغان گەۋدىلىك ھەرىكەت ئۆلچىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن- كاسىپلىرى ھۈنەر ئەمەلىيىتى جەريانىدا ھەر خىل مۇناسىۋەتلىرىنى سېلىق يوسۇندا تەشەش، ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق شا- گىرتلار ھۈنەر ئۆگىنىش جەريانىدا رىئايە قىلىشقا تېگىش- لىك ئۇستاز بىلەن شاگىرت؛ شاگىرت بىلەن ئۇستازنىڭ ئا- ئىلە تاۋابىئاتلىرى؛ شاگىرتلار بىلەن شاگىرتلار (بىللە ھۈنەر ئۆگىنىۋاتقانلار) ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك ئەخلاق نورمىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

1. ئۇستاز بىلەن شاگىرت ئوتتۇرىسىدا

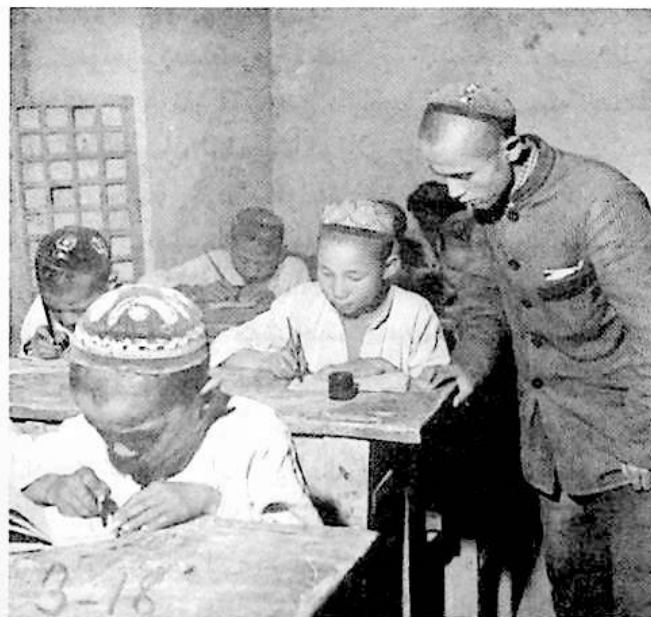
ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن- كاسىپ- لار شاگىرت تەربىيەلەش ئەمەلىيىتى جەريانىدا شاگىرتلار- غا ئۆز ھۈنرىنىڭ ئىش تەرتىپى، ئۇسۇلى، يولى ۋە قائى- دە- قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇستاز بىلەن شاگىرت ئوتتۇرىسىدا قاتتىق رىئايە قىلىشقا تېگىش- لىك مۇئەييەن ئەدەپ- ئەخلاق نورمىلىرىنى قېلىپلاشتۇر- غان. شاگىرتلارمۇ ئۇنىڭغا ئاڭلىق رىئايە قىلىپ كەلگەن، بۇ ئەخلاق نورمىلىرىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، شاگىرتلار ئۆز ئۇستازىنىڭ ئىسمىنى بىۋا- ستە چاقىرماسلىق.

«ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەر- كەسپى ۋە ئوقۇ- ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا ئۇستاز- شاگىرت مۇناسىۋىتىدىكى سۆز ئەخلاقىغا ئىنتايىن ئېتىبار بېرىدۇ. ئادەتتە ھەرقانداق شاگىرت ياكى ئوقۇغۇچى ئۇستازنىڭ نامىنى ئۇدۇللا تىلغا ئېلىپ چاقىرماي، بەلكى «ئۇستام»، «ئۇستاز»، «مۇ-

ئالدىدۇ. ئاتا-ئانىسىدىن قالسا ئۇستازغا ئەڭ ھۆرمەت ۋە ئىززەت - ئېھرام بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، چوڭلار «ئۇستازىڭ - ئىككىنچى ئاتاڭ» دەيدۇ. ئۇستازنىڭ ئۆيىگە چاڭ سالسا بولمايدۇ. ئۇستازى ھېيت-ئايەم كۈنىدە رىدە شاگىرتلىرىنىڭ ئارام ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. ھېيت-ئايەملەردە شاگىرت ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىلىرى ئۇنىڭ ئۇستازى ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ھېيتلەشەدۇ، ئۆمۈر مۇراسىملىرىغا بىر-بىرىدىن تەكلىپ قىلىشەدۇ.

شاگىرتلارنىڭ ئۇستازى ئالدىدا دىققەت ۋە رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى ۋە ئەخلاق نورمىلىرى بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇستازلارنىڭمۇ ئۆز شاگىرتلىرى ئالدىدا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى، ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى ۋە مەسئۇلىيىتى بولىدۇ. شاگىرتلىرى ئالدىدا گەپ-سۆز ۋە ئىش-ھەرىكەتلىرىدە ئۆزىنىڭ ئوبرازىغا دىققەت قىلىش، شاگىرتلىرىنى ئوخشاش كۆزدە كۆرۈش، شاگىرتلىرىغا بەزى شاگىرتلارنىڭ يامان گېپىنى قىلماسلىق، ئەستايىدىل، سەۋرچان بولۇش، شاگىرتلىرىنىڭ كۆڭلىدە ئىش-ئەمگەك ۋە ھۈنەر-كەسپتىن زوقلىنىش، قورال-سايمان ۋە ئەسۋابلىرىنى قەدىرلەش خىسلەتلىرىنى ئويغىتىش، ئۆزلىرى شاگىرتلىرىغا ئۆز كەسپىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە ئۆزىمۇ كەسپىدىكى يېڭى نەرسىلەرنى ئۆزلۈكسىز ئۆگىنىپ تۇرۇش، كۈنىسىنى تەكرارلاش بىلەن بىرگە يېڭىسىنى ئۆزلەشتۈرۈپ تۇرۇش، شاگىرتلىرىنىڭمۇ

ئەللىم، دېگەن سۆزلەر بىلەن چاقىرىدۇ. بۇ ھەقتە قەدىمكى ئۇيغۇر ھۈنەر-كەسپ رىسالىلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك شاگىرتلارنىڭ ئۆز ئۇستازىنىڭ ئىسمىنى چاقىرماستىن قاندىسى ئېنىق بەلگىلەنگەن» ⑨. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى تىل پەرھىز ئادەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇستاز بىلەن شاگىرت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەردە ناھايىتى دىققەت قىلىنىدىغان پەرھىزلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئىككىنچى، ئۇستازغا گەپ ياندۇرماستىن، يالغان ئېيتماستىن، ھۈنەر ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇستازنىڭ بۇيرۇق، تاپشۇرۇقلىرىنى دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ، بەجانەدىل ئورۇنداش؛ ئۇستازغا گەپ قىلغاندا ئەدەپ ۋە ھايابىلەن گەپ قىلىش؛ مۇبادا ئۇستازنىڭ پىكىرىگە قارىتا باشقىچە پىكىردە بولسىمۇ گەپ ياندۇرۇپ ئېغىز غېرىچەلماسلىق، گەپ تالاشماسلىق، ئۇستازى سورىغان ھەرقانداق ئىشتا يالغان ئېيتماستىن شاگىرتلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەڭ ئەقەللىي ئەخلاقىي تەلەپلەردۇر.

ئۈچىنچى، چېقىمچىلىق قىلماسلىق، غەيۋەت قىلماسلىق، ئىش ئورنىدا بولۇنغان گەپ-سۆزلەرنى ئۆيىگە، ئۆيدە بولۇنغان گەپ-سۆزلەرنى ئىش ئورنىغا توشۇپ بېرىپ چېقىمچىلىق قىلىش (يەنى ئۇستازنى ئاتا-ئانىسىغا، ئاتا-ئانىسىنى ئۇستازغا چېقىشتۇرۇش)، شاگىرتلار ئارا بىرىنى بىرىگە چېقىشتۇرۇش، ئۇستازنى شاگىرتقا، شاگىرتنى ئۇستازغا چېقىشتۇرۇش ھەم ئۇلارنىڭ غەيۋىتىنى قىلىش قاتتىق ئەيىب سانىلىدۇ. ئۇستازلار شاگىرتلارنىڭ بۇنداق قىلىقلارنى قىلىشىغا يول قويمايدۇ، مۇبادا بايقاپ قالسا شۇ زامان تەنبەھ بېرىپ تۈزىتىدۇ.

تۆتىنچى، تولا ئۇستاز ئالماشتۇرماستىن، ئۇيغۇرلاردا تولا ئۇستاز ئالماشتۇرغان، ئۇستازنىڭ غەيۋىتىنى قىلغان، ئۇستازنىڭ قارغىشىنى ئالغان ئادەمنىڭ ھۈنىرىنىڭ بەرىكىتى بولمايدۇ دەپ قارىلىدىغان بولغاچقا، ھۈنەرنى ئەڭ دەسلەپكى ئۇستازنىڭ پېشىنى چىڭ تۇتۇپ ئاخىرىغىچە ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلىنىپ «ھۈنەرنى بىر كەشەدىن ئۆگەن، ئىسكەتنى مىڭ كەشەدىن» دېگەن ماقال ئېيتىلغان ۋە كەڭ ئومۇملاشقان. شاگىرتنىڭ ئۈچ يىلغىچە ئاش-تامىقى بولىدۇ، ئىش ھەققى بولمايدۇ. يالغۇز ھۈنەر ئۆگىنىپلا قالماستىن، يەنە ئۇستازنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇستازنىڭ بەزى ئۆي ئىشلىرىنىمۇ ئۈستىگە

پىكىرىگە ھۆرمەت قىلىش... ئەك ئۇستازلىققا خاس ئېسىل ئەخلاق-پەزىلەت، مەجەز-خۇلقلىرىنى ھۈنەرۋەن-كاسپى-لار ئۆزلىرىدە ھازىرلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. «ئۇستا قانداق بولسا شاگىرتى شۇنداق بولۇر» دېگەن گەپ بار. چۈنكى «ياغاچنى رەندە تۈزەيدۇ، ئادەمنى تەربىيە» دېگەندەك ئۇستازنىڭ تەربىيەسى شاگىرتىنى تۈزەيدۇ، ئۇنى شۇ كە-سىپكە لايىق چۈشەنچە، ئالڭ ۋە بىلىمگە ئىگە قىلىدۇ. شۇڭا ئۇستازلار شاگىرتىلىرىغا قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. «ئۇستازى زالىم بولسا شاگىرتى ئاليم بولۇر» دەيدىغان ئاتلار سۆزى بار، لېكىن بۇ يەردىكى «زالىم بولسا...» دېگەنلىك ھەرگىزمۇ ئۇستازلارنىڭ شاگىرتىلارغا قوپال، رەھىمسىز، زوراۋان بولۇپ ئۇلارنى ئېزىشى، قاقشىتىشى كۆرسەتمەستىن، بەلكى ئۇستازلارنىڭ رەھىمدىل، مۇلايىم، مېھرىبان، كۆيۈمچان ۋە كەڭ قورساق، ئەپۇ-چان، سەۋرچان بولۇشىنى پىرىنسىپ قىلغان ئاساستا، شا-گىرتىلىرىغا ھۈنەر ئۆگىتىشتە قاتتىق قول، كەسكىن ۋە تە-لەپچان بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ.

2. شاگىرت بىلەن ئۇستازنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئوتتۇرىسىدا

ئۇستازنىڭ خوتۇنى ۋە پەرزەنتلىرىنىمۇ ئۇستازىدەك كۆرۈپ ھۆرمەتلەش، ئۇلارغا ئەدەپلىك، سىلىق مۇئامىلە-دە بولۇش، ئۇلارغا يامان كۆزدە قارىماسلىق، بۇيرۇغان، تاپىلغان ئىشلىرىنى ئامال بار ئورۇنداش، ئۇلارنىڭ چوڭ-كىچىك ئىشلىرىغا ياردەمدە بولۇش... قاتارلىقلارغا رىئايە قىلىش لازىم بولىدۇ.

3. ئۆزى بىلەن بىللە ھۈنەر ئۆگىنىۋاتقان شاگىرت-لار ئوتتۇرىسىدا

شاگىرت ھەمساۋلىرى ئىچىدە ئۆزىدىن بۇرۇن كەلگەن ياكى ياشتا چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، بىر-بىرىنى ئۇستازىغا چېقىشتۇرمايلىق، يوق يېرىدە غەيۋىتىنى قىل-ماسلىق، ئىش قىلغاندا بىر-بىرىگە بەس قىلماسلىق، بىر-بىرىنىڭ قورال-سايىمانلىرىنى تالاشماسلىق... قاتارلىق ئىشلار ئۇستازنىڭ نازارەتچىلىكىدە، شاگىرتنىڭ ئاڭلىق بويسۇنۇشىدا بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش — ئەمگەك كۈچى تەقسىماتى، ھەم-كارلىق شەكلى، بايلىق ئىشلىتىش ھوقۇقىنى مۇئەييەنلەش-تۈرۈش ۋە تېخنىكىلىق ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىش قاتارلىق بىر قاتار ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغان تەشكىللىك

ئىجتىمائىي ھەرىكەتتۇر. جۈملىدىن ئۇيغۇر قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكىمۇ دەل شۇنداق پائالىيەتتۇر، ئەلۋەتتە ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلىرىنىڭ ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مەقسىتى ئوقۇل شاگىرت تەربىيەلەشلا ئەمەس، بەلكى ئۆ-زىنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك پائالىيىتى ئارقىلىق قول-ھۈنەر بۇيۇملىرى ۋە مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بەلگىلىك دەرىجىدە ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرى-شىش، شۇنداقلا ھۈنەر جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەمەلىيىتىگە يانداش ھالدا ھۈنەرنى ئۆگەنگۈسى بارلارغا ئۆگىتىپ قو-يۇشتىن ئىبارەت. ئەلۋەتتە شاگىرت تەربىيەلەش ئىككىلەم-چى، قوشۇمچە مەقسەتتۇر، شۇنداقسىمۇ ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلار ھۈنەر ئۆگىتىش، شاگىرت تەربىيەلەشنى پۇل تې-پىشتىنمۇ مۇھىمراق ئورۇنغا قويۇپ، شاگىرتلىرى ئۆزى ئۆگىتىپ قويغان ھۈنەرنىڭ نېپىنى تېپىپ يېپەلسە، ئۆز-نىڭ قولى ئارقىلىق باشقىلارنىڭ رىزقىنىڭ تېخىمۇ مول، ياشاش ئىمكانىيەتلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ بولۇشىغا سەۋەب بولالسا ئۆزىنى تولۇمۇ بەختىيار ھېسابلايتتى.

5. دۇكان ئايرىش ۋە ئۆز ئالدىغا ئىش باشلاش شاگىرت ئۆگەنگەن كەسپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىپ، ئۆزى مۇستەقىل ھۈنەر قىلالىغۇدەك ئىقتىدارغا ئىگە بولدى دەپ قارالغان ۋاقىتتا، ئۇستازىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن ئۇستازىنىڭ دۇكانىدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا ھۈنەر قىلىدۇ. بۇ شاگىرتقا نىسبەتەن دۇكان ئايرىش ھېسابلا-سا، ئۇستازىغا نىسبەتەن شاگىرت چىقىرىش بولىدۇ. بەزى ھۈنەرۋەن-كاسپىلار شاگىرتىنىڭ دۇكان ئايرىپ ئىش باشلىغىنىنى تەبرىكلەپ ئۇنىڭغا شۇ ھۈنەرنىڭ جابدۇق-سايىمانلىرىدىن بىر يۈرۈش تەقدىم قىلىدۇ. شاگىرتلار دۇكان ئايرىپ ئۆز ئالدىغا ئىش باشلىغاندىن كېيىن، ئۆس-تازىنى ئىزدەيمەي تاشلىۋېتىدىغان ئىش بولمايدۇ. ئۇستا-زى ئۇچراپ قالسا ھەرقانچە ئالدىراش بولغان تەقدىردە-مۇ ئالدىغا بېرىپ كۆرۈشۈش، ئەھۋال سوراش، پات-پات يوقلاپ تۇرۇش، ئاغرىپ قالغان بولسا كېسىلنى كۆرۈش، ياردەم قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرى بولسا ئېرىنمەي ياردەم قىلىش، ئۇستازنىڭ غەيۋىتىنى قىلماسلىق، كەسپتە بىرەر ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىق قىلماقچى بولسا ئاۋۋال ئۇستازىغا مەسلىھەت سېلىش، شاگىرتلار ھۈنەر ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىنمۇ ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي تە-لەپلەردۇر. ئۇستازىدىن پەقەت ھۈنەر ئۆگىنىۋېلىپ بولغۇ-

ھالبۇكى زامانىمىزغا كەلگەندە، نەچچە مىڭ يىللار-
دىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن ھۈنەرۋەن- كا-
سىپلارنىڭ شاگىرت تەربىيەلەش ئەنئەنىسىدە بەزى
جىددىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرمەكتە. بەزى ھۈنەرۋەن-
كاسىپلار شاگىرتلار بەلگىلىك ھەق تۆلىمىسە ئۆزىنىڭ ھۈ-
نرىنى ئۆگەتمەيدىغان، ئەستايىدىل بولمايدىغان، ھۈنەر-
نى تولۇق ئۆگەتمەيدىغان، شاگىرتلىرىدىن كۆپرەك پايدى-
لىنىۋېلىش ئۈچۈن ھۈنەردىكى بەزى تېخنىكىلارنى تېز ئۆ-
گەتمەي دۇكان ئايرىپ بېرىش ۋاقتىنى كەينىگە سوزىدۇ-
غان، شۇنىڭ بىلەن شاگىرتلار بىرەر يىلدا ئۆگىنىپ بولغۇ-
لى بولىدىغان ھۈنەرنى ئۈچ- تۆت يىلغىچەمۇ ئۆگىنىپ بو-
لالمايدىغان، شاگىرتلار دۇكان ئايرىغۇدەك بولسىمۇ،
ئۈستىسى ئۈنى- بۇنى باھانە قىلىپ دۇكان ئايرىپ بەرمەي-
دىغان ئىشلار يۈز بەرمەكتە. بەزى ھۈنەرۋەنلەر ئۆزىنىڭ
ھۈنرىنى باشقىلارنىڭ ئۆگىنىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ بازىرىنى كا-
ساتلاشتۇرۇپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ بەزى تېخ-
نىكا ۋە ئۇسۇللىرىنى مەخپىي تۇتىدۇ، ھەتتا ھۈنەرنى ئە-
شكىنى تاقاپ قويۇپ قىلىدۇ. بۇنداق قىلىش شۇ ھۈنەر-
كەسىپنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئەمەس، «سودى-
گەرنىڭ يولى بىر، رىزقى باشقا» دېگەن گەپ بار. شۇڭا
ھۈنەرۋەن- كاسىپلار ئۆز ھۈنرىنى شاگىرتلىرى ۋە باشقا
كەسىپداشلىرىدىن قىزغانماي، ھۈنەرنى ھالاللىق، ئەقىدە-
ئىخلاسل بىلەن قىلمىقى ۋە ئۆگەتمىكى لازىمدۇر. شۇنىمۇ
تەكىتلەش ھاجەتكى، بەزى ھۈنەرلەردە شاگىرت ئېلىشتا
ھەقىقەتەن قاتتىق ئېھتىيات قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسى-
لەن، زەرگەرلىك ھۈنرىدە ئالتۇن ئىشلىتىدىغان بولغاچقا،
ناھايىتى ئىشەنچلىك كىشىلەردىن شاگىرت ئالمىسا بولماي-
دۇ. ئەگەر قولى ئەگرى، يالغانچى كىشى بولۇپ قالسا
ھۈنەرۋەن كۆپ زىيان تارتىپ قېلىشى مۇمكىن. پەن- تېخ-
نىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ
زامانىۋىلىشىشىغا ئەگىشىپ نۇرغۇن ھۈنەر- كەسىپلەر
يېڭى، زامانىۋى تېخنىكىلارغا ئورۇن بوشىتىشقا باشلىدى.
بەزى ھۈنەر- كەسىپلەر ئۆزىگە يانداش ھۈنەرلەرگە
ئورۇن بوشاتتى. مەسىلەن، ياغاچچىلىق ئۆي بېزەكچىلى-
كىگە، تىككۈچىلىك كىيىم يۇيۇش كەسىپىگە، ئاياغ تىكە-
چىلىكى موزدۇرلۇققا قاراپ ئۆزگەردى. ئۇنىڭدىن باشقا
يەنە بەزى ھۈنەر- كەسىپلەرنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى، بىر
قىسىم يېڭى كەسىپلەر مەيدانغا كەلدى. مەسىلەن، چۇمۇ-

چە، يەنى «ئېشىكىم كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە...» دېگەندەك پوزىتسىيە تۇتقۇچىلار ھۈنەردە ئالغا باسمايدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئۈستىسىدىن قارغىش ئالغان ئادەم ئىش-
ئوقتە ۋە ھۈنەر- كەسىپتە ئالغا باسمايدۇ. ئىشلىرى ئىل-
گىرى كەلمەيدۇ. ھەر ئىشنىڭ باشلىنىشى، تەرەققىي قىل-
شى، چېكىنىشى بولغىنىدەك، ھۈنەرۋەنمۇ ماھىرلىقتا ۋايىغا
يېتىپ ياشانغانسېرى ماھارەتتىن چېكىنىدۇ. ئاتىلار
«كاسىپ قېرىسا ھۈنرىمۇ قېرىيدۇ» دېيىشىدۇ. دۇكان
ئايرىپ تىجارەت قىلىپ شۇ ھۈنەردە ئۆزىنىڭ ئۈستازى-
دىنمۇ ئېشىپ كەتكەن تەقدىردىمۇ ئۈستازىنىڭ ئالدىدا
يورغىلىماسلىق، كۆز- كۆز قىلماسلىق ئەڭ ئەقەللىي ئەخ-
لاقىي تەلەپتۇر. شۇڭا كۆپىنى كۆرگەن دانا ئەجدادلىرىمىز
«ئۇستا ئالدىدا قولۇڭنى تارت، موللا ئالدىدا تىلىڭنى»،
«ئۇستاڭغا ئۈلگۈچە خىزمەت قىل، خىزمەت قىلالىمىساڭ
ئىززەت قىل» دەپ ئېيتقان، ئۇيغۇرلاردا ھۈنەر- كەسىپ-
لەر پىرلىق ھۈنەر ۋە پىرسىز ھۈنەر دەپ ئىككىگە بۆلۈن-
دۇ. ئادەتتە پىرلىق ھۈنەرلەرنىڭ رىساللىرى بولىدۇ.
ئەگەر شاگىرتلار پىرلىق ھۈنەرلەرنى ئۆگەنگەن بولسا،
ئۈستازلىرى بەرگەن ھۈنەر- كەسىپ رىساللىرىنى ياخشى
ساقلاش، ئۇنىڭدا بۇيرۇلغان ئىشلارنى بەجاندەللىق
بىلەن قىلىش، چەكلەنگەن ئىشلاردىن يېنىش، شۇنداقلا
ئۇ رىسالنى ئۆزى تەربىيەلىگەن شاگىرتقا يەتكۈزۈپ
بېرىش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ. بەزى كىشىلەر ئۆزى قىلغان
ھۈنەرنى ئانچە ئاقتۇرۇپ بولالماي قالسا ئۇنى شۇ ھۈ-
نەردىن ياكى ئۈستازىدىن كۆرىدىغان ئىشلارمۇ بولىدۇ،
بۇنداقلارغا «ھۈنەردىن زىيان تارتساڭ ئۇستاڭدىن
كۆرمەي، ئەجرىڭدىن كۆر» دېگەن ئاتىلار سۆزى كۇپا-
يىدۇر.

گۈل، توكچى، ماشىنا سىرچىلىقى، ماشىنا ۋە ئائىلە ئېلېك-
تىر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، تېلېفون ۋە كومپيۇتېر رې-
مونتچىلىقى دېگەندەك يېڭى كەسىپلەر مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلار ئۆز مەھەللىسى ياكى
يىراق-يېقىن يۇرتلاردىن كەلگەن ھۈنەر ئۆگەنگۈسى بار
ياشاڭلارنى تەربىيەلەشنى ئۆز كەسپىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماي،
سىجىل تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئىش دەپ
قاراپ، ئۇلارغا ئۆز ھۈنرىنى ھېچقانداق ھەق ئالماي ئۆ-
گىتىپ كەلگەن، ئۇيغۇرلاردىكى بەزى قەدىمىي ھۈنەر-
كەسىپلەرنىڭ نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا يوقاپ كەتمەي
سىجىل تەرەققىي قىلىپ كېلىشىنى ھۈنەرۋەن-كاسپىلارنىڭ
ئۆزىنىڭ ھۈنەر-تېخنىكىسىنى باشقىلاردىن قىزغانماي، خا-
لىسلىق بىلەن ئۆگىتىپ قويۇشتەك ئېسىل ئەنئەنىۋى
ئەخلاق-پەزىلىتى، مەردلىكى ۋە سېخىلىقىدىن ئايرىپ قا-
رىيالمايمىز. قايسىبىر كىتابتا «ئەگەر سەندىن بىرسى بىر
تال بېلىق سوراپ كەلسە، ئۇنىڭغا سورىغىنىنى بەرسەڭ
ئۇنىڭ قورسىقىنى بىر قېتىم تويغۇزۇپ قويۇپ ياخشىلىق
قىلغانلىقى بولىدۇ. ئەگەر سەن ئۇنىڭغا قارماقنى قانداق
ياساشنى، بېلىقنى قانداق تۇتۇشنى ئۆگىتىپ قويساڭ ئۇ-
نىڭغا بىر ئۆمۈرلۈك رىزىق بەرگەن بولسەن» دېيىلگەن
ئىكەن. نەزەرىدە ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلار دەل كە-
شلىرىگە «قارماقنى قانداق ياساشنى، بېلىقنى قانداق تۇ-
تۇش»نى ئۆگىتىپ قويغۇچىلاردۇر. دانىشمەنلەر «مەنبە-
سىدىن ئايرىلمىغان سۇ دۆڭدىنمۇ يول تاپىدۇ»^⑩
دەيدۇ. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلار خالىس شاگىرت تەر-
بىيەلەشتىن ئىبارەت بۇ ئېسىل ئەنئەنىسىنى ئۈزۈپ قوي-
سا، نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن
مىللىي ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپلىرىمىز بۈگۈنكى كۈندىمۇ
يول تېپىپ كېتەلىشى ۋە تېخىمۇ راۋاجلىنىشى، يۈكسىلىشى
تامامەن مۇمكىن.

ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپلەر مىللىي سانائەتنىڭ ئۇل
ئاساسىدۇر. ئۇنى بۈگۈنكى كۈندە تېخىمۇ زور ھاياتىي
كۈچكە ئىگە قىلىشنى ئەقىل ۋە زامان تەقەززا قىلىدۇ. نۆ-
ۋەتتە ئۇيغۇر ھۈنەرۋەن-كاسپىلار ئۈچۈن ھۈنەر-كەسىپ
ئەخلاقى ۋە رىسالىرىنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتىش،
ئۆزگەرتىش، تولۇقلاش، ئىسلاھ قىلىش، ناچار تەركىبلەر-
نى چىقىرىپ تاشلاپ، ئەقلىي ۋە ئىلمىي ئامىللارنى كۆپەيت-
تىپ زامانغا لايىقلاشتۇرۇش، ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپلەر-

نىڭ قورال-سايمانلىرىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش، ماشىنىلاش-
تۇرۇش، كۆلىمىنى كېڭەيتىش، يېڭى، زامانىۋى كەسىپلەر-
نى ئۆگىنىش، ئىشقا چۈشۈش ۋە ئىشتىن چۈشۈش ۋاقتىنى
تۈزۈملەشتۈرۈش، شۇنداقلا يېڭىچە ھاياتىي كۈچكە ئىگە
قىلىش تولىمۇ زۆرۈر ۋە تەخىرىسىز ئىشقا ئايلاندى.

ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتكۈزۈپ ئىش كۈتۈپ تۇرغان-
لارنىڭمۇ ئەجدادلىرىمىزدىن مىراس قالغان ھۈنەر-كەسىپ-
لىرىنى ئۆگىنىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش مەجبۇرىيىتى ۋە
شۇ ھۈنەر-كەسىپلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نېپىنى تېپىپ
يېيىش، قىممەت يارىتىش ئىمكانىيىتى ھەم بار. ھۈنەرلىك
خاسىيىتى ھەققىدە مۇنداق بىر شېئىرنى ئوقۇغانىدىم.

«ئالتۇنلۇك خەرج بىلەن ئاخىر بولۇر كەم،

ھۈنەر شۇنداق گەنجىكى كەمەيمەس ھەردەم!

ئۇلارنىڭ پەرقىنى ئېيتسام ئەگەردە،

ھۈنەر چەشمە ئېرۇر، ئالتۇن ئۇ شەبنەم! ⑪

شۇنداق، ھۈنەر قۇرىماس بۇلاق، بارلىق ھۈنەر-
ۋەن-كاسپىلارغا شۇنداق مۇراجىئەت قىلىمىزكى، «بۈگۈ-
نىمىزنىڭ كۆچتى، ئەتىمىزنىڭ تۈۋۈكلىرى» بولغان
ياشاڭلار ھۈنەر-كەسىپسىز قالمايىن. مەردلىكڭلار، سېخىي-
لىقىڭلارنىڭ ۋەجدىدىن ھۈنەر-كەسىپلىرىڭلار تېخىمۇ بەر-
كەت تاپسۇن!

ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئېقىپ كېلىۋاتقان ھۈنەر-
دىن ئىبارەت ئالتۇن بۇلاقنىڭ كۆزى ئېتىلىمىسۇن!
ئىزاھات:

①، ②، ③، ④، ⑤، ⑥، ⑦ مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋان-
نۇلۇغاتى تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل، 8-
ئاي، 1-نەشرى، 1-توم 589، 2-توم 393، 1-توم 64،
392، 133، 411، 335-بەتلەر.

⑧ يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەش-
رىياتى، 1984-يىل، 5-ئاي، 1-نەشرى، 922، 923-بەت.

⑨ ئەنۋەر سەمەت قورغان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تىل پەرھىزى-
دەتلىرى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2005-يىل، 1-سان، 13-بەت.
⑩ ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا-
ياپونىيەدە كۆرگەن - بىلگەنلىرىم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
2005-يىل، 3-ئاي، 1-نەشرى، 364-بەت.

⑪ روزىمۇھەممەد مۇتەللىپ: «مۇھەببەت»، شىنجاڭ ئۇنۋېر-
ستېتى نەشرىياتى، 2007-يىل، 7-ئاي، 1-نەشرى، 354-بەت.
(ئاپتور: ش ئۇ ئار ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەت-
لەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

مەھمۇت قۇربان

ئىككىنچى قاراقاش بىلىشنى چىقىرىش

دۆڭ ئېرىق

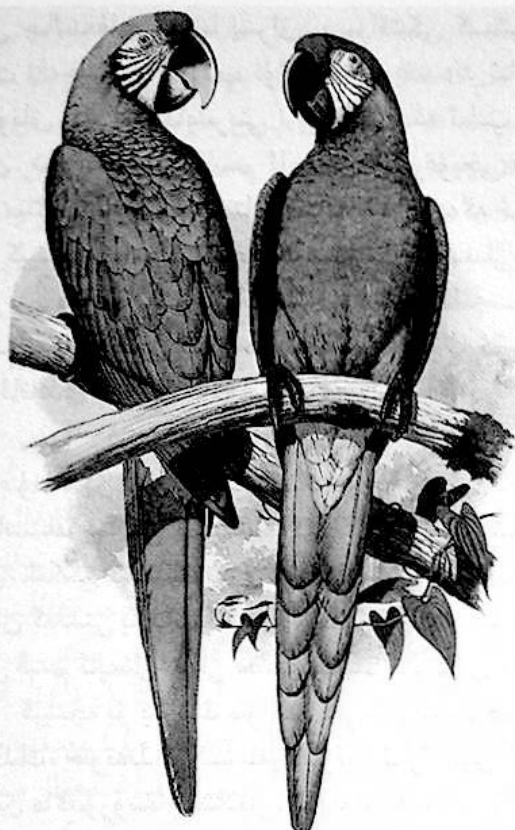
بۇرۇن بۇ يەر پايدا مەھەللە، ياغ مەھەللە، كۇراك مەھەللە، ئاياغ مەھەللە دەپ ئايرىم-ئايرىم ئاتىلاتتى. كەنت تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن ئىككى تەرىپى پەس بولغان ئېرىق كۆزدە تۇتۇلۇپ، 1984-يىلىدىن كېيىن «دۆڭ ئېرىق» دەپ ئاتالدى.

قاياش

بۇ يەر ئەسلىدە تەرەپ-تەرەپلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقان كىشىلەرنىڭ تارقاق مەھەللىسى ئىدى. 1890-يىللىرى ھازىرقى قاراقاش بازىرىنىڭ قاياش دېگەن يېرىدىن كەلگەن لەقەملىك مۇھەممەد، باقى، مەتكېرىم ئىسىملىك كىشىلەر كۆچۈپ كېلىپ، ھەر بىرى 100 مودىن يەر سېتىۋېلىپ ئولتۇراقلىشىپتۇ. بۇلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى چىق، ئىناۋىتى يۇقىرى بولغانلىقتىن بۇ يەر «پارچە قاياش» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئارىدىن 100 يىل ئۆتكەندە بۇ يەر «قاياش كەنت» دەپ مۇقىمىدايدى. كەلگەن لەقەملىكلىرى 20 ئائىلىدىن ئاشتى. بۇلار ئەسلىي يۇرتىدىكى تۇغقانلىرى بىلەن باردى-كەلدىسىنى داۋاملاشتۇرماقتا.

جاھانباغ

ئاڭلاشلاردىن قارىغاندا، يەتتە-سەككىز ئەسىر ئىلگىرى.

رى ۋابا كېسىلىدىن جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن يۇرتىدىن قېچىپ چىققان كىشىلەر بۇ يەردىكى دۆڭلۈكنىڭ (بۇ دۆڭلۈكنىڭ قالدۇقلىرى ھازىرمۇ بار) ئەتراپىدىن ئايرىم-ئايرىم گەمە كولاپ يوشۇرۇنۇپتۇ. بۇ قاچاقلارنىڭ بەزىلىرى كېيىنچە بۇ يەردە ماكانلىشىپ، كىچىك-كىچىك باغلارنى بىنا قىپتۇ. يىللار ئۆتكەنسېرى ئادەملەر كۆپىيىپ، باغلار بىر-بىرىگە تۇتۇشۇپ كەڭ مېۋىزارلىققا ئايلىنىپتۇ. ئەرەب ئەللىرىدىن كەلگەن يوغان سەللىك بىر كىشى بۇ باغدا ھاردۇق ئېلىپ راھەتلەنگەنلىكتىن «جاھانچە كەڭ باغكەنغۇ بۇ!» دەپتۇ. «جاھانباغ» دېگەن نام شۇ چاغدا پەيدا بولغان ئىكەن.

قارا ساقال مازار غوجام

جەنۇبتىن شىمالغا يەتتە-سەككىز كىلومېتىر سوزۇلغان ئېرىقنىڭ بويىدىكى بۇ يۇرتنىڭ نامى ئەزەلدىن «ئۇ-زۇنئېرىق» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ.

بۇ كەنتنىڭ تەۋەلىكىدە «قارا ساقال مازار غوجام» دېيىلىدىغان بىر قەبرە بار. بۇ قەبرە توغرىسىدا خەلق ئا-رىسىدا بۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىپ كەلمەكتە.

500-600 يىل بۇرۇن بۇ يەردىكى ئۆستەڭنىڭ سۈيى قىرغاقنى بۇزۇپ يېيىلىپ ئېقىپتۇ. كىشىلەر بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ لاي ئارىسىدىكى ئۇزۇن سادى-دۇقنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان يۇرت ئاقساقى-لى دەرھال كېلىپ ساندۇقنى ئاچقان ئىكەن، قارا ساقىلى بار بىر جەسەت كۆرۈنۈپتۇ. ئاقساقال كېچىسى بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشە بۇ قارا ساقاللىق كىشى مايمۇن يۈزلۈك دۈشمەنلەر بىلەن قېلىچ چېپىشۋاتقۇدەك. مايمۇن يۈزلۈكلەر ئالاقىدارلىك بىلەن قېچىۋاتقۇدەك. ئەتىسى سە-ھەردە ئاقساقال ئاۋامنى (جامائەتنى) يىغىپ:

— چۈشۈمگە ئايان بولدى، بۇ زات ئادەتتىكى ئادەم ئەمەسكەن، بىز ھۆرمەت قىلىدىغان ئۇلۇغ ئادەم-كەن، — دەپتۇ ھەم مېيىت نامىزىنى قايتىدىن ئوقۇتۇپ، چوڭ قەبرە ياستىپتۇ. بۇ قەبرە «قارا ساقال مازار غوجام» نامى بىلەن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

قارا قۇشقاچ

نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى بۇ يەر قومۇشلار قويۇق ئۆسكەن جاڭگاللىق بولۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر تور يېيىپ سېۋەت-سېۋەتلەپ قارا قۇشقاچلارنى تۇتۇپ كېتىدىكەن. بىر نەچچە ئائىلىلىك كىشى قارا قۇشقاچلار-

نىڭ تولىقىغا پايلەماي بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلە-شىپتۇ. بۇ يەردە بارا-بارا ئادەملەر كۆپىيىپ مەھەللە بىنا بولۇپتۇ ۋە بۇرۇندىنلا «قارا قۇشقاچ جاڭگىلى» دەپ ئا-تالغان بۇ يەر «قارا قۇشقاچ كەنتى» دەپ ئاتىلىپتۇ.

بورىچى لەقەملىكلەر

قارا قۇشقاچ كەنتىدە 50 تىن جىقراق بورىچى لەقەم-لىك ئائىلىلىك بار. بۇ جايغا دەسلەپ كۆچۈپ كەلگەن كىشە-لەر چوڭقۇر سازلىقلاردا قويۇق ئۆسكەن قومۇشلاردىن بورا توقۇپ ساتقان ئىكەن. ھايات ياشاۋاتقان روزى ئاخۇن (100 ياش) نىڭ ئالتىنچى بوۋىسى دەۋرىدىلا بۇلارغا بورد-چى دېگەن لەقەم ئومۇملاشقان ئىكەن. بۇلارنىڭ ئەۋلادلى-رى ھازىرمۇ بورىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ.

دۆڭ ئۆيلەر

بۇ كەنتنىڭ بۇرۇنقى نامى «بۇغىچى» بولۇپ، «بۇرغۇچى» دېگەن سۆزنىڭ ئېغىزغا ئۆزلىشىپ تاش-شى ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا يۈز نەچچە يىل ئىلگە-رى بۇ يەردە قاسم ئاخۇن ئىسىملىك بىر تۈگمەنچى بولۇپ، نەگىلا بارسا بېلىگە بۇرغۇي (جەرەن قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۈزىدىن ياسىلىدىغان كاناي) نى قىستۇرۇپ ماڭىدىكەن. ئۇ تۈگمەننىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ بۇر-

ئازگال» دەپ ئاتىلىپ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر-
نىڭ تىلىغا داراسكال دەپ ئۆزلىشىپ قالغان ئىكەن.
(2) نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى بۇ يۇرتنىڭ بىر ئاق-
ساقىلى بار ئىكەن. بۇ ئاقساقال قولىدىن دەررە (بىر خىل
جازا قورالى) نى چۈشۈرمەي تەنقىد-ئىزا بېرىشكە تېگىش-
لىك سەۋەنلىكلىرى ئۈچۈن كىشىلەرنى ئۇرۇپ جازالايدى-
كەن. كىشىلەر ئۇنى كۆرسە «دەررە ئاقساقال كەلدى»
دەپ بىر-بىرىگە خەۋەر قىلىشىدىكەن. بۇ ئاقساقال ئۆل-
گەندىن كېيىن ئۇنىڭ مەھەللىسى «دەررە ئاقساقال»
دەپ ئاتىلىپ، ۋاقىت ئۆتكەنسېرى كىشىلەر تىلىغا «داراس-
كال» دەپ سىڭىپ قاپتۇ. داراسكال — ئىلگىرى بىر
يۇرت ئىدى. يۇرتنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ 1980-يىل-
دىن كېيىن باش داراسكال، بۇلاق بېشى، داراسكالدىن ئى-
بارەت ئۈچ مەمۇرىي كەنتكە بۆلۈپ باشقۇرۇلماقتا.
تۈگمەن بېشى مەھەللىسى
1850-يىلىنىڭ ئالدى-كەينىدە بىر تاشلىق ياقا

غۇبىنى چالدىغان بولسا يىراق-يىراقتىكى كىشىلەرمۇ
ئۈگۈت (ئەخلەتتىن ئاداللاپ تۈگمەنگە قويغۇدەك تازىلان-
غان قوناق ياكى بۇغدايلىرىنى) بۇ تۈگمەنگە ئېلىپ كېل-
دىكەن. شۇ سەۋەبتىن قاسىم ئاخۇنغا «بۇرغۇچى» دەپ
لەقەم سىڭىپ قاپتۇ ۋە ئاستا-ئاستا «بۇغۇچى» گە ئۆزگە-
رىپ، كېيىنچە كەنتنىڭ نامىغا ئايلىنىپتۇ. 1984-يىلى كەنت
ناملىرىنى مۇقىملاشتا بۇ كەنتتىكى ئۆيلەرنىڭ تولىسى
دوڭگە سېلىنغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ «دوڭ ئۆيلەر»
دەپ ئاتالدى.

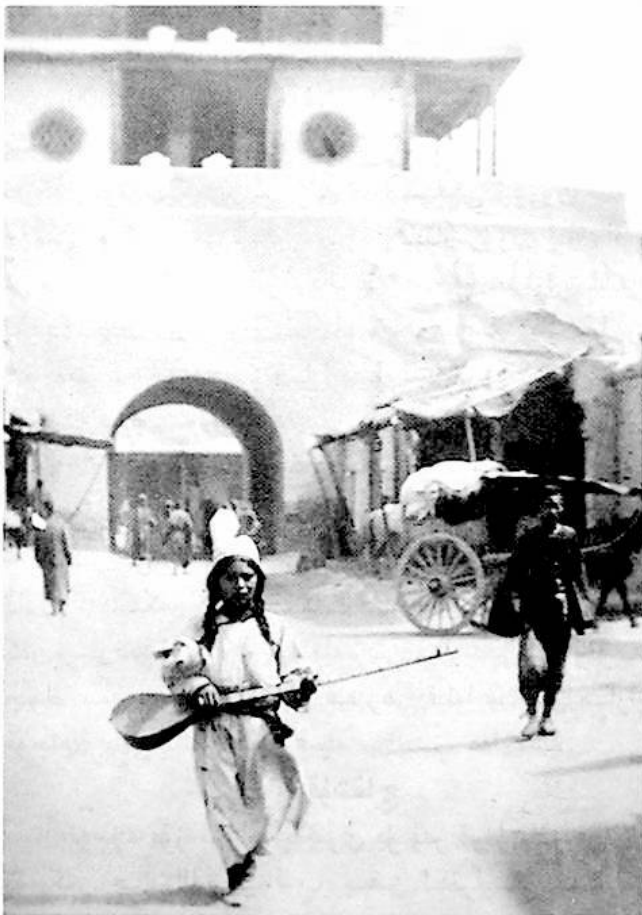
دەريا بويى

بۇنىڭدىن 350 يىلچە ئىلگىرى بۇ جاي قاراقاش
دەرياسىنىڭ ئىككى ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارالچە
ئىكەن. ئىككى ئېقىننىڭ بىرى ھازىرقى ئورنىدا، يەنە بىرى
قارىمان كەنتىنى يانداپ ئاقىدىكەن. شۇ يىللىرى بۇ يەردە
تۇنجى قېتىم ئاپسىل ھاجى دېگەن كىشى تۈگمەن ماڭدۇ-
رۇپتۇ. كېيىنچە بۇ يەرنىڭ سۇ ھەم يەر شارائىتىغا قىزىققان
يەكەنلىك، خوتەنلىك كىشىلەر ئارقا-ئارقىدىن كېلىپ
تۈگمەن ماڭدۇرۇشقا باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇ يەردە
«قۇم تۈگمەن»، «خوشۇپ تۈگمەن»، «چوڭ تۈگمەن»،
«سادىق ھاجى تۈگمەن»، «زەيتۈگمەن»، «كالتە
تۈگمەن» دېگەندەك نۇرغۇن تۈگمەنلەر چۆرگەلىشكە باش-
لاپتۇ. ئەڭ بۇرۇن ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلغان
ئادەم يەكەنلىك، يەكەن موللام، دېيىشىدۇ كونايلار. ھازىر
بۇ يەردە يەكەن لەقەملىكلەر 30 ئائىلىدىن ئاشىدىكەن.
ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن غەرب تەرەپتىكى ئېقىن
يوق بولۇپ، ئېقىن ئورنى تېرىلغۇ يەرگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئارالچە دەريانىڭ غەرب تەرىپىگە ئۆتۈپ
قاراقاشقا تەۋە بولۇپ «دەريا بويى» دەپ ئاتىلىپتۇ. ھې-
لىمۇ دەريا بويى ئەتراپىدىن 1000 موچە تېرىلغۇ يەرگە
خوتەن ناھىيەسى ئىگىدارلىق قىلماقتا.

داراسكال

داراسكال دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا بۇنداق رىۋايەت-
لەر بار.

(1) بۇنىڭدىن نەچچە يۈز يىللار ئىلگىرى بۇ يەردىن
ئاقىدىغان قاراقاش دەرياسىنىڭ بىر ئېقىنى شەرققە بىر ئون
يىتىم يۆتكىلىپ، بۇ جايدا جەنۇبتىن-شىمالغا بەش-ئالتە
كىلومېتىر، غەربتىن-شەرققە بىر-ئىككى كىلومېتىرلىق
سازلىق پەيدا بوپتۇ. بۇ ئۇزۇنچاق سازلىق جىلغا «دارازا

بۇ سۈرەت بۇندىن بىر ئەسىر ئىلگىرى دىيارىمىزدا تارتىلغان

ئېرىقنىڭ ئايغىدىكىلەر ياغنى قاپاقلارغا سۈزۈۋېلىپ «بۇ ياغنى كىم تۆكۈۋەتكەندۇ؟» دەپ سۈرۈشتۈرۈپتۇ. ئۇلار ئىلىپشاكامنىڭ شاللىقتىن مول ھوسۇل ئالىمەن، دەپ ئېتىزلىققا ياغ چاپقىنىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن «قانداق ساراڭ گادايكىن بۇ» دەپ كۈلۈشۈپتۇ. ئىلىپشاكامنىڭ بۇ لەقىمى 65 ياشلىق نەۋرىسى تۇراخانغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئىشقىلار

بۇ كەنتتە ئولتۇرۇشلۇق 74 ياشلىق خۇددىم بەرداخۇننىڭ 1994 - يىلى سۆزلەپ بېرىشىچە، خوتەن خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئەمدىلا ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان يىللاردا ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن، يەرلىك خەلق ئۇلۇغلىرىمىز دەپ ئاتىغان يولۇچىلار كەڭ سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ دۆڭ مەھەللەدە سۇ ئىچىپ سەگىدىۋالماقچى بولۇپتۇ. بۇلاردىن يېشى چوڭراق بىرسى بىر ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلسە ئىشك قۇلۇپلاقلق تۇرۇپتۇ، يەنە بىر ئۆيگە كىرىپ قارىسا بۇ ئۆيدىمۇ ئادەم يوق. بىر نەچچە ئۆيىنىڭ ئالدىغا بارسا ئەھۋال بايقىغا ئوخشاشلا. بۇ كىشى چەتتىكى بىر ئۆيگە كىرسە بىر كېسەلچان بوۋاي يالغۇز يېتىپتۇ. يولۇچى ئۇنىڭدىن:

— بۇ مەھەللەدىكىلەر نەگە كەتتى؟ — دەپ سورىغان ئىكەن، كېسەلچان بوۋاي:

— ھەممەيلەن ئېتىزلىققا ئىش قىلغىلى كەتتى، — دەپتۇ. يولۇچى ھەمراھلىرىغا:

— باشقا يۇرتلاردىن ئۆتكەن ۋاقىتىمىزدا ھەممەيلەن قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى توختىتىپ بىزنى ئورۇنلىشىۋالدى، بۇ مەھەللەنىڭ ئادەملىرى بىز بىلەن چاتقى يوق، ئۆز ئىشلىرى بىلەن بولۇپتۇ. ئەجەب ئىش قىلار ئادەملەر كەن بۇ، — دەپتۇ. «ئىشقىلار» دېگەن ئاتالغۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

بۇلاق بېشى

بۇ جايدا ئىلگىرى داراسكالنىڭ لاس، زەرگەر، باي، بۇرۇچ، قارا ئايماقلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقانىدى. 1971 - يىلى قارىمان كەنتىدىن ئۇدۇللاپ يول ئېلىنغاندا ئىككى يولنىڭ كېسىشكەن يېرىدىن بۇلاق ئېتىلىپ چىقتى. 1985 - يىلى بۇ كەنت «بۇلاقبېشى» دەپ ئاتالدى.

(ئاپتور: قاراقاش ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ پېنسىونېرى)

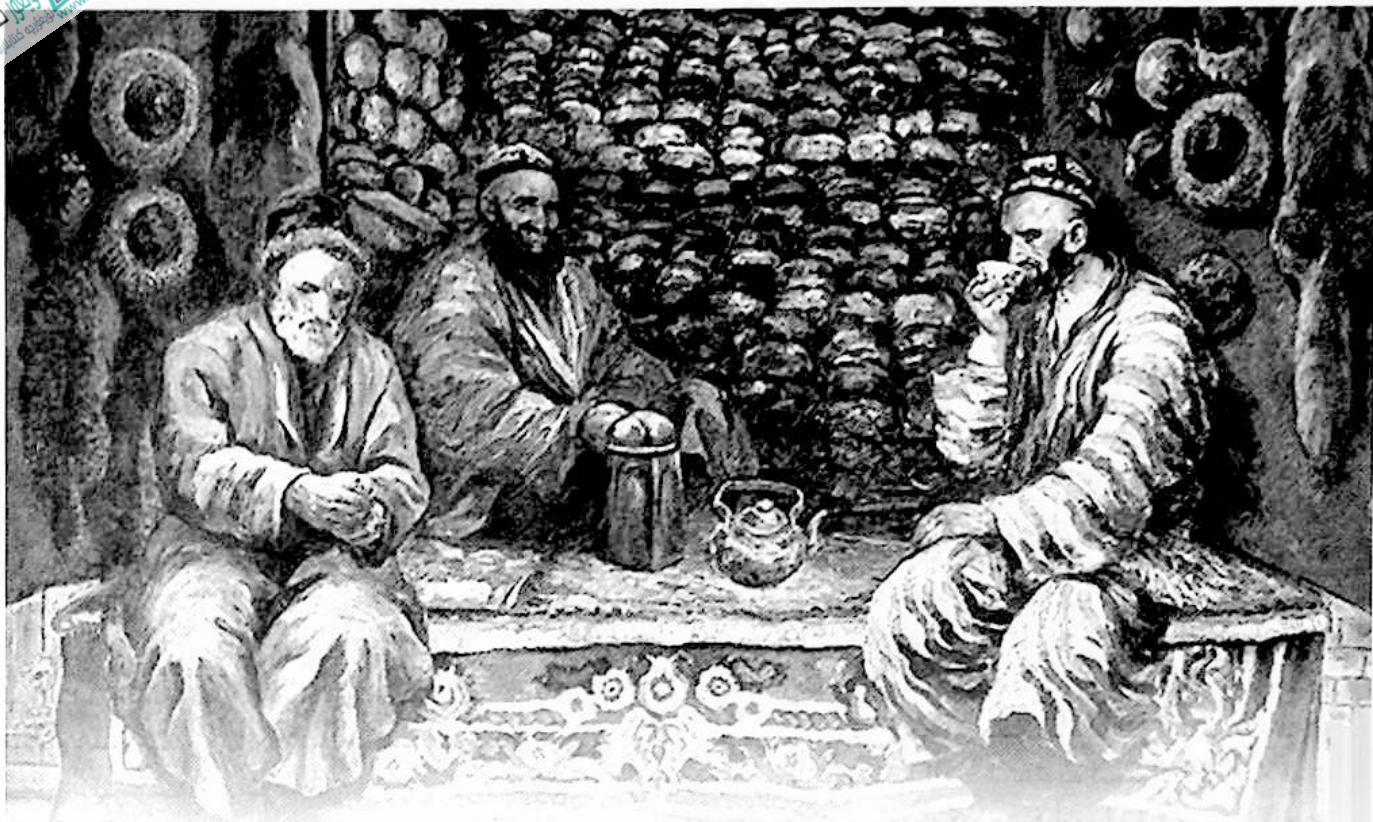
تۈگمەن، بىر تاشلىق كالتە تۈگمەن، ئىككى تاشلىق قوش-تۈگمەن، ئۈچ تاشلىق ئاراتۈگمەن بارلىققا كەلگەنلىكتىن بۇ يەر تۈگمەن بېشى دەپ ئاتالغان ئىكەن. بۇ مەھەللە قاراقاش ناھىيە بازىرىغا يېقىن بولغانلىقتىن، ئاشپەز - ناۋاي - لارنىڭ ۋە بازار ئاھالىلىرىنىڭ بۇ تۈگمەنلەردە ئۇن تارتىش 1980 - يىللىرىغا قەدەر داۋاملاشتى. ئېتىز - ئېرىقلارنىڭ رەتلىنىشىگە، توك تۈگمەنلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگەشىپ بۇ تۈگمەنلەر تۈگەشكەن بولسىمۇ، كەنت نامى يەنىلا «تۈگمەن بېشى» دەپ ئاتالماقتا. قوشتۈگمەن بىلەن ئاراتۈگمەننىڭ قالدۇق ۋەيرانە ئىكلىرى كىشىلەرگە ئۆت-مۈشنى ئەسلىتىپ تۇرماقتا.

ئاقدۆۋە

ئاقلاشلارغا قارىغاندا مەقبەرە - قەبرىلەر بىلەن تولغان بۇ ئېگىزلىكنى دەريانىڭ يۆتكەلگەن بىر ئېقىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىپ، شەرق تەرەپتىكى ئېگىزلىك ئاقدۆۋە دەپ ئاتالغان ئىكەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قارا ئايىمى ۋە ساراڭ ئايىمىدىكى كىشىلەر ئاقدۆۋەدە نەچچە يۈز مو يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىپتۇ. 1960 - يىللىرىدىن كېيىن دېھقانلار لەمپىگە يەر ئېچىشقا بۇيرۇلغانلىقتىن، ئاقدۆۋە قايتا قومۇش، يانتاقلىققا ئايلىنىپ كەتتى. 1978 - يىلى داراسكالدىن 63 نوپۇسلۇق 20 ئائىلىلىك دېھقان بۇ جايعا كۆچۈرۈپ ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى. بۇ جاي يىلمۇ يىل ئاۋاتلىشىپ بىر مەمۇرىي كەنت بولۇپ قالدى.

ساراڭ ئايىمى

ئاقدۆۋە كەنتىدە ساراڭ ئايىمى دېيىلىدىغان بىر مەھەللە بار. ئىلىپشاكام ئىسىملىك بىر كىشى «كۈنجۇرا بىلەن ئەي قىلسا شال بەك ئوخشايدىكەن، ياغ قۇيسام تېخىمۇ ئوخشاشماسمۇ؟» دېگەن خىيال بىلەن بىر مو شاللىق يېرىگە بىر نەچچە قاپاق ياغ چېچىپتۇ. بوراندا شاللىقنىڭ سۈيى تېشىپ كېتىپ ئېرىقتا ياغ لەيلەپ ئېقىپتۇ،

«تارىخى ھەمدى» دىكى ئەمەل - مەنسەپ ۋە ھونەر - كەسپكە ئائىلە ئاتالغۇلار

ئەھدە مۇھەممەدۇللا

ھۆكۈم سۈرگەن يەكەن خانلىقىنىڭ ئەھۋالى، تەرىقەتچە - لەرنىڭ يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى پائالىيەتلىرى، مىلادى 17 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىن تەختكە چىققان ئايپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ تاكى 19 - ئەسىر - نىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان تارىخى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان بولسىمۇ، ئاساسلىقى تارىخ ئەھلى ئۇزاقتىن بۇيان دىققەت بىلەن قاراپ كەلگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي تەتقىقات تېمىلىرى بولۇپ كەلگەن بىر مۇنچە مۇھىم مەسىلەلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە خېلى ئوبيېكتىپ ۋە ئىلمىي خۇلاسەلەرنى چىقارغان. ئاپتور بۇ ئەسەردە 1864 - يىلىدىكى پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىغان دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ، بولۇپمۇ كۈچا دېھقانلار قوزغىلاڭى، بۇ دۆلەتنىڭ بۇ دېھقانلار قوزغىلاڭىغا قارشى جازا يۈرۈشلىرى، دېھقانلارنىڭ ئۇنىڭغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەشلىرىنى تۇنجى قېتىم تەپسىلىي، مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. باشقا تارىخىي كىتابلاردىمۇ بۇ

«تارىخى ھەمدى» موللا مۇسا سايرامنىڭ ۋەكىلىك خاراكتېرىگە ئىگە مۇھىم تارىخىي ئەسىرى. ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يازغان «تارىخىي ئەھمىيە» دېگەن ئەسىرى ئاساسىدا، 1908 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يېزىپ تاماملىغان. ئەسەردە گەرچە ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىكى دىنىي رىۋايەتلەر، قەدىمكى تۈركىي قوۋملار، موڭغۇللار ۋە مىلادى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋالى، موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ مىلادى 13 - ئەسىردىن 16 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا «ماڭلاي سۈيە» (جەنۇبىي شىنجاڭ) رايونىدىكى پائالىيەتلىرى، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان موڭغۇلىستان خانلىقىنىڭ مىلادى 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ھۆكۈمرانلىقى، مىلادى 16 - ئەسىردىن 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە

ھەتتىن كۆچمەن چارۋىچىلىق تىپىدىكى دۆلەت بولۇپ، ھەربىي تەشكىلاتنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى — ئەسكەرلىك بىلەن پۇقراقلقنى بىرلەشتۈرۈش، ئادەتتىكى چاغلاردا چارۋىچىلىق قىلىش، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئىدى. «تارىخىي ھەمىدى»دىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، دىمۇ، ئەھۋال ئاساسەن يۇقىرىقىغا ئوخشاش بولۇپ، پۇقرالار ئادەتتە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلسا، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە ئاتلانغان. بۇ ئەسەردىمۇ ھەربىي ۋە ھەربىي ئەمەلگە ئائىت نۇرغۇن ئاتالغۇلار خاتىرىلەنگەن. ئەسەردا بايان قىلىنغان ھەربىي ئەمەل-مەنەپكە ئائىت ئاتالغۇلار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە:

قوشىڭى: «قوش» سۆزى بىلەن «بەگ» دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، خانلىقتىكى مۇھىم مەنەسپدارلارنىڭ بىرىنى كۆرسىتىدۇ. سىمىئونوف: «بۇ پادىشاھتىن كېيىنكى ئالىي مەنەسپ، ئۇنىڭ فۇنكىسىيەلىك رولىنى ۋەزىرىنىڭكىگە ئوخشاش دېيىشكە بولىدۇ، خانلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرى ئۇنىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈلەدۇ» دەپ قارايدۇ.

ئەمىر: ئەرەبچە «سەردار، ھۆكۈمران، پادىشاھ» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ نام يەكەن خانلىقى دەۋرىدە، «ھەربىي ئەمەلدار، سەركەردە» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان. ئاساسلىقى كۆچمەن چارۋىچى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان، ئۇلار دائىم دېگۈدەك قەبىلە ياكى ئۇرۇقلارنىڭ مەلۇم ساندىكى پۇقرا-ئەسكەرلىرىنى ئىلكىدە تۇتقان.

بەگ (بېگ): ئەسلىدە «سەردار، خان-تۆرە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىلكىدە مۇئەييەن كىشىلىك قوشۇنى بار كۆچمەن چارۋىچى ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ياكى باشقا ئەمەلىي كۈچكە ئىگە كىشىلەر دائىم دېگۈدەك بەگ (بېگ) دەپ ئاتالغان. مەنىسى «ھەربىي ئەمەلدار، سەركەردە» دېگەنلىك بولۇپ، «ئەمىر» دېگەن نام بىلەن تەڭ قوللىنىلغان. كېيىنچە «ئەمىر» دېگەن نام ئاز ئىشلىتىلىپ، بەگ (بېگ) دېگەن نام كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بولغان. مەسىلەن، چىرىكچىبەگ، قازىبەگ، مىراپبەگ. خەزىنىچىبەگ، دىۋان-بەگ، نەزەربەگ، قۇلبەگ، مىڭبېگى، دوپ بېگى، ۋاڭ بېگىم دېگەندەك.

غازى: ئەرەبچە جەڭچى، ئەسكەر، لەشكەر دېگەن

ۋەقەلەرنى ھېچقاچان «تارىخىي ھەمىدى»دەك تەپسىلىي ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىنغان. شۇڭا بۇ ئەسەرنى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى خېلى تەپسىلىي يورۇتۇپ بەرگەن مۇھىم بىر تارىخىي ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. بىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى ئەمەل-مەنەپكە ئائىت قانداق سۆزلەرنىڭ بولۇشى شۇ مىللەتنىڭ تارىخى، سىياسى ۋە جەمئىيەت تۈزۈلۈشىنىڭ قانداقلىقىنى ئەكس ئەتتۈرسە، قانداق ھۈنەر-كەسپكە ئائىت سۆزلەرنىڭ بولۇشى، شۇ مىللەتنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئىشلەپچىقىرىش، سودا، ئىقتىساد ئىشلىرىنىڭ قانداقلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭا بىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى تارىختىن بۇيان ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئەمەل-مەنەپكە، ھۈنەر-كەسپكە ئائىت ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن بۇ ئەسەرنى قايتا-قايتا ئوقۇش ئارقىلىق، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ئەمەل-مەنەپكە، ھۈنەر-كەسپكە ئائىت ھازىرقىغا ئوخشىمايدىغان نۇرغۇن ئاتالغۇلارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم، شۇنداقلا بۇ ئەسەرنى داۋاملىق تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە، ئالدى بىلەن ئەسەردىكى بىر قىسىم ئاتالغۇلارنى رەتلەپ، ئۆزگە ئايرىپ كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشقۇم كەلدى.

بىرىنچى، ئەمەل-مەنەپكە ئائىت ئاتالغۇلار

ھەممىگە مەلۇمكى، 1949-يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت تۈزۈلمىمىزدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇپ، بۇرۇنقى پادىشاھلىق تۈزۈم پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن جۇڭگو خەلقى فېئوداللىق تۈزۈمدىن قۇتۇلۇپ، يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. بۇرۇنقى خانلىق تۈزۈم دەۋرىدە قوللىنىلغان بەزى ئاتالغۇلارمۇ تارىخقا ئايلىنىپ، ئەمەلىي ئىستېمالدىن قېلىشقا باشلىدى. بۇلار ئاساسلىقى ئەمەل-مەنەپكە ئائىت سۆزلەردە ئىپادىلىنىدۇ. «تارىخىي ھەمىدى»دىكى ئەمەل-مەنەپكە ئائىت ئاتالغۇلارنى ھەربىي ئەمەلدارلارغا، ئوردا ئەمەلدارلىرىغا، دىنىي زاتلاردىن قورال يۇلغان مەخسۇس ئەمەلدارلارغا ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارغا ئائىت ئاتالغۇلار دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(1) ھەربىي ۋە ھەربىي ئەمەل-مەنەپكە ئائىت ئا-

تالغۇلار

يەكەن خانلىقىنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسى ئاساسىي جە-

مىراسخور: بۇ پارسچە ئەمەل نامى بولۇپ، خاننىڭ ئات-يىلقىلىرىنى ۋە باشقا جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئەينى دەۋردە ئات ئەك مۇھىم قاتناش ۋە ئۇرۇش قورالى بولۇپ ھېسابلانغان، شۇڭا بۇ ئەمەلنىمۇ ئالاھىدە مۇھىم ئورۇنغا قويغان.

ياساۋۇل: ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىچىدىكى بىر قەدەر كىچىك ئەمەللىرىنىڭ بىرى. ئاساسلىقى خان بىلەن كۆرۈش-كىلى كەلگەنلەرنى خاننىڭ ئالدىغا باشلاپ كىرىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان، ئوردىدىكى ئۇششاق-تۇششەك ئىش-لارنى قىلىدىغان ئەمەلدار. لېكىن ئەسەردىكى بايانلارغا قارىغاندا، ياساۋۇل — ھازىرقى ئەسكەر، ھەربىي دېگەن نامغا تەك كېلىدىغاندەك قىلىدۇ، ياساۋۇلنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ياساۋۇلچىسى دەپ ئاتالغان.

(3) يەرلىك ئەمەل-مەنسەپكە ئائىت ئاتالغۇلار يەكەن خانلىقىدىن باشلاپ سۇيۇرغاللىق زېمىن بۆلۈپ بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە ناھىيەلەرنىڭ كۆپىنچىسى خان جەمەت ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلگەن، ئۇلار ۋالىي بولۇپ، تولۇق ھوقۇق يۈرگۈزگەن بولسىمۇ، مەركەز ھوقۇقىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئەمەلدارلار «يېمەك-ئىچمەك، ئىجارە، باج»نىلا باشقۇرىدىغان بولۇپ قالغان. مەمۇرىي ۋە ھەربىي چوڭ ھوقۇق چوڭ خان بىۋاسىتە ئەۋەتكەن ھاكىملارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن. يەكەن خانلىقىدىن كېيىنكى خوجىلار دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردا يەرلىك ئەمەل-مەنسەپكە ئائىت نۇرغۇن ئاتالغۇلارنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى ئەسەردە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ھاكىم: ئەرەبچە سۆز بولۇپ، يەرلىك باشقۇرغۇچى دېگەن مەنىدە. بۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوشۇننى ھەم مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان «زۇڭدۇ» (ۋالىي) دېگەنگە توغرا كېلىدۇ. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە ھاكىملار ۋىلايەتنىڭ ئالىي ئەمەلدارى بولغان، خانلىقنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە ھاكىملار چوڭراق ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتىلگەن، كېيىنچە ۋىلايەتلەر تېخىمۇ كىچىك جايلارغا بۆلۈنگەچكە ھاكىملار بارغانسېرى كۆپەيگەن.

ئىشكىئاغا: «ئىشكى» دېگەن سۆزگە «خوجاين» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ئاغا» سۆزىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، «ئىشكى ياكى دەرۋازىنىڭ خوجايى»

مەنىدە. ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئاللا يولىدا جەڭ قىلغان ئادەم جەڭدە ئۆلسە شېھىت، ئۆلمەي قالسا غازى دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئەسەردە ياقۇپبەگنى ئاتاقلىق غازى دەپ ئاتايدۇ. قارىغاندا غازى قوشۇنىدىكى كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان، ئەڭ ئالىي سەركەردە بولسا كېرەك. جاڭجۇن: خەنزۇچە ھازىرقى زاماندىكى «گېنېرال» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ياساۋۇلچىسى: ياساۋۇل باش دېگەن سۆزنىڭ بىر-كىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ باشلىقى، باش-قۇرغۇچىسى دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۆۋەندىكىدەك ھەربىي ۋە ھەربىي ئەمەل-مەنسەپكە دائىر ئاتالغۇلارمۇ ئۇچرايدۇ. شاغۋۇل، جەرەكە، باتۇر بېشى، چېرىك، باقاۋۇلچىسى، ئامبال، خانئامبال، باھادىر، پانىسات، جاللات، يۈزبېشى، پىلىترچى، مەلۇمچى، پەرۋانچى، مىرزا بېشى، ئەمىرى لەشكەر، قوشچى، باھادىر بېشى، قۇرچى، توقسابى، ئەلەم، دەھباشى (ئونبېشى)، مەھرەم، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇل، توپچى، جانباز، پىش جەڭ (ئالدى ھۇجۇمچى)، مۇباشىركار (مەسلىھەتچى)، ئونبېشى قاتارلىقلار.

(2) ئوردا ئەمەل-مەنسەپكە ئائىت ئاتالغۇلار يەكەن خانلىقىدا دۆلەتنى خان جەمەتىنىڭ مۈلكى دەپ قاراششەك خاھىشى بولغانلىقتىن، خان جەمەتىگە بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان مەھكىمىلەر ئالاھىدە كۆپ، ئەمەلدارلىرىنىڭ ئورنىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولغان، بۇ خىل ئەمەلدارلىق ناملىرى ئەسەردىمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ۋەزىر: بۇ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، مۇھىم ۋەزىپىنى زىمىنىگە ئالغۇچى دېگەن مەنىدە. ۋەزىر خاننىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، ئوردىدىكى ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدار. يەكەن خانلىقىدا بۇ نام ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە قوللىنىلغان.

باقاۋۇل: خاننىڭ يېمەك-ئىچمىكىنىڭ تەمىنى تېتىيدىغان، خاننىڭ قەستىگە ئۇچراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، يېمەك-ئىچمەك ئىشلىرىغا مەسئۇل خوجىدارنى بىلدۈرگەن. قارىغاندا بۇ سۆز نەرسە-كېرەكنى باققۇچى ئەمەس، بەلكى يېمەك-ئىچمەككە باققۇچى، تېتىغۇچى دېگەن مەنىدە كېلىپ، ئوردا، چېدىر، بارىڭغالارغا قارايدىغان «قاراۋۇل»دىن پەرقلەنگەن.

مەسچىتى ناماز باشقۇرغۇچى.
مۇئەزرىن: ئەزان ئېيتقۇچى، مەزىن.
جارۇبكەش: مەسچىت، خانىقا قاتارلىق دىنىي مۇ-
ئەسسەسەلەرنىڭ تازىلىق خىزمەتچىسى.
خېتىپ: (خاتىپ) جۈمە ۋە ھېيت نامىزىدا خۇتبە ئو-
قۇيدىغان، ۋەز ئېيتىدىغان ئۆلىما.
سوپى: سوپىلىق تەرىقىتىگە مەنسۇپ شەخس.
ئىشان: سوپىزىمىدىكى دىنىي باشلىقلارنىڭ ئۇنۋانى.
ھەزرەت: ئۇلۇغ، مۆتىۋەر زات.
مۇپتى: پەتىۋا بەرگۈچى، دىنىي مەسلىھەتدە قارار
چىقارغۇچى.

ئۆلىما: ئالىم سۆزىنىڭ كۆپلۈكى بولۇپ بىلىمدان
دېگەن مەنىدە. ئىسلام ھوقۇقشۇناسلىرى، شۇنىڭدەك
دىنىي مۇئەسسەسەلەرگە، سوت مەھكىمىلىرىگە، بىلىم
يۇرتلىرىغا باشلامچى بولغان دىنىي ساھەدىكى بىلىملىك
كىشىلەر.

فازىل: ئالىي، دانىشمەن.
قازىكالان: كەلان — پارسچە «چوڭ» دېگەن مەنى-
دە بولۇپ، قازىكالان — چوڭ سوتچى دېگەننى بىلدۈر-
دۇ.

رەئىس: ئەرەبچە، باش، باشلىق.
مۇھتەسەپ: شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنى تەكشۈرگۈ-
چى، بازاردىكى جىڭ، تارازا ۋە باھانى نازارەت قىلغۇچى.
ئەينى دەۋردە ئىسلام دىنىنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائى-
ئىي جەھەتتىكى تەسىرىمۇ كۈندىن-كۈنگە كۈچىيىپ، ئەد-
لىيە ئەمەلدارلىرى دىنىي زاتلاردىن بولغان، قارا تاغلىق
خوجىلار بىلەن ئاقتاغلىق خوجىلار يۇقىرىدا خان-بەگلەر-
گە يامىشىپ، تۆۋەندە خەلق ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ،
كەڭ كۆلەمدە مۇرت توپلاپ، زور بايلىققا ئىگە ئالاھىدە
تەبىقە بولۇپ شەكىللەنگەن، دىنىي زاتلار تەبىقىسى ئەمەل-
دارلار تەبىقىسىگە ئوخشاشلا زور ئىمتىيازغا ئىگە بولغان.

ئىككىنچى، ھۈنەر-كەسپكە ئائىت ئاتالغۇلار
بۇ ئەسەر نوقۇل ھالىدىكى تارىخىي ئەسەر بولۇپلا
قالماستىن، بەلكى ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي
ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى ئەتراپ-
لىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن ئەدەبىي ئەسەر دېيىشكەمۇ
بولىدۇ. ئەسەردە نۇرغۇنلىغان ئەدەبىي تىل، ھەر خىل
ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەر ۋە ئۆزگىچە بايان ئۇسلۇبى

نى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە
ئەڭ مۇھىم مەنسەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئوردا مۇھاپىز-
زەتچىلەر قوشۇنىنى بىۋاسىتە باشقۇرغان. يۇقىرى دەرد-
جىلىك ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سالغاندا ئىشكىئاغىنى
ۋەزىر بىلەن بىللە ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن. لېكىن ئەسەرنىڭ
161-بېتىدىكى: «مۇھەممەدئىمىن ۋاڭ بېگىم بۇنداق بىر
ئادەمنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭ كىشىنىڭ ئۈستىگە ھاكىم
قىلىپ، ۋاڭ كىشىنى يەنىلا ئىشكىئاغلىق مەنسىپىدە تۇر-
غۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويغانلىقىنى ئار ۋە نومۇس
بىلىپ، مۇنداق يۈرۈپ ياشىغىنىدىن ئۆلگىنىم مىڭ مەرتە-
ۋە ياخشى دەپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى، دەپ ھې-
كايە قىلىشىدۇ» دېگەن باياندىن ئىشكىئاغنىڭ مەنسىپى
كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ھاكىمدىن تۆۋەن تۇرىدۇ-
غانلىقىنى، ھاكىمغا ياردەملىشىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بو-
لىدۇ.

قازى: جازا ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
مىراب: سۇ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.
پاشىپ: ئوغرى-قاراقچىلارنى تۇتۇشقا مەسئۇل ئە-
مەلدار.
دادخاھ: سوتچى، سوراقچى، كىشىلەرنىڭ دادىغا يەت-
كۈچى ئەمەلدار.

باجگىر: باج-سېلىققا مەسئۇل ئەمەلدار.
(4) دىنىي زاتلاردىن قويۇلغان ئەمەل-مەنسەپكە
ئائىت ئاتالغۇلار

ئەينى زاماندىكى شىنجاڭدا ئەرشدىن ۋەلى ئىزچىل
يوسۇندا دىنىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، خانلىق-
نىڭ سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، تەسىر دائىرىسى زور
بىر كۈچ بولۇپ قالغانىدى. ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەر مۇ
ئۇلارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى چەكلەشكە ئامالسىز قالغاچ-
قا، ھۆكۈمەتتىكى بەزى مەنسەپلەرگەمۇ دىنىي زاتلاردىن
تەيىنلىنىشكە باشلىغان. كېيىن خوجىلار ھاكىمىيەتنى ئىگە-
لەپ، پۈتۈن شىنجاڭنى «ئاق تاغلىق» ۋە «قارا تاغلىق»
دەپ ئىككى چوڭ «لاگېر»غا ئايرىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇ-
قىملىقىنى بۇزۇپ، ئەلنىڭ بېشىغا تۈگۈسۈز بالايىئايەت-
لەرنى كەلتۈرگەن. شۇ دەۋرلەردىكى دىنىي زاتلاردىن قو-
يۇلغان ئەمەل-مەنسەپكە دائىر ئاتالغۇلاردىن ئەسەردە
خاتىرىلەنگەنلىرى تۆۋەندىكىچە:

ئىمام: مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي رەھبىرى، باشلىقى،

(2) ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ نامىنى بىلدۈرىدىغان

ئاتالغۇلار

ئەسەردە يېقىنقى زامان تارىخىدا يۈز بەرگەن ۋەقە-لەر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن دېگۈدەك ئۇرۇش قوراللىرى، ئولجا-غەنىمەت، سوۋغا-سالام، كىيىم-كېچەك ۋە يېمەك-ئىچمەك قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ئاتالغۇلار ئۇچرايدۇ.

ئۇرۇش قوراللىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار: شاپ خەنجەر، ساۋۇت-ئولپاق، ئىگەر-جابدۇق، ئىگەر-توقۇم، جۈگەن-نۇقتا، يوپۇق-قوشقان، سولۇن، قالماق، ئوقيا، ساغداق، ئوق-دورا، ناغرا، تۇغ، ئەلەم، بايراق، داقا-دۇمباق، ئوق-ساغداق، دەھۇل-دۇمباق، زەمبە-رەك، جازايىل، خودەن، قەللاپ، تەپپو، مىلتىق، قورال-ياراغ، كاناي-سۇناي، نەيزە، قىلىچ، نىمچا (ئۇزۇن تون)، كەسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قوشقۇن، پۇشتان، ئۆزەڭگە، كاتتا توپ، چاچما ئوق، گۈرزە، ئايپالتا قاتارلىقلار. بۇ يەردە ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەينى دەۋردىكى جەڭلەردە ئات ئىستايىن مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، كىشىلەر ئاتنى جابدۇشقىمۇ ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن. ئات جابدۇقلىرىمۇ بارا-بارا جەڭدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم قورالغا ئايلانغان، ئەسەردە ئات جابدۇقلىرىنى سوۋغا-سالام ۋە ئولجا-غەنىمەت قىلغانلىق مۇ خاتىرىلەنگەن.

كىيىم-كېچەككە مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار: جىبىيە تون، رۇمچە نىمچە، شىم، تەلپەك-تۇماق، تاۋار، تەتۇللا، ئەتلەس، سەللە، جەندە، كۇلا (كۇلاھ)، تون، ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاپ تون، زەرتون، تاۋار دۇردۇن، بەقەسەم، شايى-ئەدرەس، بەنارس (يوللۇق يىپ رەخت)، چىت چەكمەن، خەسە يەكتەك، مەشۇت-يىپەك، مىيانە جۇۋا، تەلپەك، ئۆتۈك، شايى، ئەدرەس، چەكمەن تون، كىمخاپ، چۈمبەل، خەسە؛

ئولجا ياكى سوۋغا-سالامغا مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار: يامبۇ، ئاختا ئات، مەرۋايىت، زۇمرەت، گۆھەر، لەئەل-ياقۇت، تىللا، تەڭگە، يېشىل رەڭلىك ئېسىل تاش، ئالماس، ئۈنچە-زۇمرەت، قۇندۇز-يۇلغۇن، سۈلەيسۈن، تۈلكە تېرىسى، تۇيۇق كۆرپە، ئاق تەڭگە، قىزىل پۇل، چاقا پۇل، جەرس-قوڭغۇراق.

يېمەك-ئىچمەككە مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار: چاي،

ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇلار ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلسا، ئەسەردىكى نۇرغۇنلىغان يەر-جاي ناملىرى، ھەر ساھەدىكى تۈرلۈك ئاتالغۇلار تىلشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىدۇ. بۇ ئەسەر گەرچە بۇنىڭدىن 100 يىل بۇرۇن يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا بىز تەتقىق قىلىپ ئۆگەنگۈدەك مەزمۇنلار ناھايىتى كۆپ، مەن پەقەت ئەسەردىكى ھۈنەر-كەسپىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇلارنىلا تەھلىل قىلىمەن.

(1) قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا كەسپتىكىلەرنى بىل-

دۈرىدىغان ئاتالغۇلار

بۇخلىدىكى ئاتالغۇلار ئاساسەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا ھەر خىل قوشۇمچىلارنىڭ ئۈلۈشى ئارقىلىق ياسىلىپ، شۇ كەسپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئادەمنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

« — چى » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار. مەسىلەن، قازانچى، ياغاچچى، قونداقچى، جۇۋىچى. سالنامىچى، بازارچى، پىلىتىرچى، قوشچى، ئالامانچى، مەيىمەچى (سودا-سېتىق قىلىدىغان خەنزۇلار)، تۇڭچى (تىلماچ)، قاراۋۇلچى، ئىراۋۇلچى، ھۈدەيچى، پەر-ۋانىچى، سۇچى، مىشكەپچى، شاخكەر تۆمۈرچى (قىلىچ-سايدىغان ئۇستا)، شاھماتچى.

« — گەر » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار. مەسىلەن:

زەرگەر، مىخگەر، قۇيماگەر، خىمەگەر — چېدىر-چى؛

« — داز، — دوز، — دۇز » قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار. مەسىلەن، پوستىن-دۇز (جۇۋىچى)، موزدۇز-سەرراچ (سەرراچ-ئات جابدۇق قىنى تىكىدىغان ئۇستا)، ئىلمەدۇز، زەردۇز، قۇرئەنداز — پالچى.

« — باز » (— ۋاز) قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسالغان ئاتالغۇلار. مەسىلەن:

قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كەكلىكۋاز، تۇخۇمباز، شاھمات-ۋاز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، تۆۋەندىكىدەك ئاتالغۇلارمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، شاتىر، مۆھۈركەند (تامغا ئوي-فۇچى)، خەييات (كىيىم تىككۈچىلەر)، مۇنەججىم-يۇلتۇز-شۇناس.

تارىقلار.

ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئىشلەتكەن ئەمەل-
مەنسەپ ناملىرى ھەر خىل بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرى-
شىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ ماڭغان، تارىختىن بۇيان ئىشلە-
تىپ كېلىۋاتقان ئەمەل-مەنسەپ ۋە ھۈنەر-كەسپىنى بىل-
دۈرىدىغان ئاتالغۇلار ھەققىدە تەتقىقاتلار ئاساسىي جەھەتتە-
تىن قولغا ئېلىنماي كەلدى. تېخىچە بىرەر خاس كىتابنىڭ
يېزىلغىنىمۇ يوق، بۇ دەل بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى
كۈتۈپ تۇرۇۋاتقان ناھايىتى مۇھىم بىر تېما. شۇڭا بىز بۇ
ھەقتە ئوبدان ئىزدىنىپ باقساق، مەن تارىخشۇناس، تىل-
شۇناس، تەرجىمان ۋە باشقا كەسپتىكىلەرمۇ بۇ ھەقتە
ئىزدىنىپ باقسىكەن دېگەن تىلەكنە، «تارىخىي ھەمىدى»
دە ئۇچرىغان ئەمەل-مەنسەپ ۋە ھۈنەر-كەسپكە ئائىت
ئاتالغۇلارنى تۈرلەرگە ئايرىپ تەھلىل قىلىپ چىقىم، يې-
تەرسىز جايلارى بولسا كەسىپداشلارنىڭ، دوستلارنىڭ
تەنقىد-تەكلىپ بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. موللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ھەمىدى» مىللەتلەر نەش-
رىياتى 2007-يىل.
 2. ۋېي لياڭتاۋ «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي
بايان» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل.
 3. سادىق ھاپىز «قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى» شىنجاڭ خەلق
نەشرىياتى، 1994-يىل.
- (ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى
مەدەنىيەت شۇناسلىق ئوقۇتۇش-تەتقىقات بۆلۈمىدە)

چىنە، قازان، چۆگۈن، بادام، پىستە، جانان چىنە،
چايجۇش (چاي قۇتىسى بولسا كېرەك)، كەپكۈر،
چۈمۈچ، ئاپتۇ، چىلاپچا، قىرما، زىلچە، قەنت، ناۋات،
ھالۋا، مەۋىز قەندالەت، مۇراپىيا، مەجۈنى شەربەت، كەيپ-
لەندۈرگۈچى تاام، خوشاڭ، تاڭ بوفا، گۈلچە توقاچ،
رىشالە، شويلا، شۈبگۈرۈچ، شىر پەرەنجى؛
ئۈچىنچى، خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز
ۋە ئاتالغۇلار

چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى
بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شۇ جايلاردا بىر قىسىم
كىشىلەرنى مەنسەپكە تەيىنلەپ ئەمەلدار قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن خەنزۇچىدىكى بۇ ئەمەل ناملار ۋە بەزى ئاتالغۇلار
ئۇيغۇر تىلىغا ئاستا-ئاستا سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى. ئە-
سەردىكى خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ۋە ئاتالغۇ-
لار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە: ۋەيشاڭ (تاشقى سودا، بازار)،
ۋاڭ، گۈڭ، بەنلە — (جازا بەرمەك)، بۇيوجىڭ (كېرەك
يوق)، چەنتۇ (ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ كەمىستە-
لىپ ئاتىلىشى)، لەنجۇ سېڭ، خوپىڭ (ئوت قاچىسى)،
جۈنلە (تەستىق)، لىفا (قائىدە)، چى خەت (تىل خەت)،
ۋازا، ۋاڭخەن، زۇڭتۇڭ دارېن، يېرىن (بۆلەك، باشقا)،
يىڭفاڭ (گازارما)، يۈەنشەي، دا يۈەنشەي، شاڭتاك،
چىڭچەي، شاڭ يامۇل، گۇچۇڭزى (ئىتتىڭ قۇرتى، ھېسا-
بى يوق). لاۋرېنجيا، دا پادىشاھ، لاۋ پادىشاھ، كوسى
خەت (گۇڭسى خەت)، جانجۈن، مەيمەيچى (سودىگەر) قا-

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە:

زۇررىلىمىزغا ئەسەر ئەۋەتكەن ئاپتورلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قەلەم ھەققى ئەۋەتەتتىمىزگە قۇلايلىق بولۇشى
ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئولتۇرۇشلۇق تەپسىلىي ئادرېسى ۋە ئىسىم - فامىلىسىنى كىملىكىدىكى بويىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇ-
چە تولۇق يېزىپ ئەۋەتەتتىنى، شۇنداقلا ئەۋەتكەن ئەسىرىنىڭ بىر نۇسخىسىنى ئۆزى ساقلاپ قويۇشىنى ئۈمىد
قىلىمىز. ئەسەر قايتۇرالمىدۇ.

«مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە:

زۇررىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى بىزدە. رۇخسەتسىز ئىشلىتىۋالغۇچىلارنىڭ
قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ!

«مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى

مەنەسەئىدى مەنقاسىم

(بېشى ئالدىنقى ساندا)

ئۆلۈم - يېتىم ئادىتى

ۋەلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلار، 2008 - يىلى 1 - ئايدا شايار چۆلى تەۋەلىكىدە بايقالغان «كېرىيە شىمالىي قەبرىستانلىقى»، مەرەن قەبرىستانلىقى، لوپنۇر تەۋەلىكىدىكى «ئۆستەڭ قەبرىستانلىقى»، «نىيا قەدىمكى شەھىرى قەبرىستانلىقى» قاتارلىق بىر قانچە قەبرىستانلىقلاردىن توغراق ئۇلاققا دەپنە قىلىنغان نەچچە ئون مىڭ جەسەتنى بايقىدى. شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ باشلىقى ئىدرىس ئابدۇرۇسۇلنىڭ دەلىللىشىچە گەرچە بۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىكى جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ۋاقتى ئوخشاش بولمىسىمۇ لېكىن، توغراق ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىكەن. كەشنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى كونا بوستانلىقلاردا ياشاپ كەلگەن چارۋىچىلار ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىنمۇ، مېيىتنى توغراق ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتىنى تاشلىماي بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. لېكىن كېيىنكىسىدە مېيىت

دەريا بويىنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادىتى خوتەننىڭ، جۈملىدىن كېرىيەنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادىتى بىلەن بەزى جەھەتتە ئوخشاشمايدۇ. ئادەتتە بۇ يەرنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادىتى بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىل بۇرۇنقى لوپلۇقلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادىتىگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدۇ. قۇم تۇپراق شەمە - گو ياشاش ياكى گۆر كولاشقا قۇلايسىز بولغاچقا، مېيىتنى توغراق ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش ئادەتكە ئايلانغان. دەريا بويىلىقلار توغراق ئۇلاقنى «كۈڭتەي» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، ھازىرمۇ شۇنداق ئاتاپ كەلمەكتە.

مېيىت نامىزىغا كەلگەن جامائەت

مېيىتنى توغراق ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردا بايقالغان ئو - مۇمىزىلۇك ئەھۋال بولۇپ، كەم دېگەندىمۇ ئۈچ - تۆت مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە. ئارخېئولوگلار دەريا بويى تە -

قويدۇ. مېيىت كېيەنلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىرچە كېلىدىغان توغراق ئۇلاقنىڭ ئىچىگە قويۇلدى. يەنى توغراق ئۇلاق دۇم كۆمۈرۈلگەن ھالەتتە بولدى. بۇ خۇددى قەدىمكى لوپلۇقلارنىڭ ئۆز قېيىقىنى دۇم كۆمۈرۈش ئارقىلىق دەپنە قىلىش ئۇسۇلىغا بىر ئاز ئوخشايدۇ. ئۇلاقنىڭ ئىككى يان يۈزى ئەسلىي ئۆز جايىدىن ئېلىۋېتىلگەن توغراق شال بىلەن يېپىلىپ سېغىز لايدا مەھكەم ئېتىلىدۇ. قەبرىگە توغراق خادىسى قادىلىپ ئۇنىڭغا قوچقار مۇڭگۈزى، تۆلۈم، لاتا ۋە يىپ قاتارلىق نەرسىلەر ئېسىپ قويۇلىدۇ. مېيىتنىڭ يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرى مازار بېشىدا يەتتە كېچە-كۈندۈز دۇئا-تىلاۋەت قىلىدۇ.

توغراق ئۇلاقنىڭ ئىككى ئېغىزى شال بىلەن ئېتىلىپ سېغىز لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ

بۇنىڭدىن 30 نەچچە يىللار ئىلگىرى دەريا بويىدا بىرەر كىشى قازا قىلسا يات كىشىلەرمۇ 40 كۈن قارا تۈتەيدىغان ھەم 40 كۈن دۇئا-تىلاۋەت قىلىدىغان ئادەت بولغان. ھازىر پەقەت يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرىلا شۇنداق قىلىدۇ. دەريا بويىنىڭ شايار ناھىيەسى بىلەن چېگرالىنىدۇ. قان ئەڭ چەت يېرىدىكى چارۋىچىلارمۇ بىرەر كىشىنىڭ قازا قىلغىنىدىن خەۋەر تاپسا 100-150 كىلومېتىردەك يىراق جايىدىن كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ، مېيىت چىققان ئۆيدە كەم دېگەندىمۇ ئىككى-ئۈچ كۈن، ھەتتا ئالتە-يەتتە كۈن تۇرۇپ ئاندىن قايتىدۇ. شۇڭا كېرىيە خەلقى ئارىسىدا «كۈلگۈك بولسا غۇلجىدا كۈل، ئۆلگۈك بولسا دەريا بويىدا ئۆل» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز تارالغان. دەريا بويىلىقلار ھەقىقەتەنمۇ ئۆلگۈچىنىڭ ئەتىۋارنى بەك قىلىدۇ. چوڭ-كىچىك ھەممە كىشى ھۆڭرەپ يىغلايدۇ. ئۇلارنىڭ يىغىسىغا قاراپ يىغلىمايدىغان ئادەممۇ يىغلاپ تاش.

ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە دەپنە قىلىنغان. لوپنۇر ناھىيەسىنىڭ ئۆستەڭ قەبرىستانلىقىدىكى توغراق ئۇلاققا دەپنە قىلىنغان 3000 يىللىق جەسەت ۋە ئۆستەڭ قەبرىستانلىقى

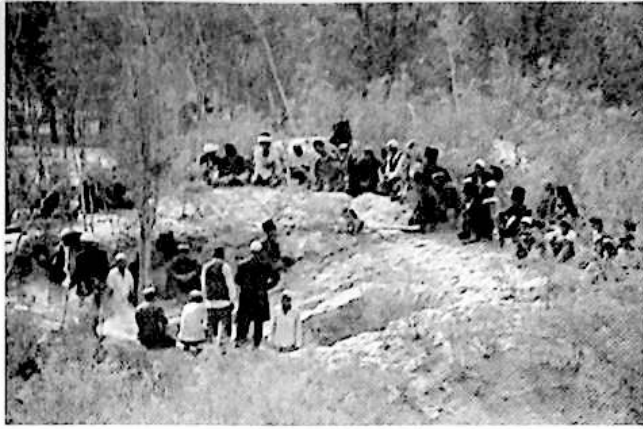
نىيا قەدىمكى شەھىرىدىكى توغراق ئۇلاق ۋە جەسەت

بۈگۈنكى دەريا بويىدىكى توغراق ئۇلاق (كۆڭمەي) مەن تارىم ئويمانلىقىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىستانلىقلارنى ئېكسپېدىتسىيە قىلىش داۋامىدا، گەرچە ماكان ھەم زامان ئالماشقان ئەھۋالدىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى توغراق ئۇلاققا دەپنە قىلىش ئادىتىنى ئۈزۈلۈدۈرمەي داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىگە دىققەت قىلدىم. دەريا بويىلىقلارنىڭ مېيىتنى توغراق ئۇلاققا سېلىپ دەپنە قىلىش ئادىتى ئەنە شۇ تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ دەپنە ئادىتىنىڭ داۋامى ھەم راۋاجى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دەپنە

ئەمدى ئەسلىي مەقسەتكە كەلسەك، بۈگۈنكى دەريا بويىلىقلار ئىلاجى بار ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىدىكى تەكشى قۇملۇق رايونىنى مازار قىلىپ تاللىغان. لېكىن مازارنى تەكشى قۇملۇق رايونىغا جايلاشقان دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. قۇملۇقنى بىر نەچچە مېتىر كولىغاندا زەيكەش سۇ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كولىغان يەرگە قۇم گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ چوڭقۇر كولاشقا مۇمكىن بولمايدۇ. شۇڭا دەريا بويىلىقلار يەرلىكنى بىر يېرىم مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە كولاشقا ئادەتلەنگەن. چارۋىچىلار ئىچى پورلاشقان چوڭ توغراقنى كېسىپ توغراق ئۇلاق قىلىدۇ. بەزى ياشانغان كىشىلەر ھايات ۋاقتىدا ئالدىن توغراق ئۇلاق تەييارلاپ

ئۆي ئىچىگە قالايىمقان نەرسە - كېرەك تاشلىغۇسى كەلەيدۇ. ئەگەر تاشلاپ سالىسىڭىز، شۇ ھامان ئۇنىڭ ئېلىۋېتىلە. گەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆزىڭىزچە خىجىل بولماي قالمايسىز.

پاكىز تازىلانغان ئۆينىڭ ئىچى ۋە سىرتى دەريا بويى ناھايىتى پاكىز يۇرت. ئۇلار «پاكىز يەرگە بەرىكەت قونىدۇ» دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ يەردىكى ئاياللار بىر - ئىككى مو كېلىدىغان ھويلىسىنى پاكىز تازىلاپ تۇرغاندىن باشقا، يەنە ھويلا سىرتىدىكى قۇمساڭ - غۇ يەرلەرنىمۇ پاكىز تازىلايدۇ. كۈز پەسلىدە ھەتتا ئۆي ئەتراپىدىكى بەش - ئون مو يەرنىمۇ تازىلاپ ئادالايىدۇ. قەۋەتلىك ئۆيدە ئولتۇرىدىغان، دائىم ئۆي ئالدىدىكى كە - چىكىگە كارىدورنى تازىلاشنى بىر - بىرىگە ئىستىرىپ يۈردىدىغان بىر دوستۇمنىڭ دەريا بويى ئاياللىرىنىڭ تازىلىق جە - ھەتتىكى «كارامىتى»نى كۆرگەندىن كېيىن ئېچىنغان ھالدا «ئاياللىرىمىزنى بۇ يەرگە ئەكىلىپ پىراكتىكا قىلدۇرساق بولغۇدەك» دېگەنلىكى ھېلىمۇ ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

دەريا بويىدا قىز تۇغۇلۇپ 40 سۈيىگە سېلىنغاندىن باشلاپ تاكى تويى بولغۇچە بولغان ئارىلىقتا ئانىسى ئۇنىڭ كۈكۈلىسىغا يۇمىلاق چاچ قويۇپ، بەشتىن 11 تال - غىچە ئۆرۈپ پېشانە، چېكىسىگە ماڭىلەي قويىدۇ. ماڭىلەي ئەتراپىنى قەرەللىك چۈشۈرۈپ، ماڭىلىنى قىرقىپ ياساپ بېشىغا گۈللۈك بۆك كىيگۈزۈپ قويىدۇ. ئەڭلىگە (كىيىم - گە) تالما، سەرگەز، خام قاتارلىقلاردىن ئۆرە ياقا قىلىپ تىزغىچە كېلىدىغان رەسمانچە كۆڭلەك، تېقىمغا كەلگۈ - چىلىك ئىستان تىكىپ بېرىدۇ. توي قىلغاندىن كېيىن چې - چىنى ئۆستۈرۈپ ئىككى تال ئۆرۈپ ياغلىق ئارتىدۇ. پە - شانە، چېكە ماڭىلىنى شۇ پېتى قويۇپ ياساپ تۇرىدۇ. قىز - ئاياللار ھەر قانداق ۋاقىتتا يالاڭباش يۈرمىگەندىن

لايدۇ. ئاياللار ھازا ئېچىپ قوشاق قېتىپ يىغلايدۇ. ئۆلگۈ - چى بىلەن ھېچقانداق ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بول - مىغان ياكى باشقا يېقىن مۇناسىۋىتى يوق كىشىلەرمۇ خۇددى ئاتا - ئانىسىنىڭ مازىرىنى يوقلاپ تۇرغانغا ئوخشاش دائىم مازارغا كېلىپ قازا قىلغۇچىنىڭ قەبرىسىنى ئايلىنىپ دۇئا قىلىپ كېتىدۇ. دەريا بويىدىكى ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىك يەنە بىر ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، مېيىت كېيەنلىنىپ بولغان - دىن كېيىن ئۇنىڭ گۇناھى نامرات، ئاجىز كىشىلەرگە ئۆز ئىختىيارى بويىچە سېتىپ بېرىلىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ نەزەرىدە «دۈرە» ھېسابلىنىدىكەن. گەرچە بۇ خىل ئادەت باشقا جا - لاردا چەكلىنىپ ئەمەلدىن قالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردە ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

مازار

ئىلگىرى دەريا بويىدىكى مازاردا كېرىيە ۋە چىرادى - كى يەرلىك كولاش شارائىتى بولمىغان قارقى، شۋول، دا - مىكۇ، گۇلاخماغا ئوخشاش مېيىتنى شەمىگىغا دەپنە قىل - مىدىغان ئادەت بولغان. ھازىرمۇ مازاردا كونا شەمىگولارنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۈچىنچى، مەنبۇى ئادەتلەر

1. گۈزەللىك ئادىتى

كىشىلەر ئارىسىدا «دەريا بويى تەبىئىي گۈزەل، دەريا بويلىقلارنىڭ قەلبى ئۇنىڭدىن گۈزەل» دېگەن سۆز بار.

دەريا بويلىقلار ھەقىقەتەنمۇ گۈزەللىككە توپۇنغان پاكىز كىشىلەر بولۇپ، شەخسىي تازىلىق، ئائىلە تازىلىقى، كىيىم - كېچەك تازىلىقى ۋە تالانىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلار «ھەقىقىي گۈزەللىك تەبىئىيلىك تە، ئەخلاق گۈزەللىكى شەرم - ھايادا، ھەقىقىي گۈزەللىك - قەلب گۈزەللىكىدە» دەپ قارايدۇ. گەرچە بۇ يەردىكى چارۋىچىلار نامرات بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاددىي كىيىم - رەسىمى پاكىز، رەتلىك كىيىشكە ئادەتلەنگەن. دەريا بويىغا بارغان ھەر قانداق كىشى خالىغان بىر ئائىلىگە كىرسە، ئادەملەرنىڭ ۋە ئۆينىڭ پاكىزلىقىغا قاراپ ھەيران قالىدۇ. دائىم قۇم - بوران ئۇچۇپ تۇرغان، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى ئىنتايىن ناچار بۇنداق قۇملۇق رايوندا ئۆيىنى بۇنداق پاكىز تۇتۇش ئاسان ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۇ يەردىكى ئايال - لار ھەر كۈنى ئۆيىنى ئۈچ قېتىم تازىلاپ «چىنىدەك پاكىز» قىلىۋېتىدۇ. بۇنى كۆرگەن ھەر قانداق ئادەمنىڭ

ئاياللار ئېرى بىلەن تەڭ تۇرۇش، تاكالىشىش، گەپ ياندۇرۇشنى نومۇس ھېس قىلىدۇ. ئېرىنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئىجىل-ئىناق، خۇشال-خۇرام ياشايدۇ. ئېرىدىن بىسوراق سىرتقا چىقمايدۇ. قىز-چوكانلار ھەر قانداق ۋاقىتتا ئېرى، ئاتا-ئانىسى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە تونۇش-بىلىشلىرىدىن باشقا بىرەر ئەر گەپ قىلسا، ئەرگە تىكىلىپ قارىمايدۇ. يات ئەرگە تىكىلىپ قاراشنى ھاياسىزلىق دەپ قارايدۇ. مەن دەريا بويىدا تۇرغان مەزگىلدە ئىككى قىزغا تېلېفون نومۇرۇمنى يېزىپ بەردىم، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى مەن نومۇر يېزىپ بەرگەن قەغەزنى نەق مەيداندا يىرتىۋېتىپ قارىماي كەتتى. بىر كۈنى دەريا بويىنىڭ كالتە بازىرىدا توي قىلىپ بولغان، مەن تونۇيدىغان بىر سېكىلەك ئۇچرىدى. ئۇ ماڭا سالام قىلىپلا كېتىپ قالدى. مەنمۇ شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەردىكى قىزلارغا قارىمايدىغان «خىجالەتمەن» ئەرگە ئايلاندىم. چۈنكى كېرىيەدىكى بەزى قىلقلارمۇ بۇ يەرگە ماس كەلەمەيتتى. دەريا بويىدىكى قىز-ئاياللار بىر ئەر بىلەن ياخشى ئۆي تۇتۇپ، ئەرگە مەڭگۈ سەمىمىي، سادىق بولۇپ ياشاشنى ئۆزىنىڭ ئەڭ زور مەسئۇلىيىتى ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئەرلىرىنى ھۆرمەتلىشى كىشىنىڭ بەكمۇ ھۆرمىتىنى قوزغايدۇ. دەريا بويىغا بارغان كۆپلىگەن كەشلىرىنىڭ «خوتۇن دېگەن مۇشۇنداق بولسا، ۋاي ئېست» دەپ قېلىشلىرىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك. بىر جۈپ قەدىناسلار

گەرچە دەريا بويىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ماددىي جەھەتتە نامرات بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ناھايىتى باي. ئۇلار نامراتلىقىمۇ خۇشال تۇرمۇش كەچۈرەلەيدۇ.

دەريا بويىنىڭ ئۆلىماسى — مەمەتتۇرسۇن ھاجىم دەريا بويىلىقلار تەبىئەت ناھايىتى گۈزەل، تەبىئەتنى سۆيۈش ۋە ئاسراشۇمۇ ناھايىتى گۈزەل دەپ قارايدۇ ھەمدە بۇنىڭغا ئەمەل قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە كۆك ئاسمان، ئالتۇن رەڭ تەكلىماكان، گۆرگۈن دەريا، شەپقەتەك يۇلغۇن، ئاتا سۈپەت توغراق، يايپىشىل يايلاق، ئەرەكە قۇش، ئوماق ھايۋاناتلار بىلەن باراق ۋە تەكى جەمەتلىكلىرى ئۆزئارا بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن. ئۇلار مۇشۇ بىرلىك ئىچىدە ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى خېلى بۇرۇنلا تونۇپ يەتكەچكە، ئانا تەبىئەتنى ئالاھىدە ئۇلۇغ-

سەرت، يەنە كېچىسى بېشىغا تۈپلىك كىيىدۇ. جۇۋان تويى بولغاندا پېشانە، چېكە ماڭلىنى ئارقىسىغا قايرىلىپ چېچىغا قوشۇۋېتىلىدۇ. قىز-چوكانلارنىڭ بۇ خىل گۈزەللىك ئادەتى ھېلىھەم داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

دەريا بويىدىكى بالىلار

دەريا بويىدىكى قىز-چوكانلار ئاساسەن تەبىئىي ما-تېرىياللاردىن پايدىلىنىپ يەرلىك ئۇسۇلدا گىرىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئوسما، قوي يېغى، جىگدە يىلىمى، سىيادان، گۈرۈچ سۈيى ئۇلارنىڭ مۇھىم گىرىم بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ. 2000-يىللاردىن كېيىن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كېرىيەدىكى قىزلاردىن ئۆگىنىپ ئانچە-مۇنچە زامانىۋى گىرىم قىلىدىغان بولدى. بۇ يەردىكى يىگىتلەرنىڭ گۈزەللىك قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، «قىزلار ھەر قانچە گىرىم قىلسۇن، ئۇ يەنىلا گۈزەل ھېسابلانمايدۇ، بەلكى تەبىئىي

گۈزەل، قەلبى گۈزەل قىزلارلا ھەقىقىي گۈزەل» ھېسابلىنىدۇ. يىگىتلەر بەك قېنىق گىرىم قىلغان قىزلارنى كۆرسە «مايمۇننى دوراپتۇ» دەپ زاڭلىق قىلىدۇ. دەريا بويىلىقلار مىللىي ئۇسلۇبتىكى ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلەرنى كىيىشنى گۈزەللىكنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى ھېسابلايدۇ. يات ئەللەرنىڭ كىيىمىنى كىيىشنى چاكانلىق دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىملىرى دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل كىيىم ھېسابلىنىدۇ. قىز-ئاياللار گۈل تۈرىدىكى ھەر قانداق نەرسىنى قەدىرلەيدۇ. توي-تۆكۈن باغاقلىرىدىن گۈل ياساپ ئىشك ئەتراپىغا ئېسىپ قويدۇ. ھەر قانداق بىر ئۆيدە ئاددىي بولسىمۇ بىر دەستە گۈل بولۇش ئومۇميۈزلۈك ئومۇملاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بەزى ئائىلىلەردە جاۋەن-ساندۇقلار-غا ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن.

ئەتراپىدا كېلىدۇ.

دەريا بويى ئاھالىلىرى تۇرمۇش ئەخلەتلىرىنى ئۆز تەرتىپى بويىچە بەلگىلەنگەن ئورۇنغا قويىدۇ. سۆڭەك، يۇندى بىلەن كۆلنى، ئەخلەت تۈرىدىكى نەرسىلەر بىلەن باشقا خىلدىكى نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرمايدۇ. يۇقىرىقى نەرسىلەر كۆپەيگەندە ئايرىم-ئايرىم كاتەك كولاپ كۆمۈپ قويىدۇ.

سۇخانا، يالاق، خالا، قۇما، مۇشۇك ئۆيى، كۈلخانا، تونۇر، سەچى، قۇدۇق، ئوتۇنخانا، ئوت-چۆپخانا، قوتان، ئەخلەتخانا، چوڭ ئوچاق.

(2) دەريا بويىغا بارغان ھەر قانداق بىر كىشى مۇ-ھىتىڭ ھېچقانداق بۇلغانمىغانلىقىنى، ناھايىتى پاكىز ھەم گۈزەل ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. يول، يايلاق ياكى قۇم-لۇقلاردا باشقىلار تەرىپىدىن تاشلانغان قەغەز، بوتۇلكا قا تارلىق نەرسىلەرنى بايقىسا ئېلىپ كېلىپ مۇۋاپىق جايغا بىر تەرەپ قىلىدۇ.

(3) يەرلىك ئاھالىلەر بازار ۋە ئادەمگەرچىلىك سو-رۇنلىرىدا بىرەر كېرەكسىز نەرسىنى تاشلىماقچى بولسا ئالدى بىلەن يانچۇققا سېلىپ قويۇپ، كېيىن ئۇنى ئۆز جايىغا تاشلاپ بىر تەرەپ قىلىدۇ.

(4) دەريا-ئېقىن، قۇملۇق، ئورمان، يايلاق قاتارلىق-لارنى بۇزۇش، بۇلغاش خاراكتېرىدىكى ھەر قانداق ھەرد-كەتنى چەكلەيدۇ.

(5) گەندە، بەلغەم-تۈكۈرۈك، ھايۋان ۋە قۇشلار-نىڭ تاپلىرىنى ئۇچراتسا كۆمۈپ قويىدۇ.

(6) خىمىيەلىك، بۇلغانغان، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن نەرسىلەردىن ھەر ۋاقىت يىراق تۇرىدۇ ھەمدە ئۇنى دەريا بويىغا ئاسانلىقچە يولاتمايدۇ.

لايدۇ ھەم سۆيىدۇ. دەريا بويىلىقلارنىڭ تەبىئەتتىن ئالغان نېسۋىسىدىن تەبىئەتكە تەقدىم ئەتكەن ماددىي ۋە مەنە-ۋى ئېنېرگىيەسى زور. تەكلىماكاندىكى جىمجىتلىق، پاكلىق، كەڭلىك ۋە يالغۇزلۇق ئۇلارنىڭ ئاق كۆڭۈل، كەڭ قورساق، ئاددىي-ساددا، سەمىمىي، مەرد خاراكتېرى-نى يېتىلدۈرگەن. قىممەتلىك تەبىئەت ئالدىدا ئۇلار ئۈچۈن ئالتۇن، پۇل-پۈچەك ئانچە ئەتۋار ئەمەس. لېكىن ئۇلار ئۈچۈن تارىم ۋە تەكلىماكان ئالتۇنىدىن تىك-لەنگەن تاغدىنمۇ قىممەت. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە دۇنيادىكى ئەڭ گۈزەل جايىمۇ تەكلىماكان ياكى تارىمدەك گۈزەل ئەمەس. ئەگەر سىز ھەر قانداق بىر ئاددىي دەريا بويىلىق-تىن: — دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ گۈزەل جاي قايسى؟ — دەپ سورىسىڭىز، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەيلا، — تەكلىماكان بىلەن تارىم، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ يەر-دىكى بىر ئۇزۇن ئۆمۈر چولپىنى ماڭا مۇنداق بىر سۆزنى قىلغان ئىدى:

— دۇنيادىكى نۇرغۇن جايلارنى كەزگەن بەزى ئېسىل قۇشلار قېرىغاندىن كېيىن، ئۆلۈش ئالدىدا ئەڭ ئۇلۇغ جايدا ئۆلۈشنى ئويلايدىكەن، ئۇلار غېرىبلىق قاپ-لىغان مۇڭلۇق كۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە تىكىپ ئاخىرىدا تارىمنى تاللايدىكەن. شۇڭا بۇ يەردە ئۆلۈكنى باشقىلار-دىن يوشۇرىدىغان نۇرغۇن ئەتۋارلىق قۇشلارنىڭ تاپىل-رى بار ئىكەن. ئاددىيسى قۇشلار شۇنداق قىلغان يەردە، بىزدەك مەڭگۈ تارىم ئەۋلادى بولغان دەريا بويىلىقلار ئاخىر مۇشۇ جەننەتكە كىرىشنى ئويلايمىز. ئۇ چاغدا بار خانلار قەبرىمىز، يۇلغۇن-توغراقلار خادىمىز، تارىم دەر-ياسى روھىمىز بولىدۇ، بىز ئۆلگەندەك قىلغان بىلەن لېكىن مەڭگۈ ئۆلمەيمىز.

ئەزەلدىن تەبىئەت بىلەن ئۆزلىرىنى بىردەك ھېساب-لايدىغان دەريا بويىلىقلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش ئادىتى كۆرۈنەرلىك ئارتۇقچىلىققا ئىگە. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) دەريا بويىلىقلار ھەر قانداق شارائىتتا تۇرمۇش ئەخلەتلىرىنى تۈرگە ئايرىپ كۆمۈپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. تەرەتخانا، ھاجەتخانا، ئېغىل، سۇيۇندەخانا، تونۇر، گۈلخان، قۇما، سەچى، ئازگال، سۇخانا قاتارلىقلار ئۆي-ئەتراپىدىكى مۇۋاپىق جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىر-بىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 20-30 مېتىر

(7) ھەربىر ئائىلىدە كەم دېگەندىمۇ بىردىن ئارتۇق مۈشۈك بار، ئۇلار بۇ مۈشۈكلەرنى ناھايىتى ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. ئۇلار مۈشۈكنى مىش دەپ ئاتايدۇ. تۇڭگۇز باس-تىنىڭ شەشكىن ئارىغان دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق رىجەپ بەكرى ئائىلىسىدە ئۈچ مۈشۈك بار بولۇپ، ئۇ بۇ مۈشۈكلەرگە ئايرىم-ئايرىم ئۆي سېلىپ بەرگەن. مۈ-شۈكنىڭ ئۆيى ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن بولغاچقا، كە-شىدە ئۇنتۇلغۇسىز تەسىرات قالدۇرىدۇ. ئەڭ جەلپ قىلارلىق يېرى شۇكى، بۇ مۈشۈكلەر مەخسۇس توقۇلغان چىرايلىق گىلەم پارچىسى ئۈستىدە شاھانە تۇرمۇش كەچۈ-رىدىكەن. رىجەپ بەكرىنىڭ ئايالى مەيمۇنخان بۇ مۈ-شۈكلەرگە ھەر كۈنى ئۈچ ۋاخ تاماق، سۇ بېرىش بىلەن بىرگە، مۈشۈكنىڭ ئۆيىنى تازىلاپ تۇرىدىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، قىش كۈنلىرى ئۇلار مۈشۈكنىڭ ئۆيىنى كىچىك يوتقان-كۆرپە بىلەن يېپىپ قويىدىكەن. بۇ «بەگ-زادە» مۈشۈكلەر بەزىدە رىجەپ بەكرىنىڭ ئۆيىدە يەپ-ئىچىپ ئوينىسا، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزىنىڭ «شاھانە ئور-دىسى»غا قايتىپ دەم ئالىدىكەن. مۇشۇنداق قىلغاندا ئۆيىنىڭ مۇھىتىغا ۋە مۈشۈكلەرنىڭ تازىلىقىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىكەن.

بۇنىڭدىن باشقا دەريا بويىدىكى ئاھالىلەر يەنە ھەر خىل جان-جانىۋار، ئۇچار قۇشلار بىلەن دوست بولۇپ، ئۇلارنى خالىغانچە تۇتۇپ ئۆلتۈرمەيدىكەن. بۇنداق جان-ۋارلارنى ئۆلتۈرسە «قۇلى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدە-كەن». ھەتتا ئۇلار 1990-يىلىغا قەدەر دەريا-كۆللەردە كى بېلىقلارنىمۇ تۇتمايدىكەن. قارلىغانچى ناھايىتى ئەت-ۋارلاش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭ كېلىشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتۈپ، ئالدىن ئۇۋا تەييارلاپ قويىدىكەن. بەزى قۇش ۋە ھايۋانلارنى ئەركىلىتىپ ئۇلارنى ئۆزگىچە چىرايلىق ناملار بىلەن ئاتايدىكەن. گەرچە دەريا بويى يىلدىن-يىلىغا چۆلدەرەپ كەتسىمۇ، لېكىن بۇ يەر يەنىلا جان-جانىۋار-لارنىڭ جەننىتىگە ئايلانغان.

تۆتىنچى، ئۆزگىچە ئادەتلەر

1. قىزلارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى

بۇرۇنقى زاماندا دەريا بويىدا بالاغەتكە يەتكەن ھەر قانداق بىر قىز تويى بولغانغا قەدەر ئۆز يېنىدا پىچاق ساقلاپ كەلگەن. بۇ ئادەتتىكى غىلاپلىق كىچىك پىچاق بولۇپ، قىزلار ئۇنى يانچۇقىدا ياكى ئۇزۇن يىپ بىلەن

باغلاپ ئېسىپ ساقلىغان. ئۇلار بۇ پىچاقنى يالغۇز قوي باقىلى سىرتقا چىققاندا ياكى ئۇزۇن-قىسقا سەپەرگە ماڭ-غاندا يات جىنىستىكىلەرنىڭ ئۆزىگە خىرىس قىلىشىدىن ساقلىنىش، قىزلىق غۇرۇرىنى ساقلاش، ئۇخلاشتىن بۇرۇن سۈرە-ئايەتلەرنى ئوقۇپ بېشىدا قويۇش ۋە زۆرۈر ئەھ-ۋالدا تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىگە ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان. توي قىلىپ بالىلىق بولغاندىن كېيىن بوۋد-قى يالغۇز قالغاندا «جىن قىقۇالدى» دەپ قاراپ، بېشىدا پىچاق قويىدىغان ئەھۋال مۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇرۇنقى ۋا-قتلاردا دەريا بويىدىكى قىزلارنىڭ سىرتقا يالغۇز چىقىشى پەۋقۇلئاددە زۆرۈرىيەت. مەسىلەن، تۇيۇقسىز ئۆلۈم-يېتىم، كەلكۈن ئاپىتى، مال-چارۋا بېقىش قاتارلىق جە-ريانلاردا ئىنتايىن كەم كۆرۈلىدىغان ئەھۋال بولسىمۇ، لېكىن، پىچاق ساقلاشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئەنئەنىۋى ئادەت، ئەخلاق كاتېگورىيەسىدە ئۆز قىممىتىنى نامايان قىلىپ، ئەخلاقىي چىرىكىنىڭ ۋە ئەخلاقىي بۇزۇلۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان.

1911-يىلى دەريا بويىدا تۇغۇلغان سىدىق ئىبراھىم ئۆلىما كىشى ئىدى. ئۇ ئاتىسى ئىبراھىم باراقتىن ئاڭلىغان ھەم ئۆزى ئۇچراتقان قىزلارنىڭ پىچاق ساقلىشىغا دائىر ئەھۋاللارنى 1989-يىلى 11-ئايدا مارجانلىق خارابىسىگە بارغان مېھمانلارغا سۆزلەپ بەرگەن. ئىبراھىم باراقتىڭ ئوغلى سىدىققا سۆزلەپ بېرىشىچە: ئىبراھىم باراق توي قىلغان كۈنى ئۇنىڭ 15 ياشلار چامىسىدىكى خوتۇنى ئۆزى تۆت يىلدىن بۇيان ساقلاپ كەلگەن پىچاقنى ئېرى (ئىبرا-ھىم باراق) گە تاپشۇرۇپ بەرگەن ئىكەن. كېيىن 1926-يىلى سىدىق ئىبراھىم توي قىلغاندىمۇ ئوخشاشلا خوتۇنى ئۇنىڭغا ئۆزى ساقلاپ كەلگەن پىچاقنى تاپشۇرۇپ بەرگەن. سىدىق ئىبراھىمنىڭ بايانلىرىغا قارىغاندا، بۇنىڭ-دىن 100 يىل، ھەتتا 200 يىللار ئىلگىرى دەريا بويىدا قىزى بالاغەتكە يەتكەن ئائىلىدە ئاتا-ئانا بولغۇچى قىزىغا پىچاق ھەدىيە قىلىدىغان ئادەت بولغان. ئانا بولغۇچى قىز-غا پىچاق تاپشۇرغاندا مۇنداق ۋەسىيەت قىلىدىكەن:

— قىزىم سەن يالغۇز قالغاندا پىچاقنى دوست تۇتۇپ ئۇنىڭ بىلەن قىزلىق غۇرۇرۇڭنى ساقلا. ئەگەر قىزلىق غۇرۇرۇڭنى ساقلىيالمىساڭ مۇشۇ پىچاق بىلەن ئۆ-زۈڭنى ئۆلتۈرۈۋال. توبۇك بولغاندا پىچاقنى ئېرىڭگە تاپشۇر، شۇنداق قىلالساڭ ئاناڭنى دورىغان بولسەن،

(يەرلىكلەر ئۆزى ياسىغان سەرەڭگە) ئىشلىتىش ئارقىلىق ئوت ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە يەرلىك ئۇسۇلدىكى ئوتداننى كەشىپ قىلىپ ئوت تۇتاش-تۇرۇپ كەلگەن. ئوتدان ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى يېرىم مېتىر كېلىدىغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئەسۋاب بولۇپ، تاش چاققا ئورنىتىلغان ئىككى تاننى ئوڭ ۋە سول قولدا نۆۋەتلىشىپ تارتىش ئارقىلىق توغراق بورى چوغلاندۇرۇلىدۇ. چوغلانغان ئوت ئوتلاندىرىدۇ. دەريا بويلىقلار بۇرۇن ئىشلەتكەن ئوتدان ھازىر-قى كۈندە بەزى كىشىلەر ئۆزى ياساپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ. قان پىچاق چاقلاش ئەسۋابىغا بىر ئاز ئوخشايدۇ.

يەرلىك كىشىلەر ئوت ئۆچۈرمەسلىكىنى بىر خىل ئادەت (ئۇدۇم) قىلىپ كەلگەن. بەزى ئائىلىلەر ئوت ئۆچۈرمەسلىك ئۈچۈن يۇلغۇن ياكى توغراقنىڭ ئەڭ قاتتىق يېرىنى پارچىلاپ، ئۇنىڭغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى يەنە دەرھال ئۆچۈرۈپ چوغلانغان ئوتنى كۆل ئارىسىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ. ئادەتتە بۇ خىل چوغلانغان ئوت كۈنىگىچە ئۆچۈپ قالمايدۇ. ئوچاق دائىم چوغلانغان تۇرغاچقا، ئوت تۇتاشتۇرۇش قۇلايلىشىپ ئوت ئۆچۈرمەسلىكنىڭ شەرتى ھازىرلىنىدۇ. بىرەر كىشى قازا قىلسا شۇ ئائىلىدە 40 كۈنگىچە، ھەتتا بىر يىلغىچە چوغلانغان ئوت ئۆچۈرۈلمەي ساقلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە يەرلىك كىشىلەر ئوت ياكى چوغلانغان قازا قىلغۇچىنىڭ روھى بىلەن باغلاپ، ئوت بىلەن چوغلانغان ئۆچۈرمەسلىكىنى قازا قىلغۇچىنىڭ روھىنى ئۆچۈرمىگەنلىكىگە تەڭ دەپ قارايدۇ.

دەريا بويلىقلار ۋە ئوت

ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇرۇن دەريا بويىدا ئوتنى ئايلا-ئىپىر ئويناشكە كونا ئادەت بولغان. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە بۇ خىل ئادەت يوقىلىپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئورنىنى بولسا گۈلخان سەيلىسى ئىگىلىگەن. 1930 - يىللارغا قەدەر بۇ يەردە گۈلخان سەيلىسى ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەن.

گۈلخان دەريا بويىدا تاق سان بويىچە 1 - 3 ياكى 5 - 7 بولىدۇ. قېرى-ياش، ئەر-ئاياللار قولى-قولغا تۇتۇپ، گۈلخاننى چۆرىدەپ ئايلىنىدۇ ھەم ناخشا-قوشاق ئېيتىشىدۇ. كېيىن گۈلخان مەشرىپى ئۆتكۈزۈلىدۇ. گۈلخان سەيلىسى ھەر يىلى 10 - ئاي ئەتراپىدا نۆۋەتلىشىپ ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىنەن. 1980 - يىللاردىن كېيىن گۈلخان سەيلىسى

بىز سەندىن مەڭگۈ رازى بولىمىز.

تويى بولغاندا ئېرىگە پىچاق تاپشۇرۇش شۇ قىزنىڭ بۇلغانمىغان، ھەقىقىي، ساپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بەلگە بولۇپ كەلگەن.

مەن ئىگىلىگەن ئەھۋاللارغا قارىغاندا قىزلارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى دەريا بويىدا خېلى بىر مەزگىلگىچە داۋاملاشقان. ئەمما، 1930 - يىللاردىن كېيىن، بۇ ئادەت تەدرىجىي ئەمەلدىن قالغان. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئىلگىرى دەريا بويىدا قىزلارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى بارلىقىنى بىلىدىغان كىشىلەر ئاساسىي جەھەتتىن قالماي. يېڭى بىر ئەۋلاد دەريا بويلىقلار بۇ جەھەتتە ھېچقانداق چۈشەنچىگە ئىگە ئەمەس بولۇپ، ئۇلار قىزلارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتىنى ئاڭلىسا ھەيرانلىق ھېس قىلىدىغان بولۇپ قالغان. ئەمما دەريا بويىنىڭ ئۆمۈر چولپىنى مەد-توخى خارەت قاتارلىق ئاز بىر قىسىم ياشانغان كىشىلەرلا بۇ خىل ئادەتنى ئازراق ئەسلەپ بېرەلەيدۇ.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر دەريا بويىدا ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىپ كەلگەن قىزلارنىڭ پىچاق ساقلاش ئادىتى قىزلارنىڭ ئەخلاقى ھاياتىدىنمۇ يۇقىرى كۆرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

2. ئوتنى ئۇلۇغلاش ۋە چوغلانغان ئادىتى

دەريا بويىدا شامان دىنىنىڭ قالدۇق ئىزنالىرى بىر قەدەر قويۇق دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلگەن. ئۇ ئاساسلىقى ئوتنى ئۇلۇغلاش ۋە ئوت سوراخ ئادىتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئوت — دەريا بويلىقلارنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار ئوچاقنى ئۆينىڭ ئوت-تۈرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ. مېھماننى ئالدى بىلەن ئوتنىڭ يېنىغا باشلاپ كۈتۈۋالىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن يەرلىك ئاھالىلەر تارشا گۈگۈت

سرتتىن كەلگەن مېھمانلارنى قارشى ئېلىش شەكلىگە ئۆزگە-
رىپ، ئەسلىدىكى يەرلىك خاسلىقىنى يوقاتقان.

ئىلگىرى دەريا بويىدىكى چارۋىچىلار ئارىسىدا
يامان چۈش كۆرسە، غەيرىي شەپە ئاڭلانسا ياكى كۆزىگە
بىرەر غەيرىي نەرسە كۆرۈنسە شۇ يەردە جىن-شاياتۇن
بار دەپ قارايدىغان ئەھۋال ساقلانغان. ئۇلار بۇنداق
«گۇمانلىق» ئورۇنلارغا چالەمدىن قازان ياساپ ماز
(پاختا) ۋە رەخت پارچىلىرىنى كۆيدۈرگەن. چالما قازان
يېنىغا لاتا قونچاق، نان قويۇپ قويغان. بەزىدە جىن-شا-
ياتۇنلارنىڭ روھىغا ئاتاپ ئىسرىق سالىدىغان ئەھۋاللارمۇ
بولغان. بەلكى بۇ، كونا دىنىي مەدەنىيەتنىڭ دەريا بويىدا
ساقلىنىپ قالغان قالدۇق ئالامەتلىرى بولۇشى مۇمكىن.

بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا دەريا بويىدا چوغ سوراڭ بىر
قەدەر ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ، چوغ ياكى ئوتى
ئۆچۈپ قالغان ئائىلىلەر بىر-بىرىدىن چوغ سوراڭ ئىش-
لەتكەن. خۇددى ئەجدادلىرىمىز «چوغ سورىغىنى كۆڭۈل
سورىغىنى» دەپ ئېيتقىنىغا ئوخشاش، كېيىنچە بۇ خىل
چوغ سوراڭ كۆڭۈل سوراڭ خاراكتېرىنى ئالغان. بەزى
پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە بىر يىگىت بىر قىزنى
ياخشى كۆرۈپ ئۇنىڭغا كۆڭلىنى ئىزھار قىلماقچى بولسا
قىزنىڭ ئۆيىگە چوغ سوراڭ كىرىدىغان، بىر ئائىلە يەنە
بىر ئائىلىنىڭ قىزىنى كېلىن قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكسە چوغ
سوراڭ كىرىدىغان ئادەت بولغان ئىكەن. يىگىت تەرەپ
قىزنىڭ بېشىنى باغلاش ئۈچۈن كەلگەندە چوغ ئالغاچ
كېلىدىكەن. قىز تەرەپنىڭ ئاتا-ئانىسى قارشى تەرەپنى
مۇۋاپىق كۆرگەن بولسا چوغ سوۋغا قىلىدىكەن. چوغ
قىزغىنلىق، ئىجىل-ئىناقلىق ۋە كۆڭۈلنىڭ بەلگىسى
ئىكەن. 1960-يىللارغا قەدەر چوغ سوراڭ، چوغ
تەقدىم قىلىش ئادىتى ساقلىنىپ كەلگەن.

دەريا بويىدا ئوت بىلەن چوغ مېھىر-مۇھەببەتنىڭ
سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوتقا دەس-
سىگەن، چوغ ئۆچۈرگەن كىشىلەرنى يامان كۆرىدۇ. بۇ
يەردىكى ئوت خۇددى تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئوتقا ئوخ-
شايدۇ. مەن 1992-يىلى يازغان «تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى
ئوت» ناملىق ئەدەبىي ئاخبارات ۋە 1988-يىلى يېزىپ
ئېلان قىلدۇرغان «تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئوت» ناملىق
شېئىرىمدا دەريا بويلىقلارنىڭ ئوت بىلەن بولغان مۇناسى-
ۋىتىنى تەسۋىرلىگەن ئىدىم. 2003-يىلى دوستۇم ئۆمەر-

جان ئىمىن «قۇملۇق ئەركىسى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى»
نى تەشكىللەپ دەريا بويى توغرىسىدا كىتاب يازغىلى كەل-
گەندىمۇ ئۇنىڭغا دەريا بويلىقلارنىڭ ئوتىنى ئۇلۇغلاش ئا-
دىتىنى مەخسۇس تونۇشتۇرغان بىلەن بىرگە، كىتابنىڭ باش
تېمىسىنى «تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئوت» دەپ قويۇش
توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن ئىدىم. ئۇ دەريا بويىغا بارغان-
دىن كېيىن ئوتقا دائىر ئەھۋاللارنى كۆڭۈل قويۇپ تەكشۈ-
رۇپ ھەم ئىگىلەپ، دەريا بويلىقلارنىڭ ئوتىنى ئۇلۇغلاش
ئادىتىنى ناھايىتى ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى ھەمدە
«تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئوت» ناملىق ئىلمىي ئەسەر ئارقى-
لىق ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى ئەسىردىكى «دەريا بويى
قىزغىنلىقى» نى يۇقىرى كۆتۈردى.

بەشىنچى، ئۆلچەم بىرلىكى ئادىتى

1. ئۆلچەم بىرلىك ئادىتى

(1) ئۇزۇنلۇق ۋە ئېگىزلىك: تىرىناق، غېرىچ،
غۇلاچ، ماڭدام، ئادەم بويى، ئارغامچا بويى، توغراق
بويى، يۇلغۇن بويى، نەيزە بويى.

(2) ھەجىم بىرلىكى: بىر يۈدە، بىر كۈرە، كابام، ئا-
لىقان، بىر ھارۋا، قۇچاق، يۈگەم، بىر دۆۋە، توغرام.

(3) مۇساپە، ئارىلىق بىرلىكى: كۆز يېتىم يەر، ئات
چاپتۇرۇم يەر، بىر ئاش پىشىم يەر، بىر كۈنلۈك يول،
يېرىم كۈنلۈك يول، ئىشە، مىششە، ئاشە، بىر تاناپ، بىر
قۇم، ئىككى قۇم.

(4) ئېغىرلىق بىرلىكى: پاتمان، چارەك، يېرىم
چارەك، ئىششەك، نىمىشەك، جىڭ، سەر، مىسقال.

(5) ۋاقىت بىرلىكى: بىر ئاش پىشىم، ساي، بايا،
ھېلى، ئالەم زەگۈن چاغدا، كۆزنى يۇمۇپ-ئاقچۇچە، بىر
تىنىپ بولغۇچە، ھايت-ھۇيت دېگۈچە، بىر ئۇخلاپ قوپ-
قۇچە، كۈن چىقاي دېگەندە، يۇلتۇز كۆرۈنگەندە، توغراق
سارغايغاندا، بىر چاغ، ئوغاق ئاي، سېرىق شامال چىققاندا،
دا، تۇڭگان كەلگەندە.

6. تەنتەربىيە ۋە ئويۇنلار

ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنلىرى: ئوغلاق تارتىد-
شش، مەررە ئويۇنى، ئۆتكەمىتكام، غىتتاڭ-غىت، ئاق
تېرەك-كۆك تېرەك، گاگا، كاتەك ئويۇنى، تويۇق ئويۇ-
نى، تەپكۈچ، قاپاق كۆيدۈرۈش، سەيپاق ئويۇنى، مۆكۈ-
مۆكۈلەڭ.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەش-
مىسىدە)

قومۇل كەشتىچىلىكى

پانتگۈل قاسم

نەسبەت بويىچە چېچىپ تۇرۇپ كەشتىلىگەن ھۈنەر ماھارد. تى بولغاچقا، بۇ سۆز ئەسلىدە «چاچما» دەپ ئاتالغان. يەنە بىر ئېھتىماللىق شۇكى، پارس تىلىدا «چاچما» كۆز دېگەنلىك بولۇپ، كەشتىچىلىكتە رەخت ۋە باشقا نەرسىلەر ئۈستىگە تۈرلۈك نەقىشلەرنى تىكىش ئارقىلىق ئۇلار ئېچىلدۇرۇلۇپ گۈزەللەشتۈرۈلىدىغان بولغاچقا شۇنداق ئاتا-ئالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن ھەمدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ فۇنتىكىلىق ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ چاشما يىپ، چاچما-چى، چاچما بۇيۇملىرى بولسا چاشما دوپپا، چاچما ياستۇق، چاچما يوتقان-كۆرپە... دېگەندەك ناملار بىلەن ھازىرقىدەك ھالەتكە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

قومۇلدىكى پېشقەدەم چاچمىچىلارنىڭ ئېيتىشىچە 8-ئەۋلاد قومۇل ۋاڭى مېھرىبانۇ پۇجىن ۋاڭ (1867 - 1881) ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە ئوردا ئىچىدە چاچما ياستۇق، چاچما دوپپا، چاچما چاپان، چاچما كۆڭلەك، چاچما ياغلىق قاتارلىق كەشتە بۇيۇملىرى تىكىلىپ، كىيىش

قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەشتىچىلىك سەنئىتى ئۇيغۇر مەدەنىيەت بېغىدا جۇلالىنىپ تۇرغان بىر دەستە گۈلگە ئوخشايدۇ. تۇنجى نۆۋەتتە بايقىغان ھەرقانداق زېھنى ئۆتكۈر بىر كىشى، خۇددى مەدەنىيەت جۇغراپىيەسى خەرتىسىدە ئۇششۇمتۇت بىر سىرلىق رەقەمنى ئۇچرىتىپ قالغاندەك قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول-ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى كەشتىچىلىكنى ناھايىتى تاسادىپىيلىق ھېس قىلىدۇ.

قومۇل رايونىدا كەشتىچىلىكنى ئاتاش ئاتالغۇسى ئۆزگىچە بولۇپ، ئادەتتە چاچمىچىلىق دەپ ئاتايدۇ. بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى بولسا چاچمىچى دەپ ئاتايدۇ. كەشتىچىلىكنىڭ قومۇل رايونىدىكى بۇ خىل ئاتىلىشىغا نەسبەتەن يازما تارىخىي ماتېرىياللار يوق بولۇپ، بۇ «چاچما» دېگەن سۆزنىڭ فۇنتىكىلىق ئۆزگىرىشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ئەمما كەشتىچىلىك مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا ھەر خىل گۈل-گىياھ ۋە باشقا گېئومېتىرىك شەكىللەرنى رەخت ۋە باشقا ئەسۋاب-جابدۇقلار ئۈستىگە مەلۇم

ۋە ئىشلىتىش ئاستا-ئاستا ئومۇملاشقان. كېيىنچە چاچمۇ چىلىق سەنئىتىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ چاچما تولۇق ياستۇق، چاچما پەر ياستۇق، چاچما يوتقان-كۆرپە قاتار-لىق نۇرغۇنلىغان چاچما تىكىلگەن تۇرمۇش بۇيۇملىرى مەيدانغا كېلىپ، قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەشتىچىلىك سەنئىتى تەدرىجىي كېڭەيگەن ھەم تەرەققىي قىلغان.

قومۇل چاچمىچىلىقى ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولغان يىڭنە كەشتىچىلىكىگە مەنسۇپ بولۇپ، شەكلى خىلمۇخىل، ئۆزىگە خاس يەرلىك ۋە مىللىي ئالا-ھىدىلىككە ئىگە. ئۇ تاللىنىدىغان سۇزىتى، شەكىل چىقىرىش ۋاسىتىسى، گۈل بېزەكلىرىنى قۇراشتۇرۇشتا خىلمۇخىل رەڭلەر بىلەن ئىشلىنىشى جەھەتتە يۈكسەك دەرىجىگە يەتكەن. چىمەنگۈل، جۇخار، يالاڭ مودەن، يېرىم مودەن، قات مودەن، لەڭخار، پۇشيو (لەڭخار پۇشيو، پەجىم پۇشيو)، مىخار (بىر يېرىم مىخار، چىڭگەن-تاغلىق رايونلاردىكى ئاتىلىشى) ئانار، بېھى، بۇغداي گۈل، كىرپە گۈل (ھازىر بارلىققا كەلگەن)، چاچما گۈل، نارىش، بادام، پىلىدىرغاي قاتارلىق گۈل نۇسخىلىرىدا ئىشلىنىدۇ ھەم مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن باشقا رايونلار كەشتىچىلىكىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

قومۇل چاچمىچىلىقىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى

قومۇل چاچمىچىلىقىدا ئىشلىتىدىغان سايھانلار:

يىڭنە ← چەشمە يىڭىنى ئادەتتە يىڭىنلەرنىڭ ئەڭ كىچىك، ئىنچىكىسى، نومۇرى بويىچە 4، 5-نومۇرلۇق يىڭنە ئىشلىتىلىدۇ.

پىلتقۇچ ← توم سىمىنى پىچاق، چاقلارغا تۇتۇپ، قۇمتاشلارغا سۈركەپ ئىنچىكىلەتكەندىن كېيىن تۆتتىن بىر قىسمىنى يەنى، قول بىلەن تۇتۇلىدىغان جايىغا ياغاچ بىلەن تۇتقۇچ ئورنىتىپ ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، چاچما دويىيا قاتارلىقلارنىڭ ئەستىردەگە پىلتە بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

پىچاق ياكى قەلەي ← پىچاق ئادەتتە ئىشلىتىلىدۇ. خان پىچاق بولسا بولىدۇ. قەلەي بولغاندا تامارغا زاماسىكا سۈرۈشتە ئىشلىتىلىدىغان قەلەي بولسا بولىدۇ، چاچما رەختىگە، ئەستىرىگە شىلىم سۈرۈشكە ئىشلىتىلىدۇ.

ئويماق ← كۆرسەتكۈچ بارماقنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن قېلىن ياكى يۇمشاق خۇرۇمدىن تىكىلىدۇ. رولى: ئىش ئۈنۈمىنى تېزلىتىش، قولنى ئاسراش.

قېلىپ ← دويىيا شەكلىدە، باشقا كېلىدىغان قىسمى كاۋاك قىلىپ ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئىلگىرى بەزىلەر باشنىڭ شەكلىدىكى يۇمىلاق قاپاقلارنىمۇ قېلىپ ئورنىدا ئىشلەتكەن. رولى: دويىيا پۈتكەندىن كېيىن شەكلىنى چىقىرىش رولىنى ئوينايدۇ.

ئويۇق قايچىسى ← مەخسۇس كىچىك قايچا ئىشلەتلىدۇ. دەزمال ← ئاساسەن قەدىمكى تۆمۈر دەزماللار بولۇپ، ھازىرقى زامان دەزماللىرىنىڭ شەكلىگە ئوخشاش كىچىكرەك، ئوتقا سېلىپ ئىشلىتىلىدۇ. رولى: شىلىم سۈرۈلگەن رەخت بىلەن ئەستەرگە دەزمال سېلىپ رەختنى تۈزلەش، تىكىلىتىش رولى بار، ھازىرمۇ قومۇلدا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ.

چاچمىچىلىقتا كېتىدىغان ماتېرىياللار:

تەك رەخت ← دۇخاۋا، يىپەك، زەرۋاپ رەخت. تەك رەخت ئاساسەن تىكىلىدىغان چاچما بۇيۇمىنىڭ تۈردىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

يىپ ← چاچما يىپ، كالاۋۇتون يىپ، جىڭلۇك يىپ (ئارىلاشما)، سوزىا يىپ (پاختا يىپ)، شۈتە (پاختا يىپەك ئارىلاشما).

قەغەز ← سېرىق تاختا چاي قەغىزى، ئاق قەغەز. رولى: ئويۇق ئويۇش (گۈل نۇسخىسىنى چىقىرىش)، پىلتە بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ.

مۇڭقۇي (شىلىم) ← بۇغداي ئۇنى سۇ بىلەن تەييارلىنىدۇ. رولى: چاچما تىكىلگەن رەختنى، ئويۇقنى، ئەستەرلىكنى قېتىتىش رولىنى ئوينايدۇ.

ئويۇق ← گۈل نۇسخىسى. ئەستەر ← چاچما تىكىلگەن رەختنىڭ ئىچىگە ئورنىتىلىدۇ.

قومۇل چاچمىچىلىقىدا ئىشلىتىلىدىغان ئاتالغۇلار: تەيتۇلا دويىيا ← بۆك تۆپىسى بىلەن كېزىكى ئايرىم، قولدا شېرىلىپ پىلتە بېرىپ ئىشلىنىدۇ. ئاستىغا قارا دۇخاۋا ياكى تاۋاردىن توقۇش تۇتۇلىدۇ، تۆت تالا-سىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن جىيەك گۈل تاقىلىدۇ. زەرباب دويىيا ← ھازىرقى ناچارراق زەربابتىن تەييارلىنىدىغان دويىيا.

تەقى ← كۆپ قىسمى سىدام، جىيەككە كالاۋۇتون يىپىدىن چاچما تىكىلىدىغان مەخسۇس كىچىك بالىلار باش

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر

ئۆلىنىدىغان چاسا شەكىللىك كېزەك قىسمى.
چۆكۈرۈك ← ياستۇق بېشىنىڭ چۆرىسىگە ئۆلىنىدۇ.
غان كالاۋۇتون يېتىا تىكىلىدىغان جىيەك.
قاغغۇر ← ئاياللارنىڭ چاچما دويپىسىغا تاقىلىدىغان
كۈمۈش قوغغۇراق.
موخازا ← ئاياللارنىڭ چاچما دويپىسىغا تاقىلىدىغان
زىننەت بۇيۇمى.
جىمىر ← چاچما يوتقان. كۆرپىلەرنىڭ چۆرىسىگە
تۇتۇلىدىغان جىيەك.

چاچما جوزا ← چاچما تىكىلىدىغان چاپان.
پەشمەت ← ياقا، ئالدىغا چاچما تىكىلىدىغان
پىنجىك.

چاچما يالىق ← ئوتتۇرا ۋە ئەتراپىغا چاچما تىكە.
لىپ، چۆرىسىگە چاچما ئورنىتىدىغان چاچما ياغلىق.
زوچو ← نېپىز يۇمشاق چاچما تىكىشكە مۇۋاپىق
يىپەك رەخت.

جەيەك ← يەك. ياقا، ئالدى. كەينىلىرىگە چاچما
تىكىلىدىغان قىسقا چاپان.

يىگۈيەن چاپان ← چاچما تىكىلىدىغان ئۇزۇن
چاپان.

خەخشە ← ئويۇلغان، چېكىلگەن گۈل.
قوھۇل چاچمىچىلىقىدىكى رەڭ ئاتالغۇلىرى:

بېقىمىتۇل ← يېشىل بىلەن سېرىق رەڭ ئارىلىقىدا.
كى رەڭ.

پەرەڭ ← قېنىق قىزىل.
ھالگايى ← سېرىق رەڭ.

نارنجى ← توق قىزىل.
ناپارمان ← بىنەپشە رەڭ.

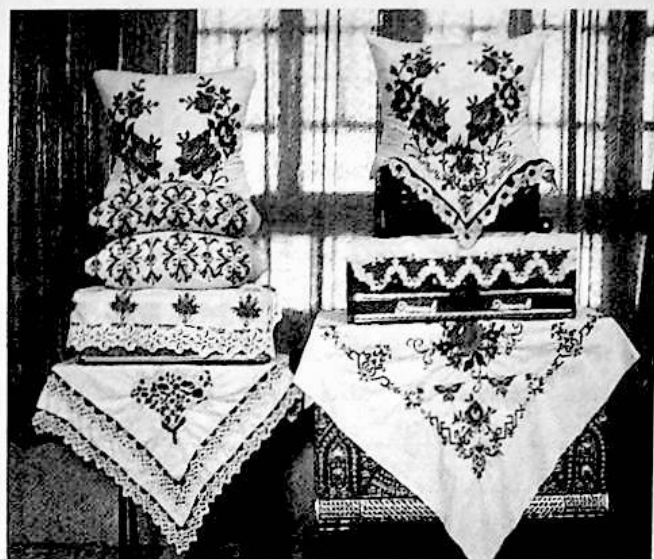
ياغمەچى (نۆتىنە) ← ھاۋا رەڭ.
تەمكىرەڭ ← خورما رەڭگىدىكى رەڭنى كۆرسىتە.

دۇ.
ناسرەڭ ← توق يېشىل رەڭ.

زەمباقى ← كۆك بىلەن يېشىل ئارىلىقىدىكى رەڭ.
قالتار ← سۇس قارا رەڭ.

قوھۇل چاچمىچىلىقىدا ئىشلىتىدىغان يىپلارنىڭ
رەڭگى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ھەر بىر رەڭنىڭ 11 دىن

تۈرى بار. قىسقىسى، قانداق رەڭنى تاللاپ، ئويۇلغان
گۈل نۇسخىسىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۈنۈم يارد.

كىيىمى.

ئۆرە بۆك ← گۈللەرنىڭ ھەممىسى كالاۋۇتون
يېتىن چاچما تىكىلىدىغان ئايالچە بۆك. ئالدىغا ئالتۇن
ياكى كۈمۈشتىن سەگىچە ئورنىتىلىدۇ، تۆپىسى چوڭراق.
چاچما دويپا ← كېزەك ۋە تۆپە قىسمىدا چاچما تە.
كىلىدىغان ئەر. ئاياللار باش كىيىمى.

توقۇش ← ھەر خىل دويپىلارنىڭ گىرۋەك قىسمى
بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تىكىدىغان جىيەك.

تۆۋىلىك (تۆپىلىك) ← دويپىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى.
كېزەك ← دويپىنىڭ تۆۋەنكى ئايالانما قىسمى.

ئەستەر ← ئىچلىك، دويپىنىڭ ئىچىگە تارتىلىدىغان
رەخت.

پىلتە ← دويپىنىڭ تۆپىلىكى بىلەن كېزىكىنىڭ ئەسە.
تىرىگە پىلىك قىلىپ بېرىلىدىغان قەغەز.

ئويۇق باسماق ← گۈل نۇسخىسىنى رەختكە چاپلا.
ماق.

توقۇش تۇتماق ← جىيەكنى كېزەككە ئورناتماق.
توقۇش قاتۇرماق ← جىيەك بىلەن كېزەكنىڭ ئىچى.

گە پىلتە بېرىپ، شىلىم بىلەن قاتۇرۇپ تىكمەك.
قوندۇرماق ← دويپىنىڭ تۆپىلىكىگە جىيەكنى ئۇلا.

ماق.
ئەستەرگە ئالماق ← ئەستەرنى دويپىنىڭ تۆپىلىكى
بىلەن كېزىكىگە ئورناتماق.

پىلتە بەرمەك ← پىلتىنى پىلتىقۇچ بىلەن ئەستەرنىڭ
ئارىسىغا ئۆتكۈزۈمەك.

ياستۇق بېشى ← ياستۇقنىڭ ئىككى يان قىسمىغا

تاش چاچمىچىنىڭ ئىجتىھاتى ۋە رەڭ چۈشەنچىسى، گۈ-زەللىك قارىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

قۇمۇل چاچمىچىلىقى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، باشقا رايونلارنىڭ كەشتىچىلىكىدىن تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ:

(1) رەڭ تاللاش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. چاچما بۇ-

يۇملىرىنىڭ رەڭگى ئېنىق ھەم تەبىئىي بولۇپ، گۈل ۋە شاخ-يوپۇرماقلار بىر-بىرىدىن ئېنىق پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

(2) قۇمۇل چاچمىچىلىرى ئىنچىكە ۋە نازۇك لايىھەلەندۈرۈپ، يەنى ھەرقانداق چاچمىنى تىكشىگە ئالدى بىلەن ئويۇق ئويۇلۇپ، رەختكە ناھايىتى ئىنچىكەلىك بىلەن ئورنىتىپ، ئاندىن تەرتىپ بويىچە تىكىلىدۇ.

(3) تىكىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. چاچمىنىڭ ھەر بىر گۈل، يوپۇرماقلىرىغا ئۇششاق بىر قانچە يېرىقلار-

غىچە يېرىلىپ، ئىنچىكەلىك بىلەن قېنىق، سۇس رەڭلەر ماسلاشتۇرۇلۇپ تىكىلىدۇ.

(4) ئويۇق لايىھەلەش جەھەتتە پەرقلىنىدۇ. ھەر بىر تۈر ئۈچۈن ئويۇلغان ئويۇقلاردىكى گۈللەرنىڭ ئىچىدە

غۇنچە، گۈل، يوپۇرماقلارنىڭ بىر-بىرى گەۋدىلەشكەن ھەم بىر-بىرىگە ماسلاشقان بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

تۆۋەندە مەن قۇمۇل چاچمىچىلىقىدىكى قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى داۋاملىق ئىستېمال قىلىنى-

ۋاتقان ھەمدە تەرەققىيات جەريانىدىكى ئىستېمالدىن قالغان تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەن:

قەدىمدىن ھازىرغىچە ئىستېمال قىلىنىۋاتقان تۈرلەر

چاچما دوپپا ← چاچما دوپپا ئاساسەن قۇمۇلنىڭ

ھەرقايسى رايونلىرىدا ئومۇميۈزلۈك كىيىلىدىغان باش كى-

يىمى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنى باشقا مىللەتلەردىن روشەن پەرقلىنىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى.

قۇمۇلدا چاچما دوپپىنىڭ بارلىققا كېلىشى توغرىسىدا

مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان ئىكەن.

بۇرۇنقى زاماندا قۇمۇل تاغلىرىنىڭ چەكسىز كەتكەن

گۈزەل يايلاقلىرىدا بىر توپ پادىچى قىز قوي باقىدۇ-

كەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاھزادە يىگىت ئوۋ ئوۋلاپ

بۇ يايلاققا كېلىپ قاپتۇ ۋە پادا بېقىۋاتقان قىزلارنىڭ ئىچى-

دىكى بىرىنى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇ قىزغا ئۆزى ئەڭ

ئامراق كۆرىدىغان بىر شەمشىرنى سوۋغا قىتۇ. قىز چاق

بۇ ئاق كۆڭۈل شاھزادىنىڭ سوۋغىسىغا تېگىشلىك جاۋاب

قايتۇرۇش ئۈچۈن، بىردەم ئويلىنىپتۇ. دە، بىر پارچە رەخت تېپىپ، ئۇنىڭغا يايلاقتىكى ياپېشىل ئوت-چۆپلەر-

نىڭ ۋە گۈللەرنىڭ شەكلىنى سىزىپ، ئۇنى كىچىككەنە

يۈرمە ھالىتىگە كەلتۈرۈپ يىگىتنىڭ دوققىسىغا كىيگۈزۈپ

قويۇپتۇ ۋە ئۇنى «دوققا» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنچە باشقا يى-

گىتلەرمۇ ھەر خىل رەختلەرگە گۈل سىزىپ، دوققىسىغا

كىيۋالدىغان بولپتۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «دوققا»

دېگەن بۇ ئىسىم «دوپپا»غا ئۆزگىرىپ ھازىرقىدەك شە-

كىلگە كەلگەنىكەن ①. شۇنىڭدىن بۇيان ئەجدادلىرىمىز

ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە چىۋەر قوللىرىغا تايىنىپ

دوپپىنىڭ تۈر ۋە شەكىللىرىنى كۆپەيتكەن ھەم خىللاشتۇر-

غان، شۇنداقلا يەنە قۇمۇلنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدىكى

كۆپ خانىم-قىزلار ئىچىدە بىر مەھەللىلىكلەر ۋە قۇلۇم-

قوشنلار بىر جايغا يىغىلىپ، ئۆزئارا ھال - مۇڭ قىلىش

چاچما دوپپا تىكىش ئادەتكە ئايلانغان. چاچما دوپپىنىڭ

ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى، ئۇ ئەر-ئاياللار، ئوتتۇرا

ياشلىق، ياشانغان ۋە ياشلار، بالىلارنىڭ ھەممىسى كىيى-

شكە ماس كېلىدىغان، يارىشىملىق باش كىيىمى بولۇپ،

بۇرۇن توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم، نەزىر-چىراغ ۋە

ھېيت - ئايەملەردىلا كىيىلەتتى، ھازىر بولسا ئادەتتىكى

ۋاقىتلاردا چاچما دوپپا كىيىدىغان ئادەت شەكىللىنىۋات-

ىدۇ.

چاچما دوپپىنىڭ تىكىلىش قەدەم باسقۇچلىرى:

بىرىنچى باسقۇچ — چاچما دوپپىنى تىكشىتىن

ئاۋۋال ماتېرىيال ۋە سايىمانلار تەييارلىنىدۇ.

ئىككىنچى باسقۇچ — بىر دوپپىلىق دۇخاۋىنى قول

غېرىچى بويىچە ئۆلچەپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۈپلىك ۋە

كېزەك قىسىملىرى كېسىلىدۇ. تۈپە ۋە كېزەكنى كېسىش

ئۇسۇلى پەرقلىق بولۇپ، تۈپنى رەختنىڭ كەڭلىكىدىن

كېزەكنى رەختنىڭ مەلۇم بىر بۆلۈمىدىن كېزەكنىڭ كەڭ-

لىكى بويىچە تۆت قاتلاپ كېسىلىدۇ.

ئۈچىنچى باسقۇچ — ئويۇق تەييارلىنىدۇ. ئويۇق

ئويۇش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىل

ئۇسۇل گۈل نۇسخىسىنى قەغەز يۈزىگە سىزىۋېلىپ قاچا

بىلەن ئويۇش ئۇسۇلى، ئىككىنچى خىل ئۇسۇل بولسا

ئەسلىدە بار بولغان ئويۇقتىن بىر نۇسخا ھەمدە ئويۇق

چوڭلۇقىدىكى ئاق قەغەزدىن تۆت پارچىنى قاتلاپ مىخ

بىلەن ئورنىتىپ، ئويۇق نۇسخىسىنى يىڭنە بىلەن سانجىپ

گۈللەر سىرتىدىن ئىچىگە قاراپ سۇستىن قېنىقلىشىپ باردى. دۇ، چاچما تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن رەختنىڭ كەينىگە چاپلىغان ئاق قەغەزنى ئېلىۋېتىپ مۇڭقۇي سۈرۈلىدۇ.

يەتتىنچى باسقۇچ — ئەستەرىلك ئورنىتىش، شىرش، پىلتە بېرىش. ئورناتماقچى بولغان ئەستەرنىڭ ئىچىگىمۇ مۇڭقۇي سۈرۈپ، ئاپتاپ ياكى دەمالدا قۇرۇتۇۋالغاندىن كېيىن رەخت بىلەن ئەستەرنى تۆت جايدىن يوغان قىلىپ تىكىپ كۆكلۈپ، تۆت بۇلۇڭىنى بويلاپ سەككىز تالاسى چىقىرىلىدۇ، ئاندىن تالالىرىنى بويلاپ شىرىپ پىلتە بېرىلىدۇ.

سەككىزىنچى باسقۇچ — تۆپە بىلەن كېزەكنى چېتىش. شىرش جەريانىدا تۆپە بىلەن كېزەكنىڭ يان تەرىپلىرىدە سىرتقا ئارتۇقچە يىپ ۋە رەختلەر چىقىۋالىدۇ، بۇلارنى ئېلىۋېتىپ يۆرمەش ئۇسۇلى بىلەن تۆپە بىلەن كېزەك ئۇلىنىدۇ، ئۇلىغاندا چوقۇم تۆپە ۋە كېزەكنىڭ گۈللىرى بىر-بىرىگە ئۇدۇل كەلگەن بولۇشى كېرەك.

توققۇزىنچى باسقۇچ — قېلىپقا سېلىپ تۈزىتىش (شەك-لىنى) چىقىرىش. تىكىلىپ بولغان دوپپىنى قېلىپقا سېلىپ سۇ پۇركۇپ، بولمىغان جايلىرىنى قول بىلەن ئۇرۇپ تۈزلەپ قېلىپتا بىرەر كۈن تۇرغۇزۇپ پۈتكۈزۈلىدۇ.

ئاياللار دوپپىسىنىڭ ئالدىغا ئالتۇن-كۈمۈشتىن گۈل تاقىلىدۇ (قۇمۇل رايونىدا ئادەتتە بۇ خىل گۈلنى موخازا دەپ ئاتايدىغان بولۇپ موخازا — خەنزۇچە <毛花子> دىن كەلگەن بولۇپ، بۇ ئالتۇن-كۈمۈشلەردىن گۈل شەكلىدە ياسالغان دوپپا بېزىكىنى كۆرسىتىدۇ. موخازىنىڭ بەزىلىرىگە كۆز ئورنىتىلىدۇ، بەزىلىرى كۆزىز سىز بولىدۇ). ئوتتۇرىسى تېشىلگەن قاشتېشىدىن يىپەك يىپ ئۆتكۈزۈپ پۆپۈك ياسىلىدۇ ۋە موخازىنىڭ يېنىغا، يەنى دوپپىنىڭ چېكى تەرىپىگە قادىلىدۇ. تۆۋەندىكىلەر ھەر خىل قۇمۇل چاچما دوپپىلىرى:

قۇمۇل چاچما دوپپىلىرى

بۇرۇنقى چاغلاردا چاچما دوپپىنىڭ ئەڭ ئېسىللىرىنى يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن زىنەتلەپ كىيەتتى، پۇقرالار بولسا ئەڭ ئاددىي رەختلەردىن ئۆزلىرى تىكىپ كىيەتتى، مانا بىز بۇنىڭدىن باي-كەمبە-غەللىك پەرقىنىڭ كىيىم-كېچەكسىمۇ روشەن ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

چاچما يوتقان - كۆرپە، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كەشتىچە-

چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن چىقىرىپ قايچا بىلەن ئويۇش ئۇسۇلى (ھازىر قۇمۇل رايونىدا مۇشۇ ئۇسۇل ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىۋاتىدۇ). بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللانغاندا بىرلا يولدا تۆپىلىك ۋە كېزەككە كېرەك بولىدىغان ئويۇقنى ئويغىلى، ئويۇق ئەينەكلىكىنى ساقلىغىلى، ئىش ئۈنۈمىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى باسقۇچ — مۇڭقۇي (شىلىم) تەييارلىنىدۇ. مۇڭقۇينى ئېھتىياجقا قاراپ مۇۋاپىق مىقداردىكى ئۇنغا سۇ ئارىلاشتۇرۇپ، سۇس ئوتتا ئۇزاق بولغاندا يېرىم كۈن، قىسقا بولغاندا ئىككى-ئۈچ سائەت ئەتراپىدا قاينىتىپ تەييارلىنىدۇ.

بەشىنچى باسقۇچ — ئويۇق چاپلاش. ئويۇق چوڭ لۇقىدىكى ئاق قەغەزنى ئويۇقنىڭ ئاستىغا قويۇپ ئاندىن ئويۇققا مۇڭقۇي سۈرۈلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا ئويۇقنىڭ چاچما تىكىلىدىغان تەرىپىگە مۇڭقۇي سۈرۈپ يۇقۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا بولىدۇ. ئاستىدىكى قەغەزگىمۇ تەكشى مۇڭقۇي سۈرۈپ رەختنىڭ قارشى تەرىپىدىكى ئويۇق چاپلانغان ئورۇننىڭ ئۇدۇلغا چاپلىنىدۇ. رەختنىڭ كەينىگە قەغەز چاپلاشنىڭ رولى: دۇخاۋا قاتارلىق رەختلەر يۇمشاق بولغانلىقى ئۈچۈن چاچما تىكىش جەريانىدا ئاسانلا تۈرۈلۈپ قۇلايسىزلىق كەلتۈرۈشنى ئازايتىش، چاچما نۇسخىسىنىڭ تەكشى بولماي قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت.

ئالتىنچى باسقۇچ — چاچما تىكىش. ھەر بىر چاپلانغان ئويۇق يىلتىز، يوپۇرماق، گۈل، گۈل بەرگى، ئۇرۇق قاتارلىقلاردىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بۇلار ھەر خىل رەڭلەر-دە تىكىلىدۇ. بىر ئويۇقتا ئاز بولغاندا بىر خىل گۈل نۇسخىسى، كۆپ بولغاندا بەش خىل گۈل نۇسخىسى بولىدۇ، يەنى يىلتىز يوپۇرماقلىرى بىرگە مەنسۇپ، گۈللىرى ھەر خىل بولۇشتىن ئىبارەت. چاچمىچى گۈلنىڭ چاچما يېنى تاللىغاندا تەڭ رەختكە قاراپ بېكىتسە بولىدۇ. ھەر قانداق ئويۇقتىكى يىلتىز-يوپۇرماقلارنىڭ رەڭگى ئوخشاش بولۇپ پەقەت سۇس-قېنىقلىقىدا پەرقلىنىدۇ. گۈل ئۇرۇقى سېرىق بىلەن يېشىل رەڭدە تىكىلىدۇ. چاچمىچى يىپ رەڭلىرىنى تاللىغاندا تىكمەكچى بولغان كىشىنىڭ ياش-قۇرامى ۋە تەڭ رەختكە قاراپ چوڭ ياشلىقلار-نىڭ دوپپىسىغا قېنىق، تۇتۇقراق، ياشلارنىڭ، بالىلارنىڭ دوپپىسىغا سۇس، ئوچۇق رەڭلىك يىپلارنى ئىشلىتىدۇ.

لاشقان بولۇشى كېرەك، تەڭ رەخت ئاساسىدىن قارا گەزلە-
مە ياكى قارا دۇخاۋىدىن تاللىنىدۇ.

② تۆۋەندىكىلەر قومۇل چاچما يوتقان- كۆرپىلىرى:

قومۇل چاچما يوتقان - كۆرپىلىرى

چاچما ياستۇق قومۇل شەھرىنىڭ يېزا - كەنتلىرىدە-
دىكى دېھقان ئۆيلىرىگە كىرىپ چاچما تىكىلگەن ھەر خىل
ياستۇقلارنى كۆرگىنىڭىزدە، خۇددى رەڭدار گۈللەرگە
تولغان گۈلباغقا كىرىپ قالغاندەك ھېسسىياتقا كېلىسىز،
قولى ئەپچىل قومۇل ئاياللىرى ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ-ئارمان-
لىرىنى مانا مۇشۇنداق گۈزەل چاچمىلار ئارقىلىق ئىپادە-
لىگەن.

قومۇل ئەنئەنىۋى چاچمىچىلىقىدا ياستۇق چاچمىچە-
لىقى بىر قەدەر كۈچلۈك ئېتنىك خاراكتېرىگە ۋە رايون
خاسلىقىغا ئىگە بولۇپ، قومۇل خەلقىنىڭ ئىدىئولوگىيە تە-
رەققىياتىنىڭ تەسىرى بىر قەدەر كۈچلۈك ئىپادىلەنگەن.
ھالبۇكى، ياستۇق، تەكپە ئادەمنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەزاسى
بولغان باشقا قويۇلغانلىقىدەك ئورنى بىلەن تۇرمۇشتىمۇ

لىكىدە، چۆەر ئۇيغۇر خانىم- قىزلىرى كىيىم- كېچەك بىلەنلا
توخىتاپ قالماي، ئۆي ئىچى بۇيۇملىرىغىمۇ ئالاھىدە
ئەھمىيەت بەرگەن. يوتقان كەشتىسى، يەنى يوتقانغا تىك-
لىدىغان چاچما يوتقان بېشى، يوتقان قارىسى دەپ ئاتىلىدۇ.
يوتقان بېشىغا چاچما ئىشلەش ئۇيغۇرلارنىڭ باش تە-
رەپنى ئۇلۇغلاش قارىشى بىلەن ئۇخلاشتىن ئىلگىرى بىر
كۈنلۈك ھارغىنلىقنى چىقىرىش ئۈچۈن ياخشى كەيپىيات
يارىتىشتىن ئىبارەت ئىلمىي قارىشىغا شۇنداقلا، يەنە پاكىز-
لىققا ئەھمىيەت بېرىش قارىشىغا مۇناسىۋەتلىك. يوتقاننىڭ
باش تەرىپىگە چىرايلىق چاچما ئىشلەش ئارقىلىق، باش
تەرەپ بىلەن ئاياغ تەرەپنى پەرق ئېتىش، ئۇخلاش جە-
ريانىدا پۇت تەرەپ كەلگەن جايغا باشنىڭ كېلىپ قالماستىن-
قىنى مەقسەت قىلغان. ھالبۇكى پۇت باش تەرەپكە كېلىپ
قالسا، پۇتتىن يوتقانغا سىڭىپ قالغان مىكرۇب ۋە پۇراق-
لار ئادەمنىڭ نەپەس يوللىرىغا كىرىپ ھەر خىل كېسەل-
لىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن، شۇڭا ئەجداد-
لىرىمىز يوتقان بېشىغا چاچما ئىشلەش ئارقىلىق سالامەتلىك-
نى ئاسراش مەقسىتىگىمۇ يەتكەن. يەنە بىر نۇقتىدىن
يوتقان- كۆرپىگە چىرايلىق گۈل ۋە تۈپەم قىلغان دەرەخ،
گۈل- چېچەك، ھايۋان، قۇشلار چاچمىلىنىپ، ئۇخلىغاندا-
مۇ ئاللاغا سېغىنىشتەك دىنىي ئېتىقاد قارىشى ۋە گۈزەل-
لىككە ئىنتىلىش خاھىشى ئەكس ئەتكەن.

1. چاچما يوتقان - كۆرپىنىڭ تىكىلىش قەدەم باس-

قۇچلىرى:

چاچما يوتقان- كۆرپىگە كېتىدىغان ماتېرىيال- ساي-
مانلار، چاچما تىكىلىش قەدەم- باسقۇچلىرى يۇقىرىدا
بايان قىلىنغان چاچما دوپپىسىگىكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ،
بۇ يەردە تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلمىدۇ. يوتقان- كۆرپە
چاچمىسى ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى ئون سانتى-
مېتىردىن 50 سانتىمېتىرغىچە بولغان قارا رەختكە چاچما
تىكىلىپ، يوتقان بېشى ۋە كۆرپە قېشىغا تۇتۇلدۇ، يەنە
بىر خىلى، يوتقان- كۆرپىنىڭ پۈتۈن رەختىگە چاچما
تىكىش. يوتقان- كۆرپىگە ئىشلىتىدىغان چاچما نۇسخىلىرى
شاخسىز تاق گۈل، مودەنگۈل، ياڭاق مېغىزى، كېپىنەك
قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يوتقان- كۆرپىگە چاچما ئىشلەشتە چاچما رەختى
بىلەن چاچما يېنىنىڭ رەڭلىرى ئۆزئارا ئاچىدىغان بولۇشى،
گۈل- نەقىشلەرنىڭ چوڭ- كىچىكلىكى ۋە زىچلىقى ماس-

گۈللەر كۆپ تىكىلىدۇ ③. تۆۋەندىكىلەر قومۇلنىڭ ھەرخىل چاچما ياستۇقلىرى:

چاچما ياستۇقلار

تەرەققىيات جەريانىدا ئىستېمالدىن قالغان تۈرلەر: يۈگۈيەن چاپان (چاچما ئۇزۇن چاپان) — قەدىمكى ۋاقىتلاردا ئاياللار چەكلىرى ھەم يەڭلىرىدە ماداخالىرى بار ئېتەك يۈگۈيەن، چاچما يۈگۈيەن، كىمخاپ يۈگۈيەن، تەيتۇللا يۈگۈيەن چاپانلارنى كىيەتتى، بۇ خىل چاپانلار ئاساسەن ئەستەرىلك بولۇپ ئۇزۇن ھەم كەڭ بولىدۇ.

يۈگۈيەن چاپان ئۇزۇنلۇقى تىزغىچە، ياقىسى يۇمىلاق، ئالدى تۈگمىلىك بولۇپ، چاچمىسى ياقىسىدىن تاكى تىزغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئالدى تۈگمە تاقىلىدىغان جايدىن ئىككى تەرەپىگە 10-20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا تەكىلىدۇ، يېڭىمۇ ئالدىغا قانچىلىك كەڭلىكتە چاچما تىكىلگەن بولسا شۇنچىلىك كەڭلىكتە يەڭنىڭ ئۇچىغا تىكىپ جىيەك ئورنىتىلىدۇ.

چاچما پەشمەت (پىنجىك، جاجازا) — پەشمەت كۆڭ-لەكنىڭ ئۈستىگە، چاپاننىڭ ئىچىگە ياكى نېپىز تاۋار كۆڭ-لەكلەرنىڭ ئۈستىدىن كىيىلىدىغان يەڭسىز قىسقا كىيىم بولۇپ، تىكىلىشى ۋە چاچما ئىشلىنىشى جەھەتتە ئەرلەر-نىڭ ۋە ئاياللارنىڭ دەپ ئايرىلىدىغان ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنىڭ بىرى بولۇپ، پەشمەتنىڭ ئالدى قىسمى ئۈچ بۇرجەك ۋە يۇمىلاق شەكىلدە كۆكرەكنىڭ ئۈستىدىن چوڭراق ئويۇلىدۇ، پەشمەت رەختىنى كېسىۋېلىپ، ئالدى كەينىگە ھەر خىل شەكىلدىكى ئويۇقلار ئويۇلۇپ، پەش-ئېتەك گىرۋەكلىرىگە ئايلاندۇرۇپ چاچما ئىشلىنىدۇ.

چاچما پۈتۈن كۆڭلەك — قەدىمكى ۋاقىتلاردا قىز-ئاياللار ياقىسى، كۆكرەك ئېتەكلىرىگە چاچما ئىشلىنىگەن كەڭ ۋە ئۇزۇن كۆڭلەكلەرنى كىيەتتى. بۇ خىل كۆكلەڭ-لەرنىڭ رەختى كېسىلىپ، ياقا ۋە كۆكرەك، ئېتەكلىرىگە ئويۇق ئويۇلۇپ چاچما ئىشلىنىدۇ.

بۇ خىل كۆڭلەكلەر قىز-ئاياللارنىڭ ياش ئالاھىدى-لىكىگە ھاس كېلىدىغان رەڭ ۋە چاچما نۇسخىلىرى كە-چىكرەك ئېلىنىپ بىر قەدەر جانلىق، سەنئەتلىك تۇيغۇغا باي ئىشلىنىدۇ. ھالبۇكى كىيىمنىڭ ھەر بىر بۆلەكلىرىدىكى چاچما نۇسخىلىرى كىيىم تىكىلىپ پۈتكەندە بىر-بىرىگە ماسلاشقان ھالدا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە بولاتتى، پەش ۋە

ئەڭ ئېتىبار بېرىلىدىغان بۇيۇمغا ئايلانغان، كىشىلەر ئۇخلاپ ئويغانغان چاغدىكى جىسمانىي ھالىتىنىڭ ياخشى-يامانلىقى، ھەتتا يامان چۈشلەرنىڭ تەسىرىدىن روھىي كەي-پىياتىنىڭ ياخشى بولماسلىقىنىمۇ ياستۇق بىلەن مۇناسىۋەت-لىك دەپ قاراپ، ئۆزلىرىنىڭ خۇراپىي ۋە ئىلاھىي قاراش-لىرىنى ياستۇق بىلەن باغلاپ تەپەككۇر قىلىشقان. ئۇنىڭدىن باشقا بىر نەچچە خىل ياستۇق شەكىللىرىدىن بەدەن بىلەن ياستۇق ئوتتۇرىسىدىكى مەلۇم ئىلمىي قانۇنىيەتلەر-نى تېپىشمۇ مۇمكىن، شۇ سەۋەبتىن ياستۇققا ۋە ئۇنىڭ شەكلى، گۈل نۇسخىلىرىنى ئىشلەشكە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىش قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنىڭ مۇھىم ئىپادىسىگە ئايلانغان.

2. چاچما ياستۇق تىكىلىش قەدەم-باسقۇچلىرى:

چاچما ياستۇققا كېتىدىغان ماتېرىيال-سايىمانلار، چاچما تىكىلىش قەدەم-باسقۇچلىرى يۇقىرىدا بايان قىلغان چاچما دوپپا، چاچما يوتقان-كۆرپىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، بۇ يەردە تەپسىلىي چۈشەندۈرمىدۇق. چاچما ياستۇق تىكىلىپ شەكلى ۋە چاچما ئىشلىنىدىغان ئورۇننىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ، يەنى توم ياستۇق (تۇلۇق ياستۇق)، پەر ياستۇق (تىكىلمە ياستۇق)، خانىش ياستۇق ئىشلەش باشقا ئىككى خىل ياستۇق چاچمىسىدىن روشەن پەرقلەندۈرۈلۈپ، پەر ياستۇق ۋە خانىش ياستۇقلارنىڭ چاچمىسى ئالدى تەرەپ يۈز ياكى يان گىرۋىكىگە تىكىلىدۇ، توم ياستۇقنىڭ بولسا ئىككى تەرەپىدىكى بېشىغا خۇددى دوپپىنىڭ تۆپىلىكىگە ئوخشاش ياستۇق بېشى تىكىلىپ، چۆرىسىگە چۆكۈرۈك چۆكۈرۈلىدۇ (دۇخاۋا، زەرۋاپ، چىلتەك ئورنىتىش، دوپ-پىنىڭ توقۇشنى تۇتۇشقا ئوخشاش)، بىراق دوپپىنىڭكىگە ئوخشاش شىرىش، پىلتە بېرىش ھاجەتسىز، ئوتتۇرا قىس-مىنى ياستۇق بېشىغا پۈكۈپ ئۇلاش ئۇسۇلى بىلەن چېتىپ، ئىچىگە سامان تىقىپ پۈتكۈزۈلىدۇ.

توم ياستۇققا تىكىدىغان گۈل نۇسخىسى چاسا شە-كىللىك بولۇپ، ئەتراپىدا ئايلاندۇرۇپ گۈللەر تىكىلىدۇ، گۈل نۇسخىلىرى ئانار گۈلى، شاپتۇل گۈلى، بەرغەمۇت، نېلۇفەر، مودەنگۈللىرىنى ئاساس قىلىدىغان بولۇپ، يەنە كېيىنەك، توز، سۇمۇرغ، يەنە بەزى ئۆزگىرىشچان شەكىل-لەر مۇبار-بولۇپمۇ بۇددا دىنىنىڭ گىيۇمېترىيەلىك، بەخت-ئامەتنىڭ سىمۋولى بولغان بەرغەمۇت، نېلۇفەر قاتارلىق

يىغىنە ئۈچىدەك نۇقتىغا سائەتلەپ تىكىلىپ كۆز نۇرىنى، زېھنىنى، ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ ئۆزىگە خاس يەرلىك سەنئەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئائىلە ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈشتە زور رول ئوينىماقتا. ھەقىقەتەنمۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى ئاشقان توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغ، كېسەل يوقلاش ئىشلىرىدا گۈل سوغا قىلىش ئادەتكە ئايلىنىپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى كۈنىمىزدە، چاچما بۇيۇملىرىنىڭ كۆپلەپ بارلىققا كېلىشى ئىنتايىن يۇقىرى ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىسى، ئەمگەكچان، ئەقىل-پاراسەتلىك قومۇل ئاياللىرىنىڭ ئون بىر قىسمى ئون گۈل. ئۇلار يىغىنە بىلەن يېنى قولغا ئالغاندا، ھەقىقەتەن ھەر بىر بارمىقىدىن خىل-مۇخىل گۈل ئۈنۈپ، دويىا، كىيىم-كېچەك، ئائىلە بۇيۇملىرى ئۈستىدە چېچەكلەپ ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوق-شوقىنى كەلتۈرىدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنى «قولى تەڭكەنلىكى نەرسىگە گۈل چىقىرىۋېتىدىغان، قولى تەڭكەنلىكى نەرسە گۈل كۆرۈنىدىغان» دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمۇز.

پايدىلانمىلار:

1. «قومۇل» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل نەشرى.
2. «كەشتىچىلىك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل نەشرى.
3. «قومۇل لايىچۇق كەشتىچىلىكى»، خەن لىيەنيۇەن، «شىنجاڭ گېزىتى»، 2007-يىل، 2-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سانى.
4. «قومۇل گېزىتى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
5. ئىزاھاتلار:

① قومۇل شەھىرى شەرقىي يېزىسى جىگدە قۇدۇق مەھەللەسىدە ئولتۇرۇشلۇق مەريەمخان ئۆمەر ھاجىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى.

② قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسى قاراغىلار مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ئىشتىن سىرتقى چاچمىچى خەلچەم سالماننىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى.

③ قومۇل شەھىرى شەھەر ئىچى يېزىلىق پونكىتىدىكى خەيرىنسا قاسىمىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى.

④ قومۇل شەھىرى شەھەر ئىچى يېزىسى جىگدە قۇدۇق مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەجەر خان ياقۇپنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى 2009 - يىللىق ماگىستېر ئاسپىرانتى)

يەرلەرگە، ئېتەكلەرنىڭ چەت-چۆرىسىگە رەڭدار چېلتەك-لەر تۇتۇلۇپ كىيىمگە باشقىچە تۈس بېرەتتى.

چاچما ئاياغ كىيىم — ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىك كىدە ئاياغ كىيىملەرمۇ يارىشىملىق نۇسخىلىرى بىلەن بېزىلىپ، بىر مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتتىن تاكى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تېرىم مەدەنىيىتى ۋە سەنئەتلەشكەن مىللىي مەدەنىيەتنى شەكىللەندۈرگەنگە قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي جەريانىدىكى ئاياغنىڭ مۇھىملىقىدىن ئىبارەت ئەقلىي ھۆكۈم ۋە ئاياغنى ئولۇغلاشتىن ئىبارەت ئىدىيەۋى ئۇدۇم ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇڭلاشقا ئاياغ كىيىم كەشتىچىلىكى كەشتە ئىشلەشنى پەقەت ئاياللار-غىلا خاس ھۈنەر-سەنئەت بولۇش چېگراسىدىن ھالقىتىپ، موزدۇزلۇق بىلەن بىر قاتاردىكى ئەرلەرمۇ شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەر-سەنئەت تۈرىگە ئايلاندۇرغان.

قومۇلدىكى ئاياغ كىيىم چاچمىسى رەخت ۋە يىپ-يىغىنە ئارقىلىق ئەرەنچە-ئايالچە يۇمشاق ۋە راھەت بولغان ئۆي ئىچى ئاياغ كىيىملىرىدىن ئۆتۈك، پوپۇچ، مەسە قاتارلىقلارغا ئىشلىنىدىغان چاچمىلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆتۈك، پوپۇچ ۋە مەسگە تەييارلانغان رەختنىڭ كەينىگە تەڭ بويدىدىكى بىر قات ئەستەرلىك ئېلىپ، مۇڭقۇي بىلەن چاپلاپ، دەزمالدا قۇرۇتۇپ چاچما تىكىش-كە ئاسان بولىدىغان ھالەتكە كەلتۈرىمىز، ئويۇقلار قونچى ۋە بۇت يۈزىگە كېلىدىغان جايلارغا ئويۇلۇپ، ماس كېلىدىغان رەڭلىك يىپلار بىلەن تىكىلىدۇ. چاچما تەكلىپ بولغاندىن كېيىن ئاياغ كىيىم پاسونىنىڭ ئاسان بۇ-زۇلۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئەستەرنىڭ كەينىگە بىر قات قېلىن رەختتىن ئىچ ئەستەرلىك تۈتمىز. ئاندىن ئېھتىياجقا قاراپ چوڭ-كىچىكلىكىنى مۇقىملاشتۇرۇپ تىكىمىز.④

گەرچە بۇ كىيىملەر ئىستېمالدىن قالغان ياكى كىيىم-كېچەك سانائىتىدىكى زامانىۋىلىق قول بىلەن ئىشلىنىدۇ-غان بۇ خىل چاچمىچىلىق سەنئىتىنىڭ ئورنىنى ئالغان بول-سىمۇ، قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ چاچمىچىلىق سەنئىتىنىڭ ھاياتىي كۈچى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كەشتىچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ قىممەتلىك مىراسلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، قولى گۈل قومۇل قىز-ئاياللىرى ھازىرقى-دەك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇ-لۇشنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە

ھېكايەلىك ھېكايەتلىر

توپلىغۇچى: ئابدۇقادىر سادىر

ئۆلۈمنىڭ يېقىنلاشقانلىقىنى سەزگەن ئىبن سىنا شا-
گىرتلىرىغا شۇنداق دەيتۇ:
— ئەي شاگىرتلىرىم، مېنىڭ كۈنۈم تۈگىگەن ئوخ-
شايدۇ، شۇ سەۋەبتىن مېنى داۋالايمىز دەپ بېھۋە ئاۋارە
بولماڭلار. ۋاپات بولسام يىغا-زارە، ئاھ-ۋاھ چېكىپ ئول-
تۇرماڭلار. پەقەت ھەققىمدە دۇئا قىلىپ، ئاندا-ساندا
قەبرىمىنى زىيارەت قىلىپ قويساڭلارلا بولىدۇ. يەنە،
ئۇستاز ئالەمدىن ئۆتتى، ئەمدى تېبابەت ئاقسايدۇ،
دەپمۇ قايغۇرماڭلار. ئورنۇمغا بەش چوڭ تېۋىپنى قالدۇ-
رۇپ كېتىمەن. شۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرىگە دائىم ئەمەل قى-
لىڭلار، باشقىلارنىمۇ شۇنىڭغا دەۋەت قىلىڭلار، — دەيتۇ.
— سىز ئېيتقان تېۋىپلەر كىملىرىكىن؟ — دەپ سو-
راپتۇ شاگىرتلىرىدىن بىرى. ئىبن سىنا ئۇنىڭغا:
— مەن قالدۇرۇپ كېتىدىغان تېۋىپلەرنىڭ بىرى تا-
زىلىق، ئىككىنچىسى پەرھىز، ئۈچىنچىسى تەنتەربىيەدۇر.
قالغان ئىككىسى مەجەز ۋە كەيپىيات دەپ ئاتىلىدۇ. دائىم
پاكىز، ئازادە بولۇش، ئۇچرىغانلا يېمەكلىكنى يەۋەرمەس-
لىك، ئالدىراپ-سالدىراپ غىزالانماسلىق، پەرھىزنى
بىلىش، ئىچىملىككە بېرىلمەسلىك، بەدەن ئەزالىرىنى ھە-
رىكەتسىز قالدۇرمايلىق، مەجەزنى قەتئىي ئۇنتۇمايلىق،
كەيپىياتنى ياخشى تۇتۇشقا ھەرىكەت قىلىش لازىم. ئېيتقان-
لىرىمغا ئەمەل قىلىنسا، كېسەل بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن،
ھەتتا بىۋاقىت ئۆلۈمۈم ئارقىغا چېكىنىشى مۇمكىن.

ياخشى ۋە يامان

لوقمانى ھېكەمنىڭ خوجايىنى مال قۇربانلىق قىلىپ،
سويۇلغان قوينىڭ ئەڭ ياخشى ئەزاسىنى پىشۇرۇپ كېلىش-
نى بۇيرۇيتۇ. لوقمان قوينىڭ يۈرىكى ۋە تىلىدىن تائام
تەييارلاپ كەپتۇ. ئەتىسى ئۇستازى يەنە قوينىڭ ئەڭ
يامان ئەزالىرىنى پىشۇرۇپ كېلىشنى ئېيتىپتۇ. لوقمان بۇ
قېتىمۇ قوينىڭ پىشۇرغان يۈرىكى بىلەن تىلىنى قويۇپتۇ.
— مېنىڭ دېگىنىم يادىڭدىن چىقىپ قالغان ئوخشە-
مامدۇ؟ — غەزەپلىنىپتۇ خوجايىن، — نېمىشقا يەنە
قوينىڭ تۈنۈگۈنكى ئەزالىرىنى پىشۇرۇپ كەلدىڭ؟
— ياق دەيتۇ لوقمان، — نېمىنى بۇيرۇغىڭىز ئې-
سىمدە، تەقسىر. يۈرەك بىمەنە فېئىلغا ئىزىن بەرمىسە. نا-
مۇناسىپ سۆز تىلغا ئېلىنمىسا، ئۇلاردىن ياخشى ئەزانى تا-
پالمايسىز. ئەگەر، بۇنىڭ ئەكسىچە بولسا بۇلاردىنمۇ
يامان ئەزا يوق.

تۆت تېۋىپ

تېۋىپلەرنىڭ ئۇلۇغى ئىبن سىنا كۈنلەرنىڭ بىرىدە
قاتتىق ئاغرىپ قېلىپ چۈمكىنىپ يېتىۋاپتۇ. ئىبن سىنانىڭ
شاگىرتلىرى، ئەڭ يېقىن دوست - بۇرادەرلىرى يىغىلىشىپ-
تۇ. ئۇلار ياخشى گەپلەرنى دەپ، ئۇلۇغ تېۋىپنىڭ كۆڭلە-
نى كۆتۈرۈشكە، كەيپىياتنى ياخشىلاشقا ھەرىكەت قىلىش-
سا، شاگىرتلىرى ئۇنى دورا - دەرمانلار بىلەن داۋالاشقا
كىرىشىپتۇ.

ۋەلىگە تەنە قىلدى:

— تەقسىر، دۇنياغا ناھايىتى بېرىلىپ كېتىدىكەنسىز دەپ ئاڭلايمىز، سىزدەك پىرى كامىلىنىڭ مال-دۇنياغا بۇ قەدەر ھېرىس بولغىنى ئەجەبلىنەرلىككۇ؟

خوجا ئەھرار ۋەلى كۈلدى:

مەۋلان، بىزنىڭ مال-دۇنياغا ئۆچلۈكمىز سىزنىڭ-كىدىن ئارتۇق ئەمەس، ھۇزۇرىمىزغا كېلىۋېتىپ ئېرىقتىن ئاتلىدىڭىز، كۆڭلىڭىزدە سەككىز تىللا چۈشۈپ قالمايۇن دەپ، يانچۇقىڭىزنى سىقىمداپ ئۆتكىنىڭىزنىمۇ كۆرۈپ تۇردۇق. نەپىسى ئۆزلىرىدىمۇ بار ئىكەنمۇ... جامىي كۈلۈۋەتتى.

دوستلۇق

بىر كىشى بىر ئاز پۇلغا موھتاج بولۇپ قېلىپ، دوستىدىن ياردەم سوراش مەقسىتىدە ئۇنىڭ ئىشىكىنى چەكتى، دوستى چىقىپ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ سىمۇ ئۇ كىشى ئۇنىماي:

— مېنى كەچۈر دوستۇم. ئۆيگە قىلغان تەكلىپىڭنى ھازىرچە قوبۇل قىلالمايمەن. ۋاقتىم ناھايىتى قىس. بىر-سىگە 100 يۈەن قەرزدار ئىدىم، بۈگۈن كېلىپ پۇلنى قىستىدى. قولۇمدا پۇل يوق ئىدى، شۇڭا ھۇزۇرۇڭغا كەلدىم. ياردەم قىلار دېگەن ئۈمىدە مەن، — دېدى. ئۆي ئىگىسى دەرھال ئىچكىرىدىن 100 يۈەن پۇلنى ئېلىپ چىقىپ دوستىغا بەردى.

— دوستۇم، يەنە بىرەر نەرسىگە موھتاج بولۇپ قالساڭ مەندىن يوشۇرما. قولۇمدىن كېلىشىچە ياردەم قىلىشقا تەييارمەن، — دوستىنىڭ كۆڭلىنى كۆتەردى. دوستى كۆپ خۇرسەن بولۇپ ياندى.

ئۆي ئىگىسى دوستى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۆيىگە يىغلاپ كىردى، خوتۇنى «ئېرىم كۆپ پۇل بېرىپ قويدى. ھىنىغا پۇشايمان قىلىپ يىغلاۋاتسا كېرەك» دەپ ئېرىگە: — بىرەر نەرسىنى باھانە قىلىپ بەرمەيلا قايتۇرۇۋەتسىڭىز بولماسمىدى؟ — دېگەندى. ئېرى شۇنداق جاۋاب بەردى:

— ياق، سەن ئويلىغاندەك ئەمەس، دوستۇمنىڭ پۇلغا موھتاج بولۇپ قالغانلىقىنى بىلمەيتىمەن. ئۇ كېلىپ سوراشتىن بۇرۇن ئۆزۈم بېرىپ، «دوستۇم، بىرەر نەرسىگە موھتاجمۇ سەن تارتىنماي ئېيت» دەپ سورىشىم كېرەك ئىدى. بىلمەي قالغىنىمغا ئېچىنىپ يىغلاۋاتىمەن.

نان ئۇلۇغ شاھىم

مۇھەممەد رېھىمخان فرۇزىنىڭ ياخشى بىر ئادىتى بار ئىدى. ئۇ بەزەن - بەزەن دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن شەھەر ئايلىناتتى، خەلقنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالاتتى. بىر كۈنى خان مەھرەملىرى بىلەن شەھەر تەرەپكە چىقتى. يېنىدا خاس مۇلازىمى ھەسەنقايمۇچىمۇ بار ئىدى. بىر كۈچىدىن ئۆتۈۋېتىپ، فرۇزىنىڭ كۆزى تارغىنە بىر ھويلىغا چۈشتى. ھويلىدا كۆتەمە تونۇر، تونۇر ئالدىدا بىر ئايال قوللىرىغا يەڭلىك كىيىپ نان يېقۇۋاتاتتى. فرۇزى ئېتىنىڭ بېشىنى تارتىپ بىر لەھزە توختىدى. بۇ چاغدا شەھەرنى چارچىنىڭ ۋارقىرىشى، كارناي-سۇنايلارنىڭ ئاۋازى بېسىپ كەتكەندى. بارچە خەلق ئىشلىرىنى تاشلاپ كۈچىغا قاراپ ئېتىلاتتى، سەلتەنەت ساھىبى ئۆتۈپ كەتكۈچە ئىككى پۈكۈلۈپ تەزىم قىلىپ تۇراتتى.

غېرىبانە ھويلىدىكى بۇ خوتۇن بولسا، دۇنيانى ئۇنتۇۋالغاندەك نان يېقۇۋاتاتتى. خان ھەسەن قايمۇچىغا ئۆرۈلدى: — مەملىكەت خانى بىلەن چاتقى يوق قانداق جاندۇر-بۇ؟

— ئۇ خوتۇن نان يېقۇۋېتىپتۇ، شاھىم، — دېدى ھەسەن قايمۇچى ئاستا. فرۇزىنىڭ جەھلى قاتتى.

— خان ئۇلۇغۇ، نان ئۇلۇغۇ؟

— نان ئۇلۇغ، شاھىم، — دېدى ھەسەن، — مەملەكەت خانىسىز ياشىسىمۇ بولىدۇ، لېكىن نانسىز ياشىغىلى بولمايدۇ.

مۇھەممەد رەھىمخان ئېتىغا ئاستالا قامچا ئوردى.

نەپىسى كىمىنىڭ يوق؟

بىر كۈنى ئابدۇراخمان جامىي خوجا ئەھرار ۋەلىنىڭ زىيارىتىگە ئاتلاندى.

يولدا تارغىنا بىر ئېرىققا دۇچ كەلدى. ئاتلاپ ئۆتۈۋېتىپ يانچۇقىنى تۇتتى، يانچۇقىدا سەككىز تىللاسى بار ئىدى. خوجا ئەھرار ۋەلىنىڭ مال دۇنياسى بېھىساب ئىدى. يايلاقلاردا مىڭلاپ مېلى ئوتلاپ يۈرەتتى. بۇلار مۇرىتلىرى تەرىپىدىن ھەزرىت ئىشانغا نەزىر قىلىنغان جانۋارلار ئىدى. خوجا ئەھرار «خەلقنىڭ كەلگىنى خەلققە» دېگەن ئېتىقادتا بۇ ماللارنىڭ بىر قىسمىنى يېتىم-يېسىر، غەرىب-غۇرۇللارغا ئېھسان قىلىپ تۇراتتى، بۇنى جامىيىمۇ بىلمەتتى. لېكىن، بەربىر سۆھبەت ۋاقتىدا تىلى قىچىشىپ

نۇشۇرئۇنى ئادىل

قەدىمكى ئىران شاھلىرىدىن نۇشۇرئۇن ھەر يىلى نورۇز كۈنىدە بىر زىياپەت قىلىپ، خەلقنى كۆڭۈل ئېچىشقا تەشكىللەيتتى، بىر يىلى تەشكىل قىلغان زىياپەتكە كەلگەنلەر ئىچىدە تۇرمۇشتىن ناھايىتى قىينالغان كەمبەغەل بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئۆز-ئۆزىگە:

— شۇ يەردىكى ئىدىشلاردىن بىرىنى ئېلىپ كەتسەم، موھتاجلىقتىن بىر ئاز قۇتۇلارمەن. بەلكى مېنىڭ ئىلاجىسىزلىقتىن قىلغان بۇ گۇناھىمنى كەچۈرەر، دەپ قىممەت باھالىق ئىدىشلاردىن بىرىنى يوشۇرۇۋالدى. نۇ-شۇرئۇن ئۇنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىنى كۆرۈپ قالغان بولسىمۇ گەپ قىلمىدى. زىياپەت ئاخىرلىشىپ كىشىلەر تارقىلىشقا باشلىدى. ئىدىش-قاجىلارنى ساقلايدىغان خىزمەتچى ئىدىشلارنى ساناپ، قىممەت باھالىق بىر ئىدىشنىڭ يوقۇ-قىنى بىلدى. دەرھال بۇ ھەقتە نۇشۇرئۇنغا ئەر ز قىلىپ ھەممە كىشىنى تەكشۈرۈپ چىقىرىش كېرەكلىكىنى ئېيتتى. نۇشۇرئۇن ئۇنىڭغا:

— تەكشۈرۈپ ھېچكىمنى ئوتقا قويما، ئۇ ئىدىشنى موھتاجلىقتىن ئېزىلگەن بىر كىشى ئالغان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئال-غىنىنى كۆرگەن كىشىمۇ چىقىمچىلىق قىلمايدۇ، — دېدى.

ئىدىشنى ئالغان كىشى ئۇنى سېتىپ تۇرمۇشىغا ئىش-لەتتى. ئۆزىگە يېڭى كىيىملەرنى تىككۈزدى. كېيىنكى يىلى بولغان زىياپەتتە ئاشۇ يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ ياسىنىپ كەلدى. زىياپەتتىن كېيىن نۇشۇرئۇن ئۇنى ئىملاپ يېنىغا چاقىردى ۋە خالىي يەرگە ئېلىپ بېرىپ:

— بۇ يېڭى كىيىم ئاشۇ چاغدىكى ئىدىشنىڭ پۇلىغا كەلگەنمۇ؟ — دەپ كۈلۈپ سورىدى. ئۇ كىشى قىزىرىپ: — سىزنىڭ سايىڭىزدا مۇشۇ كىيىملەرگە ئىگە بولىدۇم. موھتاجلىق مېنى شۇ گۇناھلىق ئىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ قىلغان ئەيىبىمدىن ۋىجدان ئازابى تارتىۋات-مەن، — دەپ كەچۈرۈم سورىدى. نۇشۇرئۇن ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ:

— بۇنىڭدىن كېيىن ئىگىسىدىن سورىماي بىراۋنىڭ نەرسىسىگە قول تەگكۈزمەي، ئېھتىياجىڭىزنى ماڭا كېلىپ دە، ياردەم قىلىمەن، — دەپ يەنە بىر مۇنچە ئىئام-ئېھ-سانلار قىلىپ ئۇنى خۇشال قىلىۋەتتى.

مىراس

مىسىر ھۆكۈمدارى رۇم ھۆكۈمدارى بىلەن كېلىشىپ

ئارىلىقىدىكى ئاداۋەتنى بىر تەرەپ قىلدى ھەم دوستلۇق ئەھدىنامىسى تۈزدى. دوستلۇقلىرىنى كۈچەيتىپ ئەبەدىي-لەشتۈرۈش ئۈچۈن مىسىر ھۆكۈمدارى قىزىنى رۇم ھۆ-كۈمدارىنىڭ ئوغلىغا بەردى. رۇم ھۆكۈمدارىمۇ ئۆزىنىڭ قىزىنى مىسىر ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلىغا نىكاھلاپ قويدى. شۇنداق قىلىپ ھەر ئىككى ھۆكۈمدار بىر-بىرىگە قايچا قۇدا بولدى. بۇ دوستلۇق تۈپەيلى ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەلچى ۋە مەكتۇپلار پات-پات بېرىپ كېلىپ تۇردى. ھەر ئىككىسى بىر-بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىش ئېلىپ باردى. بىر كۈنى مىسىر ھۆكۈمدارى قۇددىسى رۇم ھۆ-كۈمدارىغا شۇ مەزمۇندا خەت يېزىپ ئەۋەتتى:

«كۆزلىرىمىزنىڭ نۇرلىرى بولغان پەرزەنتلىرىمىز-نىڭ ۋاپاتىمىزدىن كېيىنمۇ راھەت-پاراغەتتە ياشاشلىرى ئۈچۈن مۇشۇ تاپتىن باشلاپ چارە كۆرۈشمىز كېرەك. مەن ئوغلۇم ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ مال - دۇنيا جۇغلە-دىم. چىرايلىق باغ ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدۇردۇم. سىزمۇ كۈيۈڭلۈم بولغان ئوغلۇڭىز ئۈچۈن شۇنداق قىلغان بولسىڭىز كېرەك».

رۇم ھۆكۈمدارى قۇددىسى مىسىر ھۆكۈمدارىنىڭ خە-تىنى ئوقۇپ تەبەسسۇم قىپتۇ ۋە مۇنداق مەزمۇندا خەت يېزىپتۇ:

«مەن سىزگە قارىغاندا باشقىچىرەك يول تۇتتۇم، ۋاپاسىز مال - دۇنيا، مائالارغا ئىلتىپات ئەتمەيمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئوغلۇمغا مال - دۇنيا توپلىماي، ئۇنى ئىلىم-ھۈنەرلىك، ئەدەپ-ئەخلاقلىق ئۆستۈردۇم. ئۇنى ئەدەپ جۇلاسى بىلەن بېرىدىم. ئوغلۇم ئۈچۈن ياخشى خىسلەتلەرنى مىراس قىلىپ قويدۇم. مال - دۇنيا-غا زاۋال يېتىدۇ، ئەمما ئەدەپكە زاۋال كەلمەيدۇ».

مىسىر ھۆكۈمدارى قۇددىسىنىڭ خېتىنى ئوقۇۋېتىپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ:

— قۇدام توغرا دەيدۇ، ئەدەپ-ئەخلاق ئالتۇندىن-مۇ قىممەتلىك، — دەپتۇ.

ئۇستازنىڭ تەدبىرى

بىر كىشى چېلىشىش سەنئىتىنى ئەلا دەرىجىدە ئىگە-لىگەن ئاتاقلىق پەھلۋان ئىدى. چېلىشىشنىڭ 360 ئۇسۇ-لىنى مۇكەممەل بىلەتتى ۋە ھەر كۈنى شۇ ئۇسۇللارنى ئىشلىتىپ چېلىشقا چۈشەتتى. ئۇ ئۆز شاگىرتلىرىدىن بىر-ىگە چېلىشىشنىڭ 359 ئۇسۇلىنى ئۆگەتتى، پەقەت بىر

ئۇسۇلنى سىر تۇتۇپ ئۆگەتمىدى.

شاگىرت كۈچ-قۇۋۋەتتە، چېلىشىش سەنئىتىدە ئەلا دەرىجىدە يېتىشتى. ئۇنىڭ بىلەن ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيتتى. بىر كۈنى مەغرۇرلانغان ھالدا پادىشاھقا:

— ياشتا چوڭ ۋە مېنى تەربىيەلىگىنى ئۈچۈن ئۇسۇل-تازىم مەندىن ئارتۇق، بولمىسا مەن كۈچ-قۇۋۋەتتە ئۇنىڭدىن كەم ئەمەسمەن، — دەپ ماختىنىپتۇ.

ئۇنىڭ ماختىنىشى پادىشاھقا ياقماپتۇ. بىر چوڭ چېلىشىش مەيدانىدا ئۇستاز بىلەن شاگىرتنى چېلىشىشقا بۇيرۇپتۇ. مەيدانغا پادىشاھ، ئۇنىڭ ۋەزىرلىرى، ئەمەلدارلار ۋە يەر يۈزىدىكى مەشھۇر پەھلۋانلار ھازىر بوپتۇ. چېلىش باشلىنىپتۇ. شاگىرت ئۇستازغا مەست بولغان پىلدەك ئېتىلىپتۇ. ئەگەر تاغ چويوندىن بولسىمۇ ئۇنى جايىدىن يۇلۇپلا ئېتىۋېتىدىغاندەك ئىكەن. ئۇستازى شاگىرتنىڭ كۈچ-قۇۋۋەتتە ئۆزىدىن يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ. دەرھال شاگىرتقا ئۆگەتمەي قالدۇرغان ئۇسۇلنى ئىشلىتىپتۇ. شاگىرت بۇ ئۇسۇلنى بىلمىگەچكە قارشى تۇرۇشقا ئاجىز كەپتۇ. ئۇستازى شاگىرتنى بېشىدىن ئۈستۈن كۆتۈرۈپ ئايلاندۇرۇپ يەرگە قاتتىق ئۇرۇپتۇ. تاماشىبىنلاردىن تەھسىن-ئاپىرىن ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ. پادىشاھ ئۇستازغا كۆپ ئىنئاملار بېرىپتۇ. شاگىرتقا بولسا: «ئۆزۈڭنى ئۇستازىڭدىنمۇ يۇقىرى قويماقچى بولدۇڭ!» دەپ تەنە مالا مەتلەر قىپتۇ. شاگىرت:

— ئۇستازىم كۈچ-قۇۋۋەتتە مەن بىلەن تەڭ ئەمەس ئىدى، پەقەت چېلىشىش ئۇسۇللىرىدىن ماڭا ئۆگەتمەي سىر تۇتقىنىنى ئىشلىتىپ غالىب كەلدى، — دەپتۇ. ئۇستازى:

— مەن مۇشۇنداق كۈنلەر ئۈچۈن چېلىشىش ئۇسۇللىرىدىن بىرنى ئۇنىڭغا ئۆگەتمەي ئۆزۈمگە قالدۇر-

دۇم. دانىشمەنلەر: «دوستۇڭغا ناھايىتى ئىشىنىپ، ئۇنىڭغا ئارتۇقچە قۇۋۋەت بەرمە، مۇبادا بىر كۈنى دۈشمەن بولۇپ قالسا، بەرگەن قۇۋۋىتىڭ بىلەن سەندىن غالىب كېلىدۇ»، دېگەن دەپتۇ.

مەرد يىگىت

بىر كۈنى مىسىردىكى بىر مەسچىتكە ئوت كېتىپتۇ. مىسىر سۇلتانى ئوت قويۇشتا ئەيىبلەنگەنلەرنى قولغا ئاپتۇ. ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قانچە ئادەم قولغا ئېلىنغان بولسا، شۇنچە كىچىك باغاقچىلەرنى تەييارلاپتۇ. ھەر بىر باغاقچىدا بىر كىشىنىڭ ئىسمى ۋە ئۇنىڭغا قانداق جازا بېرىلىدىغانلىقى يېزىلغانىكەن. مانا شۇ قەغەزلىرىنى ھەركىمگە بىردىن تارقىتىپتۇ، كىمگە قانداق قەغەز چىققان بولسا، شۇنىڭغا يېزىلغان بويىچە جازالانغانىكەن. بىر يىگىتكە ئۆلۈم جازاسى چىقىپتۇ. ئۇ گەپسۇسلىنىپ:

— مەن ئۆلۈمدىن قورقمايمەن، ئەمما ئاناڭغا ئېچىمەن. ئۇنىڭ مەندىن باشقا ھېچكىمى يوق. مەندىن كېيىن قانداق ھالغا چۈشۈپ قېلىشىنى ئويلاپ قايغۇردىمەن، — دەپتۇ.

ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان بىر يىگىتكە دەررە ئۇرۇش جازاسى يېزىلغانىكەن، ئۇ ئۆزىگە چىققان باغاقچىنى ھېلدەپ قى ئۆلۈم جازاسى چىققان يىگىتكە بېرىپ ئۇنىڭنى ئۆزى ئاپتۇ ۋە جازا ئىجراچىلىرىغا:

— مېنىڭ ئانام يوق، يالقۇز بالىمەن. بۇ يىگىتكە بېرىدەلىدىغان ئۆلۈم جازاسىنى ماڭا، ماڭا كەلگەن دەررە ئۇرۇشنى ئۇنىڭغا بېرىڭلار، — دەپتۇ. ئۇنىڭ تىلىكچە بوپتۇ. تىللا-كۈمۈش چېچىش بىلەن مەردلىك كۆرسىتىش مۇمكىن، ئەمما، جاننى تىكەك ئۇنىڭدىنمۇ ئەلا مەردلىكتۇر.

(تەييارلىغۇچى: گۇما ناھىيەلىك جامائەت خەۋىپسىزلىك ئىدارەسى پېنسىيونېرى)

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

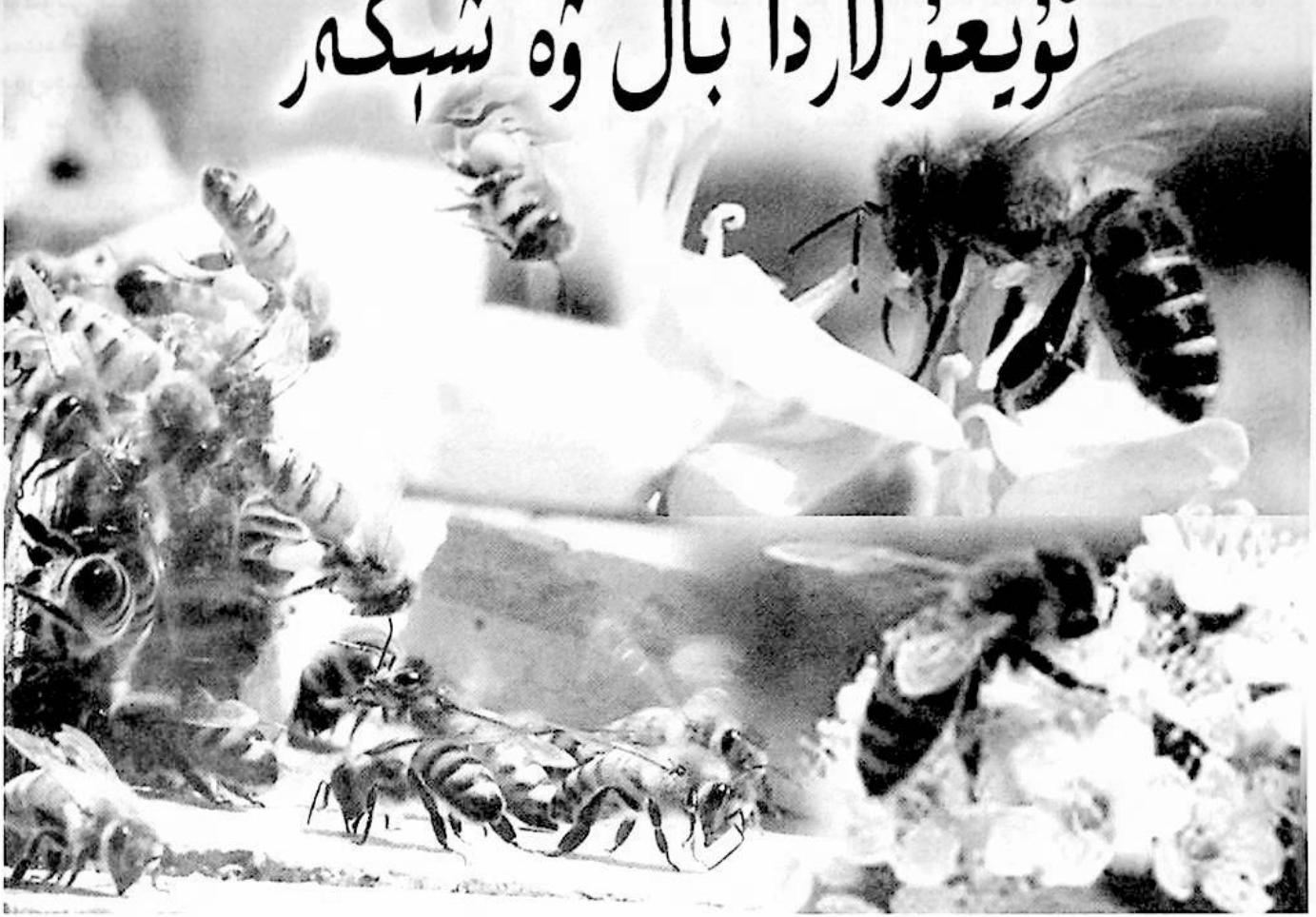
ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2009 - يىللىق سانلىرىدە غىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

ئۇيغۇرلاردا بال ۋە شېكەر

مامۇت قۇربان

مايتتى. دىيارىمىزنىڭ جەنۇبىدىن شىمالغىچە قەدەر بوس-
تاتلىقلار، تەڭرىتاغلىرىدىكى گۈزەل يايلاقلار بال ھەرد-
سى كۆپ بېقىلىدىغان رايونلار ئىدى. ئەنە شۇ رايونلاردا
بال ھەرسى بېقىپ بال ئېلىپ بال سودىسى قىلىدىغان كە-
شلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» 3-
توم 213-بەتتە «بال» ھەسەل دەپمۇ ئاتىلىدۇ دەپ كۆر-
سەتكەن. كىشىلەر ئازيا شېكىرى ياكى قومۇش شېكىرىنى
ئىختىرا قىلىشتىن ئىلگىرى بال بىردىنبىر تاتلىق يېمەكلىك
ھەم دورا ئىدى. دىيارىمىزدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلى-
رىمىز قەدىمكى زامانلاردا مېۋىنى بالغا چىلاپ، مېۋە قە-
ياملىرىنى ياساش ھۈنەرلىرىنى كەشىپ قىلغانلىقى توغرىسى-
دا خاتىرىلەر بار. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن 2-
3-ئەسىر ئىلگىرى «قارا ئۆرۈك قىيامى»نى ياساپ ئىس-
سقتىن بولغان كېسەللەرگە ئىچىدىن بېرىلىدىغان دورا

تارىم، تۇرپان ۋە جۇڭغار ۋادىلىرى ئەتراپىدا ياشى-
غان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا بال
ھەرسى بېقىپ يىپەك يولىدا بال سودىسىنى راۋاجلاندۇر-
غان بولسا، ئارپا، قىزىلچا، ئۇچمە، سەۋزە، ھەر خىل مې-
ۋىلەردىن مېۋە قىياملىرى، مېۋە شەربەتلىرى ۋە قىياملار-
نى ئالغان ۋە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ
تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپاندىن چىقىدىغان يانتاق شېكىرى
ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىشلىتىش تارىخى ئەڭ ئۇزاق بولغان
شېكەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھېلىھەم «تسەرەنجىپىن»
دېگەن نامى بىلەن ھەممە كىشى بىلىدىغان تەبىئىي شېكەر-
لەرنىڭ بىرى. خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدا خەۋەر قىل-
ىنشچە ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن بال (بال — ساپ
تۈرك تىلى بولۇپ، ئەرەبچە «ھەسەل» دېيىلىدۇ)نى باي-
قىغان ۋە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن. بال ئەڭ ئىپتىدائىي
قەنت بولۇپ، بارلىق دورا-دەرمەكلەر ئۇنىڭسىز ياسال-

سۈپىتىدە ئىشلەتكەن. خەن دەۋرىدە يېزىلغان «دورا ئۆ- سۈملۈكلەر قامۇسى» دېگەن كىتابتا بالنى دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ «بال ھەر خىل كېسەللەرگە شىپا بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ھەر خىل دو- رىلارنى ياسىغىلى بولىدۇ»^① غانلىقىنى ھەمدە ياۋا بال ھەرسى بالنى تاش ئۆڭكۈرلىرىگە، قىيالارغا سالىدىغانلى- قىنى خاتىرىلىگەن. شۇڭا قەدىمكى خىمىيە تارىخىي ماتېرى- يالىرىدا بالنى «تاش بال»، «قىيالىق بېلى» دەپ خاتى- رىلىگەن بولسا، يەنە بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا بالنى «ئارپا شېكىرى» دەپمۇ خاتىرىلىگەن بولۇپ، بال بىلەن ئارپا شېكىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويغان. خىمىيە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا خەۋەر قىلىنىشىچە بال ئارپا شېكىرىگە قا- رىغاندا 200 ~ 1000 يىللار بۇرۇن، يەنى يېڭى تاش قورال دەۋرىدە بايقالغان. «تاك تارىخىنىڭ مۇھىم بايا- نى» دېگەن كىتابتا «سەمەرقەنتلەر يېڭىدىن تۇغۇلغان با- لىلىرىغا بال يېگۈزۈپ بېرىشكەن. بۇنداق قىلىش بالنىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئېغىزىدىن دائىم بالدەك تاتلىق سۆز چى- قىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقى ئىكەن»^② دەپ مەلۇمات بەرگەن. جەنۇبىي چاۋلياڭ دەۋرىدىكى تاۋسجىڭ «دورا ئۆسۈملۈكلىرىگە ئىزاھاتلار مەجمۇئەسى» دېگەن كىتابتا بال ۋە بال ھەرسى ئۈستىدە توختىلىپ بالنى «تاش بال» دەپ خاتىرىلىگەن ھەمدە جەنۇبىي- شىمالىي سۇلالە- لەر مەزگىلىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بال ھەرسى بېقىشقا كىرىشكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە يېزىلغان «كۈللەي مۆجىزات» دېگەن كىتابتا دىيارىمىزدا بالنىڭ نا- ھايىتى كۆپ چىقىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بېرىپ «غەربىي يۇرتنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك ئورۇنلىرىدا شې- كەرگە قارىغاندا بال كۆپ چىقىدۇ»^③ دەپ خاتىرىلەن- گەن. «ئۈچ دۆلەت ھەققىدە قىسسە، سۇڭ لىياڭنىڭ تەر- جىمىھالى» دېگەن كىتابقا غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان «قارا ئۆرۈك قىيامى» خاتىرىلەنگەن. مانا بۇنىڭدىن دىيا- رىمىزدا بۇنىڭدىن 1600 - 1800 يىللار بۇرۇن بالنى ئىس- تېمال قىلىش ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

تارىم بويلىرىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز مىلادىنىڭ ئالدى- كەينىدە ئارپا، قىزىلچا، ئۈجمە، كۆك يانتاقلاردىن شېكەر ئېلىش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. ئۇلار ئەنە شۇ شې- كەرلەر بىلەن يەشمەك، شەنشىكەر، ماروژنى ياساپ يېمەك

يولىدىكى ھەر بىر ئۆتەڭلەرنى ئاۋاتلاشتۇرغان ۋە تومۇز- نىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە ئۇسۇزلۇقنى قاندۇرۇپ يۈرەك- نى سەگىتىدىغان، كۆڭۈلگە ئارام بەخش ئېتىپ بەدەنگە قۇۋۋەت تولۇقلايدىغان ماددىي يېمەكلىكلەرنى كەشىپ قىلغان ئىدى.

ماروژنى ئۇيغۇر ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان بىر خىل سوغۇق يېمەكلىك بولۇپ، ئۇ شېكەر، سۈت، تۇخۇم ۋە مۇز سۈيىدىن ئۇيۇتۇلىدىغان بىر خىل سوغۇق يېمەكلىك، مىلادىدىن ئىلگىرىمۇ ھەمدە ھازىرمۇ ماروژنى ئىشلەشنى كەسىپ قىلغان كىشىلەر بولغان ۋە بولماقتا.

دىيارىمىزدا ئۆسىدىغان ھەر خىل يەل- يېمەشلىر تەركىبىدە شېكەر مىقدارىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە دىيارىمىز- نىڭ يىپەك يولى سودىسىنىڭ تۈگۈنى بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتلار، قوغۇن قېقى، قۇرۇق ئۈزۈم، گۈلە- قاقار، ۋاسالغۇ قاتارلىق قۇرۇق مېۋە تۈرلىرى، ياسىلىش تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق قارا ئۆرۈك قىيامى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاتلىق- تۈرۈملەرگە بولغان تەشەننالىقىنى قاندۇرۇپلا قالماي، يەنە ئۆزلىرى تازىلاپ ئالغان شېكەرلىرىنى قوشنا ئەللەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتقان ۋە ماددىي بۇيۇملارغا ئال- ماشتۇرۇش ئېلىپ بارغان ئىدى.

شېكەر تارىخىي مەنبەلەردە پارس تىلىدا «شېكېر» (sheker)، فىرانسۇز تىلىدا «كانت» (cand)، ئەرەب تىلى- دا «al-sukker»، رۇس تىلىدا «sahar» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

شېكەر ئەڭ دەسلەپ ھىندىستاننىڭ شىمالىدا شېكەر قومۇشى بىلەن قەنت قىزىلچىسىدىن تازىلاپ ئېلىنغان. مى- لادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى شېكەر ھىندىستاندىن گىرىتە- سىيەگە چىقىرىلغانلىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. ئۇ ئەڭ دەسلەپ دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. مىلادى 5- ئەسىر- لەرگە كەلگەندە «پارسىلار ئاچقان مېدىتسىنا ئىنستىتۇت- نىڭ ئوقۇتۇش تەتقىقاتلىرى ئۈچۈن ھىندىستاندىن شاھ- پۇرغا ئېلىپ كىرىلىدىغان دورا- دەرەملەر ئىچىدە ئاق شېكەرمۇ بار ئىدى»^④.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» 1- تومىدا بىر نەچچە يەردە «ئارپا شېكىرى»، «يانتاق شېكىرى» دېگەن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. 1- توم 38- بەتلەردە تۈركىي تىللىرىغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىدىم، دەپ يازغىنىغا قارىد-

ئاقارتىش مەشغۇلاتىنى بىلەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاسشى «پۇقرالار ئۈچۈن تېرىقچىلىق دەستۇرى» دېگەن كىتابىدا شېكەر ئىشلەش ھۈنرى ئۈس-تىدە توختىلىپ، كىتابىغا «ئاق شېكەر»، «قارا شېكەر»، «شېكەر ئېلىش» دېگەن بابلارنى كىرگۈزگەن. خەن، ۋېي دەۋرلىرىدە يېزىلغان «داغلىق تېۋىپلار تىزىملىكى» دېگەن كىتابتا شېكەرنىڭ تېبابەتچىلىك رولى توغرىسىدا توختىلىپ «قاننى تولۇقلايدۇ، ئۇسۇز لۇقنى باسدۇ» ⑥ دەپ خاتىرىلىگەن. خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدا خەۋەر قىلىنىشىچە، تاڭ تەيزۇڭ (لىشىمىن) غەربىي يۇرتتا قارغا ئوخشاش ئايلاق، تاتلىق يېمەكلىك «شېكەر قىرۋىسى» بارلىقىنى ئاڭلاپ، جىنگۇەننىڭ 21-يىلى (مىلادى 617-يىلى) ماگاھاتا دۆلىتى (ھىندىستاننىڭ گانگ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى باتىن) گە شېكەر ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆگەنىپ كېلىش ئۈچۈن تاڭ دۆلىتىدىن ئۆزىگە ئادەم ئەۋەتكەن. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەركىزىسى» دېگەن كىتابتا «تەيزۇڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلەر شېكەر ئىشلەش ھۈنرىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، شاۋياڭدا شېكەر ئىشلىگەن. ئۇلار خام ئەشيانى يانچىپ، قاينىتىپ، ئاندىن تىزىملىگەن. رەڭگى ۋە تەمى غەربىي يۇرتنىڭ شېكەرنىڭ تەمىگە يەتمەيتتى» ⑦ دەپ مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن شېكەر ئېلىشنىڭ مەشغۇلاتى توغرىسىدا، بولۇپمۇ سۈزۈش، پارلاندۇرۇش، ئاقارتىش توغرىسىدا خەۋەر بېرىلمىگەن ئىدى. يەنە تاڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە رىدە يېزىلغان «يېڭى تۈزۈلگەن گىياھلارنامە» دېگەن كىتابتا شېكەرنىڭ سۈپىتى توغرىسىدا توختىلىپ «ئاۋۋال ناچار بولۇپ كېيىن ياخشىلانغان» دەپ خاتىرىلىگەن. يۇ. قىردىكىلەردىن باشقا «تاڭ سۇلالىسىگە ئائىت مۇھىم خاتىرىلەر» دېگەن كىتابتىمۇ ئوخشاشلا شېكەر ئىشلەش توغرىسىدا خەۋەرلەر بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن شېكەر ئېلىش مەشغۇلاتى مۇجەمل ئىدى. فىرانسىيەلىك لېيىد ۋېد يازغان «ۋاڭ شۈەننىڭ ھىندىستانغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا ۋاڭ شۈەننىڭ ئەنەتەك (ھىندىستان) كە نوم ئالغىلى بارغان ۋاقتىدا «ئۆيىدىن شېكەر ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شېكەر ئىشلەش ئۇسۇلىنى سەل ئۆزگەرتكەن» ⑨ لىكى توغرىسىدا مەلۇمات بەرگەن. ئېيى-تىنچلارغا قارىغاندا تاڭ شۈەنزۇڭ دائىم دېڭۈدەك «سەگ-

غاندا، دىيارىمىزدا شېكەر مىلادىدىن ئىلگىرىمۇ مەۋجۇتلۇق قىلغان گۇمان يوق. مىلادى 4-، 5- ئەسىرلەردە دىيارىمىزدا شېكەردىن ناۋات ئالدىغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق رىۋايەت بار:

«شېكەر سودىسى قىلىدىغان بىر ئۇيغۇر سودىگىرى بىلەن پىل سودىسى قىلىدىغان بىر ھىندى سودىگىرى ھىندىستان تەرەپتىن بىرگە ھەمراھ بولۇپ يولغا چىقىپ مەلۇم ئۆتەڭگە كېلىپ چۈشكەن. ئۇيغۇر سودىگىرى خۇرچۇن-دىن ياڭاق چوڭلۇقىدا ئۈچ-تۆت پارچە ئاق تاشقا ئوخشايدىغان بىر نەرسىنى ئېلىپ چىيىغا سالغىنىنى كۆرگەن ھىندى سودىگىرى ئۇنىڭدىن ئۇ نەرسىنىڭ نېمىلىكىنى سوراپتۇ. ئۇيغۇر سودىگىرى بۇ «ناۋات» دەپ جاۋاب بەرگەچ تېتىپ بېقىشقا بىر پارچە بېرىپتۇ. ھىندى سودىگىرى بۇ ئاق نەرسىنى تېتىپ كۆرۈپ، تەمىنىڭ تاتلىق، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئەگەر بۇ نەرسىدىن پىل چوڭلۇقىدا ياساپ بېرەلسە پىلنى ئۇنىڭغا بېرىدىغان بولۇپ ئۆتۈشۈپتۇ. ئۇيغۇر سودىگىرى شۇ جايدىلا خۇمدان كولاپ، قازان ئېسىپ، بىر كېچە كۈندۈز ۋاقىت ئىچىدە، شېكەر بىلەن پىل چوڭلۇقىدا ناۋات ئۇيۇتۇپ، ھىندى سودىگىرىنىڭ پىلنى ئۇتۇۋاپتۇ. ئاخىر ئىككىسى ھەمدەم بولۇپ بۇ ناۋاتلارنى يۇرت-يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ سېتىپتۇ». مانا بۇ گەرچە رىۋايەت بولسىمۇ، لېكىن دىيارىمىزدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 700-900 يىللار بۇرۇن شېكەر ئېلىش، شېكەردىن ناۋات ئۇيۇتۇش ھۈنرىنى ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

خىمىيە تارىخى ماتېرىياللىرىدىكى خەۋەرلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇيغۇرلار مىلادىدىن ئىلگىرىلا شېكەرنى ھاك سۈيى، توغراق ئوتۇن كۈلى (ياكى ئۇچلاڭ كۈلى) بىلەن

توغرىسىدا خەۋەر بەرگەن.

تارىم بوستانلىقىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئىچىدە مەخسۇس تاتلىق-تۇرۇم ياساشنى ئۆزىگە كەسىپ قىلغان ئائىلىلەر بولۇپ، ئۇلار شېكەر، ھەسەل ۋە باشقا نەرسە-لەرنى ئارىلاشتۇرۇپ تاتلىق يېمەكلىكلەرنى ياساش ھۈنە-رىنى بىلگەچكە «ماتاڭچى ئۇستىلار» دەپ ئاتالغان. يۇ-قىرىدىكى تارىخىي پاكىتلاردىن تارىم ۋادىسىدىكى قەدىم-كى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنلا ئارپىدىن ئارپا شېكەرى، يانتاقتىن يانتاق شېكەرى ئىشلەش ھۈنەرلىرىنى ئىگىلىگەنلىكىنى، كۇچا، قەشقەر ناۋاتلىرى، غۇلجا مەنپە-سىلىرى، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان زىماتلىرىنىڭ ئۇزاق تارد-خىي جەريانى بېشىدىن كەچۈرۈپ مۇكەممەللىنىپ بۇگۈن-گە كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ساۋيۇەنيۇ «جۇڭگو خىمىيە تارىخىدىن پاراڭلار» جياڭسۇ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 1979-يىل (خەنزۇچە) 215-، 216-بەتلەر.
2. يۇي تىيەنخېنىڭ (ياپونىيە) «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تا-رىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-يىل (ئۇيغۇرچە) 84-بەت.
3. ساۋيۇەنيۇ «جۇڭگو خىمىيە تارىخىدىن پاراڭلار» جياڭسۇ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 1979-يىل (خەنزۇچە) 216-بەت.
4. ھېنرى. M. سەيىست (ئامېرىكا) «خىمىيە تارىخى تەسۋى-رى» سودا مۇلازىمەت نەشرىياتى 1982-يىل (خەنزۇچە) 52-بەت.
- ⑤، ⑥، ⑦، ⑧، ⑨، ⑩، ⑪ لەر ساۋيۇەنيۇ «جۇڭگو خىمىيە تارىخىدىن پاراڭلار» جياڭسۇ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى 1979-يىل (خەنزۇچە) 213-، 214-، 216-، 217-، 218-، 220-بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا)

دەش تاماقخانىسى»غا بېرىپ ماروژنى يەپ ئۆزىنى سەگە-تىپ تۇرار ئىكەن. يۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلاردىن تاڭ دەۋرىدە گەرچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە شېكەر ئىشلەش تېخ-نىكىسى ئېلىپ كىرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىشلىگەن شېكە-رى قارا رەڭلىك ھەم تەمسىز بولۇپ بازارغا سېلىشقا بول-مايدىغانلىقىنى، شېكەرنىڭ غەربىي يۇرتلاردىن كىرگۈزۈل-مەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ماركوپولو (مىلادى 1254 — 1323) «ساياھەت خا-تىرىسى» دېگەن كىتابىدا فۇجىيەنىڭ يۇشى دېگەن جايىدا شېكەر ئىشلەش ئەھۋالىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا توختە-لىپ «قۇبەي بۇ رايونلارنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىلگىرى پەقەتلا قارا شېكەر ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن، قۇبەي بۇ را-يونلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، چەت ئەلدىن تېخنىكا كەلتۈرۈپ، بىر خىل دەرەخ كۈلى بىلەن شېكەرنى تازارتقان»^⑩ دەپ مەلۇمات بەرگەن. 13-ئەسىرلەرگە كەلگەندە «فۇجىيەدىكى شېكەر ئېلىش ئورنى چەت ئەلنىڭ تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلغاندىلا، ئاندىن تېخنىكا جەھەتتىن بىر قەدەر ئىلگىرىلىگەن»^⑪. يۈەن دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىمى لومىنشەن (تۆمۈر تۇبرۇك) يازغان «دېھقانچىلىق، ئۇچىمچىلىك، ئوزۇق-تۈلۈك ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىدا شېكەر قومۇشنى ئۆستۈرۈش ۋە ئۇنىڭ-دىن شېكەر ئېلىش تېخنىكىسىنى بايان قىلغان.

خەنزۇ تىلىدا يېزىلغان تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساس-لانغاندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پەقەت تاڭ دەۋرىنىڭ ئاخى-رىغا كەلگەندىلا شېكەر ئىشلەش ھۈنرى بارلىققا كەلگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئارپا، قەنت قىزىلچىسى ئاشلىق ئورنىدا ئىشلىتىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلاردىن شېكەر ئېلىش توغ-رىسىدا مەلۇمات يوق. 1637-يىللىرى يېزىلغان «كوللىھى مۆجىزات» دېگەن كىتابنىڭ «تاتلىق - تۈرۈملەر» دېگەن بابىدا مالتوزىدىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلات «ماتاڭ» (زىماتاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۈستىدە توختىلىپ ئۇنى «بىر پىلتە يىپەك» دەپ خاتىرىلىگەن ھەمدە ماتاڭ-نىڭ غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغانلىقىنى، ئۇنى گۈرۈچ، ئارپا، بۇغدايلارنىڭ ئۇنىلىرىدىن ئالدىدىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ، ئۇنىڭ يېپىشقاق، ئاق رەڭلىك تاتلىق يېمەك-لىك بولۇپ ئۇسۇسۇزلۇقنى قاندۇرىدىغانلىقى، قىشتا قېتىپ يازدا ئېرىپ كېتىدىغانلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي توختالغان ھەمدە غەربىي يۇرتتا بال، شېكەرنىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقى

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئالتۇن يارۇق

گېڭ شىمىن

يازما ھۆججەتلەر بار ئىكەن)، رەسىملەر، ھەيكەللەر ۋە باشقا قەدىمكى يادىكارلىقلارغا ئېرىشكەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر ئاساسىي نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» (ئەپسۇسكى كۆپىنچىسى ۋاراقچە) لا نەچچە مىڭ پارچىگە يېتىدۇ. بۇ ۋەسقىلەر ئاساسلىقى بىرلەن پەنلەر ئا. كادېمىيەسى تۇرپان تەتقىقات مەركىزىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىن، يەنى گېرمانىيە 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى شەرق تىل-يېزىقىنى يازما ھۆججەتلەر ئۈستىدە كاتالوگ تۈزۈش خىزمىتىنى باشلىدى. بۇ خىزمەتكە قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئالاقىدار تىل-يېزىقنى تەتقىق قىلىدىغان ئالىملاردۇر. بۇ-گۈنكىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تىبەت يېزىقى، موڭغۇل يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، ئەرەب-پارس يېزىقى، ئوسمان تۈرك يېزىقى قاتارلىق

19- ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20- ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭنىڭ تارىم ئويمانلىقى بىر مەھەل ئارخېئولوگىيەلىك قىزىق نۇقتىغا ئايلانغانىدى. 1902- يىلىدىن 1907- يىلىغىچە ۋە 1913- يىلىدىن 1914- يىلىغىچە بولغان مەزگىللەردە گېرمانىيە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم، گرۇنۋېد-دېل (A. Gruendewel) ۋە لېكوك (Le Coq) باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش ئەترىتى شىنجاڭغا ئەۋەتتى. ئۇلار ئالدىنقى ئۈچ قېتىمدا تۇرپاندا، تۆتىنچى قېتىملىق كۈچادا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئالدىنقى ئۈچ قېتىملىق تەكشۈرۈش مەزگىلىدە ئۇلار تۇرپاندىكى مۇھىم خارابىلىكلەر-دە، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، سىڭگىم ئېغە-زى، مۇرتۇق بېزەكلىك، تۇيۇق قاتارلىق جايلاردا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئۇلار بۇ جايلاردىن كۆپلىگەن ھەر خىل قەدىمكى تىل-يېزىقتىكى يازما ھۆججەتلەر (لې-كوكنىڭ دېيىشىچە، 17 خىل تىل، 24 خىل يېزىقتىكى

قىسمىغا تەۋە بولۇپ، قايسى جىلد، قايسى ياپراقچىغا تەۋە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ؛ ئەڭ ئاخىرقىسى تولۇقلىمىسىدۇر.

تۆۋەندە ياپراقچىلارنىڭ يېزىلىشىدىن مىسال ئېلىپ ئۆتەيلى:

076 (بۇ تومنىڭ تەرتىپ نومۇرى) يېڭى تەرتىپ نو-مۇرى U9034 (كونا تەرتىپ نومۇرى: TIII 56.17 (TIII - گېرمانىيە 3 - قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئىتتىرىتى دېگەن مەنىدە - ئاپتوردىن) Taf. 8 (8 - رەسىم).

بۇ ياپراقچىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا يوقاپ كەتكەن، پەقەتلا ئۇنىڭ فوتو سۈرىتى ۋە F.W.K. Mueller نىڭ قولىزىمىنىڭ لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ ياپراقچە ئۇزۇن بامبۇك ياپراقچىسى شەكىللىك بولۇپ، پەقەت يۇقىرىقى يېرىم قىسمى ساقلىنىپ قالغان، ھەر بىر يۈزى 26 قۇردىن خەت يېزىلغان، يان سىزىق، قۇر سىزىقلىرى سىزىلغان، 5-7 قۇرلىرى ئارىسىغا تۆشۈك ئېچىلغان. ئالدى يۈزى (رۇس-يە نۇسخىسى 44، 45، 11، 10) - نىڭ 1 - قۇرى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قۇرلىرى لاتىنچە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. كەينى يۈزىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا گېرمانىيە مەلۇم قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە ئىتتىرىتى، تېپىلغان جاي ۋە تەرتىپ نومۇرى يېزىلغان. سول تەرىپىگە كىچىك خەت نۇسخىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا 2 - جىلد 5 - بۆلۈمىدىكى خەت نۇسخىلىرى يېزىلغان. كەينى يۈزى (= رۇسىيە نۇسخىسى 46، 45، 11، 12) 1 - قۇرى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قۇرلارنى لاتىنچە ترانسكرىپسىيە قىلىنغان. يەنە مەسىلەن:

018 (بۇ تومنىڭ تەرتىپ نومۇرى)، يېڭى تەرتىپ نومۇرى U4251a, b (كونا تەرتىپ نومۇرى)، Taf. 8 (8 - رەسىم).

ئىككى پارچە ياغاچ بەتلىك قاتلىما ياپراقچىنىڭ بىر يۈزىگىلا خەت يېزىلغان بولۇپ، مەزمۇنلىرى بىر-بىرىگە باغلانغان. قەغىزى نېپىز، سارغىيىپ قالغان، ھەر بىر يۈزىگە تۆت قۇردىن خەت يېزىلغان، رازمېرى: 14.4×9.4 سانتىمېتىر. ئالاھىدىلىكى: (U4251b) ياپراقچىنىڭ 1 -، 2 - قۇرلىرى براخىمى يېزىقىدا يېزىلغان. مەزمۇنى: سايتىاستوتە-را (Caityastotra) غا تەۋە بولۇپ، رۇسىيە نۇسخىسىدىكى 16-19؛ 11، 16، 30 دېگەن نومۇرلارغا توغرا كېلىدۇ. ئاخىرىدا - قۇرى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قۇرلىرى لاتىنچە

يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەرنىڭ كاتالوگىدىن نەچچە ئون تومى نەشر قىلىندى. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا ئىككى گېرمانىيە بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، بۇ جەھەتتىكى قەدىمىلەر تېخىمۇ تېز لەشتى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» - ھازىر ساقلىنىۋاتقان بىر قەدەر مۇكەممەل، مۇھىم بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ بىرىدۇر. گېرمانىيەدە ساقلىنىۋاتقان بۇ تومنىڭ فراگمېنتلىرى بۇ كىتابنى ئومۇميۈزلۈك تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. گېرمانىيە بېرلىن پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۇرپان تەتقىقات مەركىزىدىن دوكتور سىمون كرىستىئان راشمان ئۇزاق يىل تەتقىق قىلىپ پۈتكۈزگەن ئۈچ توملۇق «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ كاتالوگى» نى گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى (DMC) باشقۇرغان «گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق يازما ھۆججەتلىرى كاتالوگى» مەجمۇئەسىدىكى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما ھۆججەتلەرنىڭ 5 - خىلى» دېگەن قىسمىدا 2000 -، 2002 -، 2005 - يىللىرى گېرمانىيە ستۇتگارت شەھەرلىك نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

كىتابنىڭ ھەر بىر تومى تۆۋەندىكى قىسىملارغا بۆلۈنگەن: (1) كىرىش سۆز؛ (2) مۇقەددىمە (مەزمۇنى ماتېرىيالنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە كۆلىمى، ئالدىنقىلار تەتقىق قىلغان تارىخ، يازما ھۆججەتلەر ۋە ياغاچ ئويما نۇسخىلار)؛ (3) كاتالوگ: ھەر بىر ياپراقچىنىڭ يېزىلىشى، 1 - قۇرى بىلەن ئاخىرقى قۇرى لاتىن ھەرپىدە يېزىلغان؛ (4) قىسقارتىلمىلار ۋە پايدىلانمىلار؛ (5) ھەر خىل تەرتىپ نو-مۇرلىرى سېلىشتۇرما جەدۋىلى؛ (6) بارلىق رەسىمى چۈشۈرۈلگەن بەت نۇسخىلىرى. ئۈچ توملۇق كىتابتىكى تەرتىپ نومۇرى كاتالوگىنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

- 1 - توم: ئالتۇن يارۇقنىڭ 1 -، 2 -، 3 - جىلدلىرى، يەنى 1 - 5 بۆلۈملىرى، 197 - 1 (ئالدى-كەينى يۈزى) بولغان ياپراقچىنىڭ يېزىلىشى؛
- 2 - توم: ئالتۇن يارۇقنىڭ 4 -، 5 - جىلدلىرى، يەنى 6 - 11 بۆلۈملىرى، 198 - 400 ياپراقچىلىرىنىڭ يېزىلىشى؛
- 3 - توم: ئالتۇن يارۇقنىڭ 6 -، 7 -، 8 -، 9 -، 10 - جىلدلىرى، يەنى 401 - 798 ياپراقچىلىرىنىڭ يېزىلىشى؛ 674 - نومۇرلۇق تېكىستىدىن كېيىنكى قىسىملىرى خاتىمە

ترانسكرىپسىيە قىلىنغان.

دوكتور راشمان 1958-يىلى تۇغۇلغان. 1981-يىلى بېرلىن خومبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىل-يېزىقلىرى ئىلمىي فاكۇلتېتىنى پۈتكۈزگەن. 1981-يىلى دېموكراتىك گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى تۇرپان شۇناسلىق تەتقىقات گۇرۇپپىسىدا خىزمەت قىلغان. 1992-يىلى خومبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىنىڭ تېمىسى «شىنجاڭنىڭ 14-9-ئەسىرلەردىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «بۆز» (boez) دېگەن سۆزنىڭ تىل-يېزىق ئىلمى ۋە ئىقتىساد شۇناسلىق تارىخى تەتقىقاتىدىكى ئەھمىيىتى» دېگەن ماقالىسىدۇر.

ئۇ ئالدىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئۈچ توملۇق مەخسۇس ئەسىرىنى نەشر قىلغاندىن باشقا، 2007-يىلى يەنە «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما ھۆججەتلەرنىڭ 13-خىلى» (ھازىر گېرمانىيەدە ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىقتىساد ۋە سىقىلىرىنىڭ كاتالوگى) نى نەشر قىلدۇردى. بۇنىڭدىن سىرت ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تۇرپان ۋە سىقىلىرى تەتقىقاتىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلىرى نەچچە ئون پارچىگە يېتىدۇ. مەسىلەن: قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «بۇدسارىياۋاتاراغا شەرھى» (قەدىمكى شەرق تەتقىقاتى) 14 (1985) 318-309 غا كىرگۈزۈلگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «قوچۇ دۆلىتىنىڭ بۇيان-كەلىملىرى» (قەدىمكى شەرق تەتقىقاتى) 14 (1987) 174-160 غا كىرگۈزۈلگەن.

«قوچۇ ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدىكى قۇللارنىڭ رولى توغرىسىدا»، «سابىق كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ بۆلۈنۈپ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى — 3-قېتىملىق دېموكراتىك گېرمانىيە قەدىمكى زامان تارىخى كەسپىدىكى ياش-لارنىڭ مۇھاكىمە يىغىنى» غا كىرگۈزۈلگەن.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تۇرپان ۋە سىقىلىرى — شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تارىخىنىڭ تارىخىي ما-تېرىياللىرى»، «1987-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مىسىر، قەدىمكى ئاسىيا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان شەرق يازما hreg, von ھۆججەتلىرىنىڭ كاتالوگىنى تۈزۈش ۋە تەتقىق قىلىشقا دائىر مەسىلىلەر مۇھاكىمە ئىلمىي ماقالىلەر يىغىنىنىڭ توپلىمى» 149-141 غا كىرگۈزۈلگەن.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىساد-دىي ۋە سىقىلىرى تەتقىقاتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى» «قەدىمكى تۈرك تىلى تەتقىقاتى يىلنامىسى» (257-263) غا كىرگۈزۈلگەن.

«قوچۇ ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدىكى باج، ئالۋان-ياساق ئۈستىدە تەتقىقات» (قەدىمكى شەرق تەتقىقاتى) 19 (1992)، 159-155 غا كىرگۈزۈلگەن.

«بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا ترانسكرىپسىيە قىلىنغان خەنزۇچە تۇرپان ۋە سىقىسى ئۈستىدە تەتقىقات» (قەدىمكى شەرق تەتقىقاتى) 19 (1992)، 159-155 غا كىرگۈزۈلگەن.

«بىرلىنىدا ساقلانغان تۇرپان تارىخىي ماتېرىياللارغا دائىر تەتقىقات ئەھۋاللىرى» (ياپونچە) غا كىرگۈزۈلگەن.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بۇددىزىم ۋە سىقىلىرىدىكى «بۆز» ئاتالغۇسى» غا كىرگۈزۈلگەن.

«ئالتۇن يارۇق» دىكى سومماكتۇسنىڭ چۈشەندۈرۈلگەن ئالتۇن قوڭغۇراق ئۈستىدە تەتقىقات»، «بۇددى-شۇناسلىق تولۇن ئىپىي — پىروپىسسور Bechert نىڭ 65 ياشقا تولغانلىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن «مۇللىرىنىڭ «ئالتۇن يارۇق» ئۈستىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتى»، «پىروپىسسور روخپورنىڭ 60 ياشقا تولغانلىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئون يەر» گە دائىر يېزىلغان فراگمېنتلار ئۈستىدە تەتقىقاتلار»، «پىرو-پىسسور كارانىڭ 65 ياشقا تولغانلىقىنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» ئۇنىڭ يەنە تەھرىرلەپ نەشر قىلغان خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، يىغىن ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى قاتارلىق ئون خىلدەك ئەسەرلىرى بار.

«ئالتۇن يارۇق» نىڭ 8-بۆلۈمىدىكى بۇددىزىم نامىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، «ھىندىستان ۋە شىنجاڭدىكى تىل ۋە مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۇچرىشىشى» غا كىرگۈزۈلگەن. تەھرىرلەپ نەشر قىلغان خاتىرىلەشكە دائىر ماقالىلەر توپلىمى، يىغىن ماقالىلەر توپلىمى قاتارلىق بىر نەچچە خىل ئەسەرلىرى بار.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» ۋە سىقىلىرى ھازىر ساقلانغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىم-

كى، ئەك مۇكەممەل ۋە سىقىلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ تەخمىنەن 10، 11- ئەسىرلەردە بېشبالىق (Beshbalyq) (خارابىسى بۈگۈنكى ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جىمىسار ناھىيە تەۋەسىدە) لىق ئۇيغۇر ئالىمى سىڭقۇ سەلى (Singhqu Sali) تەرىپىدىن تاللاپ دەۋرىدە ئۆتكەن بۇد- ساتاكتۋامستو نۇسخىسىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزگەرتىپ يېزىپ چىققان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىل- يېزىقلىرىنى، مەدەنىيىتى ۋە دىنىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

گېرمانىيەدە ساقلانغان نۇسخىسىدىن باشقا، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرى (1904- يىلى) دا رۇسىيەلىك مالوف (Malov) دۆلىتىمىزنىڭ گەنسۇ يۇغۇر مىللىتى رايونىدا باي- قىغان ھەم ئۇلارنى رۇسىيەگە ئېلىپ كەتكەن بۇ كىتابنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان نۇسخىسى بولۇپ، ھازىر رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى سانكىت- پېتىربۇرگ تارماق تەتقىقات ئورنىدا سا- لىنىۋاتىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇن رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئاكادېمىكى رادلوف (W.Radloff)، ما- لوفلار يېڭى قويۇلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوغۇ- شۇن ھەرپلىك يېزىقلارنى قايتىدىن نەشر قىلدى، لېكىن فوتو باسپىسىنىلا ئېلان قىلدى.

بۇ كىتاب ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىزچىل دۇنيا ئۇيغۇرشۇناسلىرى- نىڭ تەتقىق قىلىدىغان ئاساسلىق ئوبيېكتى بولۇپ كەلدى. بۇ كىتابنى تەتقىق قىلىشقا تۆھپە قوشقان بىر قىسىم ئالىم- لاردىن: مۇللېر (F.W.K.Mueller) 1908- يىلى ئېلان قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە سىقىلىرى توپلىمى» (Uigurica I) دىكى گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندا ئېرىشكەن بۇ كىتابنىڭ فىراگمېنتلىرىنىڭ 1- (كىرىش سۆز)، 16، 17- بۆلۈملىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. 1930- يىلى باڭ (W. Bang)، گابائىن (von Gabain) «قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە سىقىلىرى تەتقىقا- تى» (Uigurische Studien, Ujb. Bd. 10A) دېگەن ك- تابتا، ئۇنىڭ 3- جىلد 5- بۆلۈمى (گۇناھلارنى يوقىتىش بۆلۈمى)دىكى بىر قىسمىنى تەتقىق قىلدى. 1941- يىلى گا- بائىن ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قەدىمكى تۈرك تىلى گىرامماتىكىسى» نىڭ ئاخىرىدىكى قوشۇمچە قىسمىدا 10- جىلد 26- بۆلۈمدىكى ئۆزىنى قۇربان قىلغان يولۋاسنىڭ ھېكايىسى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. 1945- يىلى

تۈركىيەلىك ئالىم چاغاتاي (S.Chagatay) «ئالتۇن يا- رۇق» تىكى ئىككى ھېكايە ئۈستىدە تەتقىقات» (ئەنقەرە ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ۋە تارىخ- جۇغراپىيە مەجمۇئەسى 46) دېگەن كىتابتا ئۆزىنى قۇربان قىلغان يولۋاس ھېكايىسى بىلەن كىتابنىڭ بېشىدىكى جاڭ جۇداۋغا ئالاقىدار ھېكايە- لەر (كېيىنكى قىسىملىرى خەنزۇچە نۇسخىسىدا ئۇچرىمايدۇ) ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. مالوف 1951- يىلى «قەدىمكى تۈرك ۋە سىقىلىرى» دېگەن كىتابقا ئىككى ھ- كايىنى كىرگۈزدى. 1958- يىلى تۈركىيەلىك ئالىم س. تېكىن (S.Tekin) گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى- دا دوكتورلۇق ماقالىسى سۈپىتىدە كىتابنىڭ 5- جىلد 9- بۆلۈمى (ئاسمان بۆلۈمى) بىلەن 10- بۆلۈمى (ئاسماننىڭ كېلىپ چىقىشى) دىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈمى (1971- يىلى رەسمىي نەشر قىلىنغان) ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ باردى. 1961- يىلى ئۇ يەنە كىتابنىڭ 2- جىلد تىركايا بۆلۈمى («ئۇرال- ئالتاي يىلنامىسى» (UAlb)، 33- تومغا كىرگۈ- زۈلگەن) نى تەتقىق قىلدى. 1966- يىلى ئۇ يەنە كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى بۇيان ئەۋرەمەك («ئاراتنى خاتىرىلەش ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» 1976- غا كىرگۈزۈلگەن) نى تەتقىق قىلدى. 1976- يىلى گېرمانىيەلىك پېتر زېيمى (P.Zieme) 1- جىلد ئىككىنچى بۆلۈمدىكى بىر قىسىم مەزمۇنلار (1976- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1976- يىلى نەشر قىلىنغان «تۈركشۇناسلىق» (Turcologia)) دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن) نى تەتقىق قىلدى. 1977- يىلى ئۇ گېرمانىيەدە ساقلانغان فىراگمېنتلىرىدىكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان جاڭ جۇداۋغا ئالاقىدار ھېكايىلەرنى تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. 1979- يىلى گېرمانىيەلىك روخبورن (Rohrborn) بىلەن ماۋئى (Maue) 1- جىلد- تىكى «سەككىز مۇقەددەس جاي مەدەنىيەسى» (گېرمانىيە شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى ژۇرنىلى» ZDMG، 129- تومغا كىرگۈزۈلگەن) نى تەتقىق قىلدى. 1993- يىلى R. Finch 16- جىلد 17- بۆلۈمى (TUBA17) نى تەتقىق قىلدى. 1994- يىلى تۈركىيەلىك ئالىم Ceval Kara يەنە رۇسىيەدىكى قوغۇشۇن ھەرپلىك باسما نۇسخىنىڭ لاتىنچە ترانسكرىپسىيە نۇسخىسىغا ئاساسەن، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئالتۇن يارۇق» دېگەن كىتابنى ئېلان قىلدى. مەن 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ ب- رىشقا باشلاپ، ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ قەدىمكى ئۇيغۇر

يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 9- جىلد «مۆتۈر ئو- غۇلىنىڭ ئېقىن سۇلىرى»، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» نىڭ 6- جىلد «تۆت ئىلاھنىڭ دۆلەتنى قوغدىشى» ئۈستىدە تەتقىقات، «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى- دىكى «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى» ۋە تەرجىمان سىڭقۇ سەلى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلدىم. 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرى مەزگىلىدە مېنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتىم جاڭ تېشەن، ئەركىن، جۇ بىچۈەن ماگىستىرلىق ئۇنۋانى ماقا- لىسىدە بۇ كىتابتىكى ئايرىم جىلد بۆلۈملەر ئۈستىدە تەتقى- قات ئېلىپ باردى.

ئىلگىرىكى بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، نۇرغۇن تۈركشۇناسلار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇ مۇھىم ئەسەرنى تەتقىق قىلدى. لېكىن بۈگۈنگىچە پۈتكۈل تېكىستنىڭ سېلىشتۇرما نۇسخىسى ئېلان قىلىنمىدى. تۈرك- شۇناسلار بۇ كىتابنى تەتقىق قىلغاندا قەدىمكى خەنزۇ تىلى ۋە خەنزۇشۇناسلار بىلەن ھەمكارلاشقاندىلا، ئاندىن خاتالىقلاردىن ساقلىنالايدۇ. مەسىلەن، 1994- يىلى تۈرك- يەلىك ئالىم كارا (C.Kara) «ئالتۇن يارۇق» دېگەن كى- تابنى نەشر قىلدى، خەنزۇچە بىلىمگەچكە، «神通» دېگەن سۆزنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى Kuugalig دېگەن سۆزنى ئايرىپ چىققان ئىككى سۆزگە Kalig بىلەن Kuo گە باراۋەر قىلدى. ھەتتا قەدىمكى تۈرك تىلىنىڭ بېشۋاسى ئاكادېمىگ مالوفۇمۇ خەنزۇچىنى بىلىمگەچكە،

تەرجىمە جەريانىدا «ئۆزىنى قۇربان قىلغان يولۋاسنىڭ ھېكايىسى» نى تەرجىمە قىلغاندا خاتالىق سادىر قىلدى ①. ئەكسىچە دۆلىتىمىزنىڭ تۈركشۇناسلىرى بۇ جەھەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مالوف، رادلوۋ- لار قوغۇشۇن ھەرپلىك تەڭلىك باسما نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان ۋاقتى (1917~1913 يىللار) دا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر تەتقىقاتى ئەمدىلا باشلانغانىدى. ئىلگىرىكى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ھەرقايدى- سى دۆلەت ئالىملىرىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر ۋەسقىشۇناسلىق تەتقىقاتىدا زور ئىلگىرىلەشلەر بولدى. ئاخىرىدا ئالاقىدار تەرەپلەرنىڭ بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن. نۆۋەتتە جىددىي ۋەزىپە شۇكى رۇسىيەدە ساقلىنىۋاتقان مىكرو لېنتىسى بىلەن راشمان خانىم تۈزگەن كاتالوگى ئارقىلىق، يۇقىرى سەۋىيەگە ئىگە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئالتۇن يارۇق» غا دائىر ئەسەرلەرنى يېزىپ پۈتكۈزۈشمىز كېرەك.

ئىزاھاتلار:

① «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى بىر قانچە سۆز ئۈستىدە يەشمە»، ئىنگلىزچىسى بولۇپ، «مىللەتلەر تىلى- يېزىقى» ژۇرنىلى- نىڭ 2002- يىللىق 4- ساندا ۋە ۋېنگرىيە «شەرقشۇناسلىق ژۇرنى- لى»، (AOH)، 2002- يىل قاتارلىقلاردا ئېلان قىلىنغان.

ھەبىبۇللا خەلىۋوللا تەرجىمىسى

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز بۇ يىلدىن باشلاپ ئۇنۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىگىزدە بولسۇن، «مىراس» تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز بىلەن ئالاقىلاشقايسىز.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 - 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

تەكلىماكاندىكى

گېگانت راۋاق

يالقۇن ياقۇپ

يىتى، ئەرەب - پارس مەدەنىيىتى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئاجايىپ مەدەنىيەت مەركىزىدە ئېلىمىزنىڭ ئۆز-گىچە پارلاق مەدەنىيىتىنى ياراتقان.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا، يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. خەرىتىدىكى ئورنى شەرقىي مېرىدىئان "49° 09' 80"، شىمالىي كەڭلىك "44° 20' 37"، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1279 مېتىر كېلىدۇ. ھازىر بوستانلىق بىلەن بولغان ئارىلىقى 30 كىلومېتىر بولۇپ، خوتەن شەھەر مەركىزىگە 53 كىلومېتىر، لوپ ناھىيە مەركىزىگە 70 كىلومېتىر كېلىدۇ، ھازىر ئېگىز قۇم بارخان دۆۋىلىرى بۇ خارابىنى ئوراپ تۇرىدۇ.

«راۋاق» ئاتالغۇسى ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «ئۈستىگە چىققىلى بولىدىغان قىلىپ ياسالغان مۇنار»

راۋاق قەدىمىي بۇددا ئىبادەتخانا خارابىسى خوتەن رايونىدا ھازىرغا قەدەر بايقالغان قەدىمىي بۇددا ئىمارەتلىرى يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بىر قەدەر ياخشىراق ساقلانغان ئورۇن. خوتەن ئېلىمىزنىڭ غەربىگە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا، ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئۇ ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ناھايىتى قەدىمىي، سېھىرلىك، جەلىپكار گۆھەر ماكان. ئۇ قەدىمدە بۇددا دىنىنىڭ گۈللەنگەن مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا كۆۈرۈكلۈك رول ئويناپ، خەلقئارا «قاشتېشى يولى»، «يىپەك يولى» تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (جۇڭخۇا) مەدەنىيىتى، ھىندى - بۇددا مەدەنىيىتى، رىم - گىرىك مەدەنىيىتى

توققۇز مېتىر ئەتراپىدا. مۇنار سۇپىسىنىڭ تۆۋەن قەۋىتى كىرىست (+) شەكلىدە، ئىككىنچى قەۋىتى چاسا شەكلىدە، ئۈچىنچى قەۋەت گەۋدە قىسمى سېلىندىر شەكلىدە قويۇلغان. بۇدا بىناكارلىق سەنئىتىدىن قارىغاندا، سېلىندىر ئۈستىگە بارغانسېرى كىچىكلەپ ئۇچلىنىپ ئېگىزلىگەن قۇرۇلمىسى بولۇشى مۇمكىن.

مۇنار سۇپىسىنىڭ ئومۇمىي دىئامېتىرى 9.6 مېتىر بولۇپ، سۇپىدىن تەكشى يىراقلىقتا تۆت ئەتراپىغا چوڭ ھويلا قورشاۋ تام سېلىنغان. شەرقىي شىمال، شەرقىي جەنۇب تەرەپ تامىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45.5 مېتىر، غەربىي شىمال، غەربىي جەنۇب تەرەپ تېمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 49.5 مېتىر، تامىنىڭ ھازىرقى ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، تام ئەك ئۈستى يۈزى كەڭلىكى 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھويلا قورشاۋ تامىنىڭ شىمال، جەنۇب، غەرب تەرەپلىرى ئاساسەن ساق. شەرق تەرەپ تامىنىڭ ئوتتۇرىسى (تۆت مېتىرچە) بۇزۇلۇپ تۈگىگەن. بەلكىم بۇ جاي بۇت خانىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئورنى بولسا كېرەك. بۇ تەرەپ تامىنىڭ قالغان قىسىملىرىمۇ ھازىر ئاساسەن يىقىلىپ كەتكەن. راۋاق قەدىمىي بۇدا ئىبادەتخانىسى خارابىسى ھويلا قورشاۋ تېمىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپى پۈتۈنلەي قۇم ئاستىدا (بولۇپمۇ تام سىرتقى يۈزى) قالغان، غەربىي شىمال تەرەپىنى يېرىم قۇم باسقان، شەرق تەرەپىنى قۇم باسىمىغان بولسىمۇ، باشتا دېگىنىمىزدەك بۇ تەرەپ تام يىقىلىپ كەتكەن.

راۋاق بۇدا ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ ھازىرقى ھالەتتىكى مۇنارىنى مەركەز قىلغان چاسا شەكلىلىك ھويلا بولۇپ، مۇنار ۋە ھويلا قورشاۋ تامىدىن ئىبارەت. مۇنارنىڭ ئۈستىدىن ئەستايىدىل كۆزىتىدىغان بولساق، مۇنار ئۈستىنىڭ تۆت تەرەپىدە پەلەمپەي بارلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ھازىرقى بايقاشتا غەربىي تام سىرتىنىڭ تام بويلاپ تۆت مېتىر كەڭلىكتە خېلى كۆپ بۇتخانا ئۆيلىرىنىڭ تام قالدۇق ئىزى بار، ئەينى چاغدا بۇتخانا ئۆيلىرى، ھويلا قورشاۋ تامىنىڭ دەرۋازىسىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە بولسا كېرەك.

بۇ خارابىدىكى ھويلا قورشاۋ تام خام كېسەكتىن قورۇلغان بولۇپ، ھەر بىر تال كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئون سانتىمېتىر كېلىدۇ. تام ۋە مۇنارغا ئىشلىتىلگەن خام كېسەكلەر

ياكى «ئەتراپىنى كۆزەتكىلى ياسالغان مەخسۇس ئىمزا-رەت» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. مۇشۇ چۈشەنچىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان قىسمى، يەرلىك خەلقنىڭ كېيىن بۇ خارابىغا قويغان نام - ئاتالغۇسىغا ئاساسەن مۇۋاپىق. چۈنكى راۋاق قەدىمكى بۇتخانىسى ئۆز زامانىسىدا ھەيۋەتلىك ئېگىز مۇنار بولغان چوڭ بۇدا ئىبادەتخانىسى بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە بۇ بۇتخانا ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى يوقىلىپ خارابىگە ئايلىنىپ كەتكەن، پەقەت ئېگىز مۇنار بۇ ئىبادەتخانىنىڭ تۆت ئەتراپىغا سېلىنغان قورشاۋ ھويلا تامىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ساقلىنىپ قالغان.

راۋاق بۇدا خارابىلىكى ئارخېئولوگ ستەين 1901-يىلى، 1906-يىلى ئىككى قېتىم مەخسۇس قېزىش ئېلىپ بارغان. 1928-يىلى گېرمانىيەلىك تىرىنكلېر توغرىلىقچە قېزىش ئېلىپ بارغان. ئېلىمىز ئارخېئولوگى خۇاڭخۇننى 1929-يىلى 6-ئايدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 1942-يىلى لوپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمى جۇباۋچىڭ بۇتخانىنىڭ شىمالىي تېمىدىن ئۈچ دانە ئالتۇن يالىتىلغان بۇت قاتارلىق نۇرغۇن ئاسار ئەتىقىلەرنى قېزىپ ئېلىپ كەتكەن. خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنى 1980-يىلى 2-ئاي ۋە 1985-يىلى 10-ئايدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بىر نەچچە قېتىملىق قېزىپ تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ خاتىرىسى، بۇت ھەيكەل، تام سۈرەتلەر ۋە خەن دەۋرىگە تەۋە «ۋۇجۇ» مىس پۇلى قاتارلىق تېپىلمىلارغا بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، تەخمىنەن مىلادى 2-ئەسىرلەردە ياسالغان ياكى كېڭەيتىپ ياسالغان. 10-ئەسىرلەردە (يەنى خوتەنگە ئىسلام دىنى كىرىشنىڭ ئالدىدا) قۇم - بوران ئاپىتىدە ئاستا - ئاستا خارابىلاشقان. راۋاق بۇدا ئىبادەتخانا خارابىسى 2001-يىلى «دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن» قىلىپ بېكىتىلگەن.

1. راۋاق بۇدا قەدىمىي خارابىسىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلمىسى ۋە تېپىلمىلار

راۋاق بۇدا ئىبادەتخانىسىنىڭ قۇرۇلمىسىدا قەندىر ھار مەدەنىيەت تەسىرى بىلەن خوتەن بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى 2242.25 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا، ھازىرمۇ ئاساسەن ساق تۇرۇۋاتقان مۇنارنىڭ يەر يۈزىدىن ئېگىزلىكى

خاننىڭ قىسمەن بېزەك پارچىلىرى، رەڭلىك تام سۈرەت-
لەر، خەن دەۋرىگە تەئەللۇق «ۋۇجۇ» مىس پۇل، ھەر
خىل مارجان، كەپتەرنىڭ كىچىك ھەيكىلى، قىسمەن ساپال
بۇيۇم پارچىلىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. مىس پۇلنىڭ دىيا-
مېتىرى 2.5 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى بىر مىللىمېتىر، ئوتتۇرد-
دىكى تۆشۈكى تۆت چاسا داتلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ،
خەن دەۋرىگە تەۋە «ۋۇجۇ» مىس پۇلى ئىكەنلىكىنى
پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

2. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىدىكى بۇت ھەيكەللەر
ۋە تام رەسىملىرىنىڭ ئۆزگىچە سەنئەت ئالاھىدىلىكى
مىلادىدىن كېيىنكى 1-، 2- ئەسىرلەرگە كەلگەندە
خوتەندە قەدىمىي ئۇسلۇبى بىلەن خوتەن يەرلىك ئۇسلۇ-
بى بىرلەشتۈرۈلگەن بىناكارلىق سەنئەت ئۇسلۇبى مەيدانغا
كەلگەن. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىمۇ دەل مۇشۇ خىلدى-
كى سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ مەھسۇلىدۇر. راۋاق بۇددا ئىبا-
دەتخانىسىدىكى بۇت ھەيكەللىرىنىڭ كىيىم فورمىلىرى
كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان كۆپتۈرمە سىزىقلار بىلەن ئ-
پادىلەنگەن. بەدىنىنىڭ گەۋدىلىك قىسىملىرى تەبىئىي ھالدا
ئېسىلىپ ئىستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. ھەيكەللەرنىڭ ھە-
رىكىتى ھەم تەبىئىي، ھەم نەپىس، كىيىملەر بەدەنگە يې-
پىشتۇرۇلۇپ، خوتەننىڭ مەشھۇر «ھۆل كىيىم» ئۇسلۇبى
گەۋدىلەندۈرۈلگەن. زىننەت خاراكتېرىدىكى «U»
شەكىللىك كىيىم فورمىلىرى ناھايىتى راۋان ۋە تەرتىپلىك
بولۇپ، كىشىگە گۇيا يۇپقا قۇم ئارىسىدىن كۆرۈنگەن بە-
دەندەك تۇيغۇ بېرىدۇ. ھەيكەللەرنىڭ يۈزى يۇمىلاق،
سالاپەتلىك، كۆزلىرىدىن تەبەسسۇم چاقىنىپ تۇرىدۇ. قاغ-
شىرى ئېگىز بولۇپ، پېشانىسى بىلەن ئۇدۇللا تۇتىشىدۇ.
ئاغزى ئۆلچەملىك، لەۋلىرى قېلىن، مۇرە ئارىلىقى كەڭ،
كۆكرەك قىسمى تۈز، بېلى ئىنچىكە، كىيىمى پۈتۈن بەدەد-

قېلىپ بىلەن قۇيۇلغان. يېقىنقى تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن
قارىغاندا، كېسەكنىڭ سىلىق يۈزىدە تىرناق ياكى باشقا
نەرسە بىلەن (كېسەك قۇيۇلغان ھۆل چېغىدا) جىجىپ يې-
زىلغان يېزىق ھەرپ بەلگىلىرى بارلىقى بايقالغان. بۇ خا-
رابىدىكى ھويلا قورشاۋ تامىنىڭ ئىچى - تېشى ھەر ئىككى
يۈزى چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەللىرى، رەڭلىك تام سۈ-
رەتلىرى بىلەن توشقۇزۇلغان بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان
(1985 - يىلقى تەكشۈرۈشتە) چوڭ بۇت ھەيكەللىرىنىڭ
ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك گەۋدىسى چېپىپ تاشلىنىپ بەل
ئاستى قىسمىلا قالغان.

جەنۇبىي تامىنىڭ شەرققە سوزۇلغان باش تەرەپ
قىسمىدا قۇمغا كۆمۈلۈپ تۇرغان (چېپىپ تاشلانغان چوڭ
بۇت ھەيكىلىنىڭ ئىككى يېنى تۆۋەن تەرىپىدە) ئالتە-
دىن جەمئىي 12 دانە تېۋىنغۇچى كىچىك بۇت ھەيكىلى
تامغا چاپلانغان پېتى ساق تۇرغان. تامدىكى مۇۋاپىق ئا-
رىلىق بويىچە ئورۇنلاشقان چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەل-
لىرى ۋە ئۇلار ئارىسىغا كىرىشتۈرۈپ سىزىلغان تام سۈ-
رەتلىرى تۆت تەرەپ تامىنىڭ ھەممىسىدە بارلىقىنى تامىنىڭ
كۆرگىلى بولىدىغان يەرلىرى ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ (مەسى-
لەن، غەربىي تامىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى غەربىي يۈزىدە، بېلى
تار ئۇزۇن كۆڭلەك كىيگەن، چېچىنى تۇرۇۋالغان بىر ئا-
يالىنىڭ قولىدا پىيالىدەك قاچا تۇتقان، ئۇنىڭ يېنىدا يەنە
بىر كىشىنىڭ چەينەكتەك بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغان
رەڭلىك سۈرەت ئېنىق كۆرۈنىدۇ. بۇ پەقەت بىرلا جايدىد-
كى كىچىككىنە مىسال، ئەلۋەتتە).

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسى ئۆز ۋاقتىدا خام كېسەك
بىلەن سېغىز لايدىن ياسالغان بولغاچقا، بۈگۈنگىچە بۇ
جايدا ساقلىنىپ قالغان بۇتخانىغا ئائىت كۆنكىرەت نەرسىلە-
رى كۆپ ئەمەس. بۇ خارابىدىن بۇت ھەيكەللىرى، بۇت-

ئىنتايىن تەرتىپلىك ھالدا خۇددى ئېچىلىپ تۇرغان نېلۇفەر گۈلىگە تەقلىد قىلىنىپ، چوڭ بۇتنى مەركەز قىلىپ، ئۈستى - ئۈستىلەپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ بۇتلار ئارىسىدىكى چوڭ بۇتلارنىڭ كۆكرىكىنىڭ ئۈستى بۇزۇۋېتىلگەن. قالغان قىسمىنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىدە كىچىك بۇتلار سول قولىنى ئالدىغا چىقىرىپ، بۇددا دىنىدىكى «abhayamudra»، يەنى «قوغداشقا تەييار تۇرۇش» قول ئىشارىسىدە ئېچىلغان ئالدىغا قارىتىپ، تەبەسسۇم قىلىپ تۇرىدۇ. چېچى چوققىسىغا تۈرۈمەكلەنگەن. ھەممىسىنىڭ كەينىدە نۇر چەمبىرىكى بار. كەشكە بىر خىل ئىستېرېئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ. بۇت ھەيكەللىرى سېغىز لاي بىلەن ياسالغان بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چەمبىرىكى ئاساسەن ئوخشاشلىقىغا قارىغاندا بېشى بىر خىل قېلىپتا قۇيۇپ چىقىرىلغان بولۇشى مۇمكىن.

1988 - يىلى شەرقىي جەنۇبىي تامنىڭ سىرتىدىن لايدىن ياسالغان بىر چوڭ بۇتنىڭ بېشى بايقالغان. بۇ بۇت بېشىنىڭ ئېگىزلىكى 43.3 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 22.5 سانتىمېتىر بولۇپ گەۋدىسىدىن ئاجراپ كەتكەن، باشنىڭ ئۆلچىمىگە قاراپ تۇرۇپ، مەزكۇر بۇتنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كەم دېگەندىمۇ 3.5 مېتىر ئېگىزلىكتە ياسالغانلىقىنى جەزمەلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. چاچ شەكلىنىڭ دولقۇنسىمان بولۇشى، قۇلاق شەكلىنىڭ ئۇزۇن بولۇشى ھەم چىرايىدىن يېغىپ تۇرغان مېھرى - شەپقەت ۋە ئىللىقلىق ھالەتلىرىدىن ئۇنىڭ بۇددىنىڭ ھەيكىلى ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ھويلا تاملىرىنىڭ ئىچى - تېشىدىكى مۇۋاپىق جايلارغا ئەينى دەۋردە گۈزەل تام رەسىملىرى سىزىلغان. يېقىنقىچە چوڭ بۇت ھەيكەللەر ئارىلىقىدىكى ھاك بىلەن ئاقارتىلغان بوش يەرلەردە تام رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. 1985 - يىللىرى ھويلىنىڭ غەربىي شىمالىي تامنىڭ سىرتى (مەركىزىي تامنىڭ سىرتى يۈزى) دىن بىر قەدەر مۇكەممەل ساقلانغان تام رەسىمى بايقالغان. رەسىمدە ئوڭ قولىدا كۈچىدىن كۆتۈرۈپ، سول قولىدا «jnana» نى، يەنى — چۈشىنىش، بىلىش ئىشارىسىنى قىلىۋاتقان بىر ئايال تېۋىنغۇچىنىڭ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئايالنىڭ كۆزى يۇمىلاق، بېشى تۆۋەنگە سەل ئېگىشكەن بولۇپ، «پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن مايىل بولۇش،

ئىنى يۆگىگەن قىياپەتتە ياسالغان. ئىبادەتخانا ھويلا تېمەنىڭ (ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان مەركىزىي تامنىڭ) ئىچى - سىرتىدا تامغا يۆلەپ ياسالغان چوڭ ئۆر بۇت ھەيكەللىرىنىڭ (باشسىز گەۋدىسى) ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتىر كېلىدۇ. ئۆر بۇت ئارىلىقىغا سەل تۆۋەنگىرەك ئورۇندلاشتۇرۇلغان كىچىك بۇت ھەيكەللەر بىر قىسمى ھېلىھەم قۇم ئاستىدا ياتماقتا.

ئۆر بۇتلارنىڭ كۆكرىكىنىڭ ئۈستى بۇزۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، قالغان ئوتتۇرا ئىچى ۋە كىچىك بۇتلار ناھايىتى مۇكەممەل ساقلانغان. بۇت ھەيكەللىرىنىڭ ئارىلىقىغا يەنە كۆپتۈرمە قىلىپ ياسالغان نېلۇفەر گۈلى ئىچىدە ئولتۇرغان بۇتنىڭ كىچىك ھەيكەللىرى چاپلانغان. چوڭ بۇتلارنىڭ ئارىسىدىكى بوش يەرگە تام رەسىمى سىزىلغان. 1901 - يىلى سېتەين شەرقىي جەنۇبىي تامنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن 91 دانە چوڭ - كىچىك بۇت ھەيكەللىرىنى قازغان.

1980 - يىلى 2 - ئاي، 1985 - يىلى 10 - ئايدا خوتەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ئورنىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن بىر بۆلەك بۇت ھەيكەللىرى توپىنى بايقىغان. بۇت ھەيكەللەر

باغلانغان، پۇتغا ئىستان، قارا ئۆرۈمە كالتىساق ئۆتۈك كىيگەن بولۇپ، سول پۇتنى كېرىپ تۇرۇشى ناھايىتى جەددەس، سالاپەتلىك كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. ئىتالىيە ئالىمى، رىم ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى مارتىن بوساگر: «ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت بىرلا رەسىم-چىلىق ئېقىمىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ نەقىش، تام سىزمىلىرى ۋە ياغاچ ئويمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلۇغ ئەسەرلەر بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ. بۇ ئەسەرلەر جۇڭگو سەنئەت ساھەسىدىكىلەر ۋە ئوبزورچىلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن خوتەن رەسىمچىلىق ئېقىمىدۇر...» دەپ يۇقىرى باھا بەرگەن.

3. راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىلىشى

سەۋەبى

ئېگىز مۇنارلىق بۇ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ بۇتخانا ئۆيلىرى ۋە باشقا ئەسلىھەلىرى مىلادىيە تەخمىنەن 10 - ئەسىرلەردە خوتەننى ئىسلاملاشتۇرۇشتىن ئىلگىرىلا قۇر-غاقچىلىق ۋە قۇم - بوران ئاپىتىدە ۋەيران بولغان؛ خو-تەنگە ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، كۆپ قىسىم بۇت ھەيكەللەر ئىسلام ئاچقۇچىلار تەرىپىدىن چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن (مەسىلەن، ھويلا قورشاۋ تامىدىكى قاتار كەتكەن كۆپلىگەن ئادەم قامەتلىك چوڭ بۇت ھەيكەللەر بىلەن بويىنىدىن چېپىپ تاشلانغان). قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر بۆلۈك ھەيكەل ۋە سۈرەتلەر بايلىق ئىزدىگۈچى كېيىن ئوغرىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن ۋە بۇزغۇن-چىلىققا ئۇچرىغان.

قەدىمكى خوتەنلىكلەرمۇ ئىنسانلارنىڭ ياشاش قانۇ-نىيىتى بويىچە، نۇرغۇن تەكرار تارىخىي كۆچۈشلەرنى بى-شىدىن ئۆتكۈزگەن. كۆپ قىسىم ئاھالە ناھايىتى ئۇزاق مەزگىللەرگىچە تاغ باغرى ۋە جىلغىلارنى ماكان تۇتۇپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. مى-لادىيە نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە كەلگەندە، ئۇلار بارا - بارا كۆپىيىپ، تاغ باغرىدىن چېقىپ سۇنىڭ ئېقىش يۆنىلىشى بويىچە، شىمال تەرەپتىكى تۈزلەڭ رايون-لارغا تارلىنىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ماكاندا ئولتۇراقلاشقان ئاھالە-لەر ئۆزئارا بىر گەۋدە بولۇپ يۇرت - ماكاننى گۈللەندۈ-رۈپ، ئاۋات شەھەر، يېزا - بازارلارنى بەرپا قىلغان. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسى ۋە تاغ باغرىلىرىدىن بايقالغان

بۇددىغا سېغىنىش» ئىچكى ھېسسىياتى روشەن ئىپادىلەن-گەن. تېۋىنغۇچىنىڭ بېشىنىڭ سول تەرىپىگە يوپۇرماقلىق گۈل شېخى سىزىلغان بولۇپ، گۈل شېخىنىڭ تۆۋەن ئۇچى تېۋىنغۇچىنىڭ كۆكرىكىنىڭ سول تەرىپىگە تۇتاشتۇ-رۇلغان. دېمەك بۇ «يۈرەكتىن كۆكلەپ چىققان گۈل» بىر خىل سىموۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولۇپ، تام رەسىمىدە گۈلنىڭ ئۈستى تەرىپى ساقالانمىغاچقا، ئۇنىڭ نېمە گۈل ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ (ئەمەلىيەتتە ئوخشاش بول-مىغان گۈللەردە ئوخشىمىغان مەنە ۋە ئارزۇ ئىستەك ئىپا-دىلىنىدۇ). گېرمانىيەلىك ئۇيغۇرشۇناس گابائىننىڭ قارىشى-چە، گۈل يەنە بىر جەھەتتىن بۇددىنىڭ مۇبارەك جامالىغا سىمۋول قىلىنغان. تېۋىنغۇچىنىڭ چاچلىرى تۈرمەكلەنگەن. ئىككى قۇلىقىغا زىننەت لېنتىلىرى ئورنىتىلغان. ئۈستىگە كالتە يەڭلىك نېپىز كىيىم كىيگەن، جەينىكىنىڭ تۆۋىنىدىن ئاللىقىنغىچە يۇپقا يەڭلىك كىيگەن، بېلى ئىنچىكە، كاسسا سەل گەۋدىلەنگەن، بېلىنىڭ ئاستىغا پۇرمىلىك يوپكا كىيگەن ھالەتتە سىزىلغان بولۇپ، كالتە يەڭلىك كۆڭلىك-نىڭ ياقىسى ۋە كالتە يەڭلىك ئۇچى ئايرىم نەقىشلىك كانا رىتلار بىلەن بېزەلگەن. كۆڭلەك سىرتىدىن بۇ تېۋىنغۇچى-نىڭ تولغان كۆكسى ۋە ئىنچىكە بەللىرى ئەينەن كۆرۈ-نۈپ تۇرىدۇ. پۇرمىلىك يوپكىنىڭ يۇقىرى تەرەپ بەل قىسمى تار بولۇپ، تۆۋەنگە چۈشكەنسىرى كېڭىيىپ بارغان. پۇرمىنىڭ باشلانمىسى دولقۇنسىمان توغرا سىزىق-لار بىلەن، يوپكىنىڭ گارمونىك قاتلاملىرى پاراللېل تۈز سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەزكۇر سۈرەت ھاك بىلەن ئاقارتىلغان ئاق تام ئۈستىگە سۇس قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. رەسىملىق ئۇسلۇبى جەھەتتە خوتەننىڭ ئەڭ بۇرۇن شەكىللەنگەن «ھۆل كىيىم» رەسىملىق ئۇسلۇبى ئاساسىدا ئىشلەنگەن بولۇپ، تېۋىنغۇچى بۇتلارنىڭ كىيىم شەكلى گويىا پەرىلەرنىڭ نېپىز يىپەك كىيىم بىلەن خۇددى ھازىرلا سۇدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققانداك بەدىنىگە چاپلە-شىپ، بەدەن گۈزەللىكىنى ھەقىقىي نامايان قىلىپ بەرگەن.

يەنە بىر ئەرنىڭ رەسىمىدە بېشىغا چوققىسى تۈگۈن-چەكلەنگەن دوپپا كىيگەن، ئۇزۇنچاق يۈز، كۆز قاپىقى قاتلاش، بۇرنى ئىلىپتەك، قۇلقى چوڭ، لەۋلىرى سەل قېلىن، بۇرۇتنى ئىنچىكە ياسالغان، كۆكرىكى چوڭ، بېلى ئىنچىكە، ئۇزۇن يەكتەك كۆڭلەكنىڭ بېلى پوتىدا چىڭ

ئەجدادلار ئىزى

لايدۇ. قالغان دەريا ئېقىنلارنىڭ سۈيى ئەينى زاماندىكى بوستانلىق (ھازىرقى قۇملۇق) نىڭ ئوتتۇرىسىغا بارالماي قۇمغا سىڭىپ تۈگەيدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا جەنۇبتىكى قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلاپ، لانغان دەريا - ئېقىنلار ھەر يىلى زور مىقداردىكى قۇم، تاش، لاي - لاتىقلارنى ئۈزلۈكسىز ئېقىتىپ تۇرغاچقا، دەريا - ئېقىنلار ئاسانلا تىنىپ قېلىپ، ئاھالىلەر كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇنبەت بوستانلىقلاردا ياشىغان خەلقلەر ئەسلىدىكى يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، سۇ مەنبەسىنى قوغلىشىپ، بارا - بارا جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن ۋە قايتىدىن ماكانلىشىپ ھاياتلىق پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇرغان، بىز خوتەن ۋىلايىتىنىڭ يەر شەكلى خەردىن تىسىگە قارايدىغان بولساق، ھازىرقى خوتەن رايونىدا ياشاۋاتقان ئادەملەرنىڭ جەنۇبىي قۇرۇم تاغلىرىنىڭ باغرىغا قاپسىلىپ قالغانلىقىنى كۆرىمىز، ھازىرمۇ سۇ كەمچىل بولۇش يەنىلا خوتەندىكى ئەمەلىي مۇھىم مەسىلە.

(2) ئەسەرلەردىن ئەسەرلەرگە يىلمۇ يىل داۋاملاشقان قۇرغاقچىلىققا ئەگىشىپ، تەبىئەتنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا ئاتا قىلغان قۇم - شېغىللىرى شامال بوراننىڭ قۇترىشى بىلەن شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ، توختىماي ئىلگىرىلەپ مىلادىيە 3 - ، 4 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە خوتەننىڭ شىمالىدىكى كۆپ قىسىم كەڭ مۇنبەت بوستانلىقلارنى قۇم بارخانلىرى كەينى - كەينىدىن يۇتۇپ كېتىپ، بۇ جايلارنى قۇم دېڭىزىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

(3) تارىختىكى رەھىمسىز ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۈ - پەيلىدىن سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى ئۇزاق مۇددەت

قەدىمكى ئىزلار، قەبرىلەر ھەممىلا جايدا دېگۈدەك بايقالدى. مەسىلەن، مىلىك ئاۋات قەدىمىي شەھىرى، ناھىيە - مىزدىكى سامپۇل قەدىمىي قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار. بۇ بىر قاتار ئەمەلىي پاكىتلار قەدىمكى خوتەننىڭ (ئۇدۇنلۇق) لەرنىڭ تەكرار يۆتكەلگەن ھايات پائالىيەتلىرى ۋە ياشاپ ئۆتكەن ماكانلىرىغا ئىسپات بولۇپ تۇرماقتا.

ئۇنىڭدىن باشقا بۈگۈنكى خوتەن رايونىنىڭ شىمالىدىكى بىپايان قۇملۇقلاردا بايقالغان قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى، يېزا - كەنتلەرنىڭ ئىز - نىشانلىرى، ئېرىق - ئۆستەك ئېقىن ئىزلىرىنىڭ يۇلتۇزلاردەك تارالغانلىقى بۇنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىلىشىنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى تۆت جەھەتتىن يەكۈنلەش مۇمكىن. (1) خوتەن ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقان بولۇپ، قۇرغاق مۆتىدىل بەلباغقا تەۋە، ھۆل - يېغىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، قۇرغاق رايون. قەدىمكى خوتەن زېمىنى ھا - زىرقى ۋىلايەت زېمىنىگە ئاساسەن تەڭ (بەلكى ھازىرقىدىن چوڭراق) بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغدا كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان يېشىل بوستانلىق ھازىرقىدىن كۆپ كەڭرى ئىدى. بۈگۈنكى خوتەن شەھىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا كۆزىتىدىغان بولساق، تەبىئەت ئاتا قىلغان ئەسلىي يەر تۈزۈلۈشى بىر قەدەر ئالاھىدە، يەنى جەنۇبىي قۇرۇم تاغلىرى تەرىپى ئېگىز بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ پەسلەپ بارىدۇ. خوتەننىڭ قۇرۇم تاغلىرى بىلەن ئورالغان جەنۇپ، غەرب تەرەپلىرىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن خوتەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان مازار تاغقىچە، شەرقتىن نىيە ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا 130 كىلومېتىر كېلىدىغان قەدىمىي نىيە خارابىسىغىچە بولغان شۇنچە كەڭ زېمىن (بۈگۈندىكى كۈندە بۇ بىپايان زېمىننىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى قۇم بېسىپ كەتكەن) ئەينى چاغدا كىشىلەر ياشىغان بوس - تانلىق ئىدى. خوتەن ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى 30 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك دەريالارنىڭ سۈيى ئەينى زاماندا بۇ كەڭ زېمىننى قاندۇرۇپ، كۆپ قىسمى ئاخىر تارىم دەرياسىغا، ئاندىن تارىم دەرياسى ئارقىلىق لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى، ھازىرقى كۈندە پەقەت يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قاراقاش دەرياسىنىڭ ئاز بىر قىسىم سۈيى ياز پەسلىدىكى كەلكۈن مەزگىلىدىلا تارىم دەرياسىغا قۇيۇلا.

جىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇن « قىلىپ بېكىتىلىپ، مەخسۇس قوغدىغۇچى خادىم ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما 1998 - يىلى 3 - ئايدا لوپ ناھىيە جىيا يېزىسىدىن (ھازىر خوتەن شەھىرىگە تەۋە) 30 نەچچە كىيەن ئوغرىسى ئوغرىلىققا كىرىپ تۇتۇلغان. 2009 - يىلى 4 - ئايدا لوپ ناھىيەسىنىڭ چارباغ يېزىسىدىن بەش نەپەر كىيەن ئوغرىسى ئوغرىلىققا كىرىپ، بەش بۇتنىڭ كاللىسىنى ئوغرىلىغان، تېخىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى ئوغرىلار ئاسراش تەدبىرى قوللانماي بۇت بېشىنى ماشىنىنىڭ كەينىگە سېلىپ قايتىشىدا بۇتنىڭ ھەممىسى چىقىلىپ بۇزۇلۇپ كەتكەن، بۇ قىلمىش شۇ يىلى 11 - ئايدا پاش قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. بۇ ئوغرىلىق قىلمىشى يۈز بەرگەندىن كېيىن، بۇ ئورۇننىڭ قوغداش تەدبىرى تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، قوغداش ئۆيى سېلىنىپ، تۈرلۈك بۇزغۇنچىلىق ۋە ئوغرىلىق قىلمىشلىرىدىن ئۈنۈملۈك ساقلىنىش ئۈچۈن 24 سائەتلىك مۇنتىزىم قوغداش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

ئانا يۇرتىمىزدىكى قەدىمىي ئاسارەتلىقلەردىن ئىبارەت بۇ بىباھا گۆھەرلەرنى تېخىمۇ مۇكەممەل قوغداش، ئاسراش، شۇنداقلا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىپ، تەكلىماكاننىڭ سىرنى ئېچىش، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىيات تارىخىنى تېخىمۇ چۈشىنىشىمىزدە ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- ① ئەنگلىيەلىك سىتەينىڭ «خوتەن بوستانلىقىغا قايتا كەلگەندە» ناملىق كىتابى.
- ② ئەنگلىيەلىك پېتر خوككىر يازغان «يىپەك يولىدىكى ئەجنەبىي ئالۋاستىلار» ناملىق كىتابى.
- ③ لى يىنىڭ يازغان «بۇددا ئىلى ئۇدۇن» ناملىق كىتابى.
- ④ ۋۇ شىنخۇا يازغان «سىتەين» ناملىق كىتابى.
- ⑤ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتابى.

⑥ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىننىڭ «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى» ناملىق كىتابى.

⑦ نىزامىدىن توختىنىڭ «خوتەندىكى قەدىمىي ئىزلار» ناملىق كىتابى.

⑧ ئابدۇللا سۇلايمان تۈزگەن «دۇنيادا بىرلا خوتەن بار» ناملىق كىتابىنىڭ 2 - توپلامىدىكى ئابدۇقادىر تۇرسۇن، ئېزىز ئاتا-ۋۇللا سارتېپىنلارنىڭ «خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق ماقالىسى.

⑨ خوتەن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تۈزگەن «ئۇدۇن» ناملىق كىتاب.

(ئاپتور: لوپ ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى)

تاشلىنىپ قېلىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر بۇزۇلۇپ، تېرىلغۇ يەرلەر قۇرۇپ كەتكەن، يۇرت - ماكاننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا كىشىلەر باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئىسلام دىنى خوتەنگە قوراللىق كۈچ بىلەن مەجبۇرىي كىرگەن بولۇپ، خەلققە نۇرغۇن ئۇرۇش ھالمانچە-لىقلىرىنى كەلتۈرۈش بىلەن بىرگە، مۇھىمى بۇددا دىنى قا-تارلىق غەيرىي ئىسلام دىنىغا ئائىت بارلىق مەدەنىيەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئىبادەتخانىلار، بۇددا تۈسىدىكى ئە-جارەتلەر، ھەيكەللەر چېقىپ تاشلانغان، تۈرلۈك سۈرەت، كىتاب، پۈتۈكلەر كۆيدۈرۈلگەن (يەنى ئەرەب يېزىقىدىن باشقا يېزىقتىكى بارلىق تارىخىي مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى يوقىتىلغان). 11 - ئەسىردە ئۆتكەن بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ (ئىندې-كسى فاكسىمىل) 609 - بەتتە، ئىسلام ئاچقۇچىلارنىڭ مۇنداق بىر كۆپلىت شېئىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، يۇق-رىقى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ:

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق بىز،

كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق بىز.

بۇتخانىلارنى چاقتۇق بىز،

بۇت ئۈستىگە چىقتۇق بىز.

ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، راۋاق بۇددا ئىبا-دەتخانىسىمۇ ئەڭ ئېغىر دەرىجىدىكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، كۆپ قىسىم بۇددا ھەيكەللىرى ئىسلام ئاچقۇچى-لار تەرىپىدىن چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن (مەسىلەن، باشتا تىلغا ئېلىنغاندەك ھويلا قورشاۋ تامىدىكى قاتار كەتكەن كۆپلىگەن ئادەم قامەتلىك چوڭ بۇت ھەيكەللە-رى بويىدىن چېقىپ تاشلانغان).

④ راۋاق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئۇزاق تارىختا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر بۆلەك بۇددا ھەيكىلى، مايمۇن ھەيكىلى، داچەن پۇل، قەدىمىي پۇل پارچىلىرى، مارجان، تام سۈرەتلىرى قاتارلىق مەدەنىي يادىكارلىق بۇيۇملىرى 1901 - يىلى ۋە 1906 - يىلى ئەنگلىيەلىك ئارخېئولوگ سىتەين، 1928 - يىلى گېرمانىيەلىك تىرىنكې-لىر، 1942 - يىلى لوپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ھاكىمى جۇباۋ-چىڭ قاتارلىق ئاسارەتقە ئىزدىگۈچى چوڭ ئوغرىلار، نۇرغۇن بايلىق ئىزدىگۈچى كىچىك كىيەن ئوغرىلىرى تە-رىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن ياكى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان.

راۋاق بۇددا خارابىسى 1980 - يىلى ناھىيە دەرىجى-لىك قوغدىلىدىغان ئورۇن، 2001 - يىلى «دۆلەت دەرد-

ئادىل ۋەزىرنىڭ ئەقىللىق قىزى

(چۆچەك)

ئۆتكەن زاماندا، مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ بىرىدە بىر پادىشاھ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئۆز ئېلىنى ئادىل سوراپ، نامى جاھانغا تارقالغانىكەن. دەرۋە-قە، ئۇ يېتىم-يېسىر، يوقسۇللارغا باشپاناھ بولۇپ، خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، كىشىلەرنى پېقىرچىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش كويىدىلا بولىدىكەن. قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلاردىن ھەرقاندىقى خەلققە زۇلۇم-كۈلپەت سالسا، ئۇنى قاتتىق جازالايدىكەن. شۇڭا بۇ ئەلدىكى پۇقرالار ئۆز پادىشاھىدىن تولمۇ شادمان بولۇشىدىكەن. پادىشاھ بىر كۈنى ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشىپتۇ ۋە ئۇلارغا مۇنداق دەپتۇ:

— ئەي ۋەزىر ئەمىرلىرىم، ئەلنى ئادىل باشقۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن يۇرتىمىز مەمۇرچىلىققا تولدى، خەلقىمىز بەخت-سائادەتكە ئىگە بولدى. ئويلايمەنكى، پۇقرالارنىڭ ھەممىسى پۇلۇ، لەغمەن بىلەن غىزالىنىپ ھۇزۇر سۈرۈۋاتقان بولسا كېرەك.

ۋەزىر، ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى پادىشاھنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىشىپ: — شۇنداق بولمامدىغان، ھەممە كىشى سىلى ئېيتقانداك بەختىيار تۇر-مۇشقا ئىگە بولدى، بۇنىڭ ھەممىسى سىلنىڭ ئادىللىقىرىدىن بولدى، — دېيىشىپتۇ.

پادىشاھنىڭ سالى ئىسىملىك، ئەقىل-پاراسەتكە، كامالەتكە يەتكەن بىر ئوڭ قول ۋەزىرى بولۇپ، ئۇ پادىشاھقا تولمۇ سادىق ۋە ئىشەنچلىك ئىكەن، پادىشاھقا ھەر دائىم ئەقىل كۆرسىتىپ مەسلىھەت بېرىپ تۇرىدەكەن. پادىشاھمۇ ئۇنىڭ كۆرسەتكەن مەسلىھەتلىرىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىدىكەن. لېكىن شۇ كۈندىكى ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتتە پادىشاھقا تىكىلىپ تۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ:

— تېخى ھازىرغىچە ئېلىمىزنىڭ بەزى بۇلۇڭ-يۇچاقلرىدا، تاغ-باغ-رىغا جايلاشقان سەھەرلىرىدا ھېلىمۇ گادايلىقتا ئۆتۈۋاتقانلار، ھەتتا پۇلۇ، لەغمەن دېگەنلەرنى تېخىچە بىلمەيدىغانلار بولۇشى مۇمكىن.

كۈتۈلمىگەندە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ۋەزىرىدىن بۇ سۆزنى ئاڭلىغان پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ، چىرايلىرى ئۆڭۈپ، ساقاللىرى

سالى ۋەزىر ئوردىدا بولغان سۆز ھەم ۋەقەلەرنى
بىر - بىرلەپ ئېيتىپ بېرىپتۇ.

— كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ دادا، ئۇنىڭ ئامالنى ئۆزۈم
قىلىمەن. ھەرگىز قايغۇرماڭ، — دەپتۇ قىز دەرھال ئور-
نىدىن تۇرۇپ كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ جابدۇنۇپتۇ. ئۇ
شەھەردىن ئەڭ يىراقتىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان سەھرا
تەرەپكە قاراپ يول ئاپتۇ. قىز چۆل - جەزىرىلەرنى
كېزىپ، يېرىم كۈندىن كۆپرەك ماڭغاندا، شەھەر تەرەپكە
قاراپ كېلىۋاتقان ئىككى سەھرا يىگىتىگە ئۇچراپتۇ.
ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ 20 نەچچە قەدەم باسقاندىن
كېيىن، قىز دەرھال ئارقىسىغا يېنىپ، يىگىتلەرگە ئەگ-
شىپ، ئۇلارنىڭ پاراڭلىرىنى زەن سېلىپ ئاڭلاپتۇ.

— ئاداش، شەھەرگە بارساق سېپىل بارمىش، سېپىل
دېگەن قانداق نېمىدۇ - ھە؟

— شەھەردە دۇكاندارمۇ بارمىش، بۇ قېتىم شەھەر-
گە كېرىپلا سېپىل، دۇكاندار دېگەنلەرنى ئىزدەپ كۆرەي-
لى جۇمۇ؟! —

— ئەستاي! شەھەر دېگەندە ئادەم كۆپمىش، بىر -
بىرىمىزدىن ئايرىلىپ ئېزىقىپ قالساق قانداق
قىلارمىز...

— مۇنداق قىلايلى، مەن ئۆيگە بىر چۆمۈچ سېتى-
ۋالماقچى ئىدىم، شەھەرگە كىرىپلا ئاۋۋال چۆمۈچ سېتىۋا-
لاي، ئاندىن مەن چۆمۈچنى بەلبېغىمنىڭ ئارقا تەرەپىگە
قىسىپ ئالدىڭدا ماڭاي، سەن چۆمۈچنى بەلگە قىلىپ،
مەن قاياققا ماڭسام سەنمۇ شۇ تەرەپكە ماڭغىن.

قىز يىگىتلەرنىڭ مەسلىھەتىنى ئېنىق بىلگەندىن
كېيىن، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ شەھەرگە كىرىپتۇ.
يىگىتلەردىن بىرسى شەھەرگە كىرىپلا بىر چۆمۈچ سېتىۋې-
لىپ، بەلبېغىنىڭ ئارقا تەرەپىگە قىسىپ ئالدىدا مېڭىپتۇ.
يەنە بىر يىگىت چۆمۈچنى بەلگە قىلىپ ئەگىشىپ مېڭىپتۇ،
قىزمۇ بىر چۆمۈچ سېتىۋېلىپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئايرىل-
ماي مېڭىپتۇ. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن قىستىلىپ ماڭالمايدى-
غان بىر تار كوچىغا كەلگەندە، قىز پەم - پاراستىنى ئىشقا
سېلىپ چاققانلىق بىلەن تۇيدۇرماي، بېلىگە چۆمۈچ
قىسقان يىگىتنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋاپتۇ. كەينىدىن مېڭىۋات-
قان يىگىت ئالدىدىكى چۆمۈچ قاياققا ماڭسا چۆمۈچكە ئە-
گىشىپ شۇ تەرەپكە مېڭىپتۇ. شۇنداق قىلىپ قىز ھېلىقى

تال - تال بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالماي
ئورنىدىن تۇرۇپ:

— جاللات! — دەپ ۋارقىراپتۇ، — دۆلەتنى
شۇنچە ئادىل سورىغانلىقىمنى كۆرەلمەي، ئىشىمدىن
پۇتاق چىقىرىپ، مەن بىلەن قارشىلاشقان بۇ تۈزكۈر
سۈيىقەستچىنىڭ كاللىسىنى جېنىدىن جۇدا قىلىڭلار!
ئوردا ئەمەلدارلىرى بۇ ئىشتىن ھاڭ - تاڭ
بولۇپ لام - جىم دېيەلمەي تۇرۇپ قاپتۇ. ئىككى
جاللات قىلىچىلىرىنى غېلىپىدىن سۇغۇرۇپ، سالى ۋەزىر-
نى ئۆلتۈرۈشكە تەييارلىنىپتۇ. شۇ ئەسنادا پادىشاھنىڭ
سول قول ۋەزىرى پادىشاھنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ
تۇرۇپ:

— قۇدرەتلىك شاھىم! سالى ۋەزىر ئۇزاقتىن
بۇيان سىزگە سادىق بولۇپ كەلگەن، سىزنىڭ سىنىقى-
ڭىزدىن ئۆتكەن ئادىل ۋەزىر ئىدى. ئۇ سۈيىقەست
قىلىشنى بىلمەيدىغان ئاق كۆڭۈل ئادەم، مانا ھازىر
ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدىڭىز، ئۆلتۈرۈلسمۇ كارى
چاغلىق. لېكىن ئېلىمىزنىڭ بۇلۇڭ - پۇچاقلىرىدا،
چەت جايلارىدا ئۇ ئېيتقاندىك تېخىچە يولۇ، لەغمەن
دېگەنلەرنى بىلمەيدىغان پۇقرالار بار بولۇپ چىقسا، ئۇ
ناھەق ئۆلتۈرۈلگەن بولىدۇ - دە، ھەممە ئادىللىقىڭىز
بىكار بولۇپ كېتىدۇ. مېنىڭچە ئۇنىڭغا ئۈچ كۈنلۈك
مۆھلەت بېرىڭ. يولۇ، لەغمەن دېگەنلەرنى بىلمەيدىغان-
لار چىقىپ قالسا، ئۇنىڭ گۇناھىدىن كەچىسىڭىز، ئەگەر
ئۇنىڭ دېگىنىدەك بولماي قالسا، ئاندىن ئۆلتۈرسەكمۇ
كېچىكمەيمىز، — دەپتۇ.

— بوپتۇ! ئۈچ كۈنلۈك مۆھلەت بېرەي، —
دەپتۇ پادىشاھ يارلىقىنى ئۆزگەرتىپ.

سالى ۋەزىر ئاخشىمى چىرايى سۇلغۇن، كۆڭلى
پەرىشان ھالدا ئۆيىگە قايتىپ كەپتۇ. سالى ۋەزىرنىڭ
تېخى ئەمدىلا بالاغەتكە يەتكەن ئەقىللىق بىر قىزى
بولۇپ، ئۇ كىچىكىدىنلا ئىلىم - ھېكمەتكە دائىر كىتاب-
لارنى دائىم ئوقۇشنى ئادىتىگە ئايلاندۇرغان زېرەك
قىز ئىكەن. قىز دادىسىنىڭ چىرايىغا قاراپ سوراپتۇ:

— دادا، بۈگۈن سىزگە نېمە بولدى؟ باشقىچە
كۆرۈنسىزغۇ؟ بېشىڭىزغا قانداق كۈن كەلگەن بولسا
ئېيتىڭ، ئامالنى قىلايلى.

باشلاپ قويدۇم، ئۇلاردىن پۇل بىلەن لەغمەندىن ئىمتە-
ھان ئېلىپ كۆرسىگىز، — دەپتۇ پادىشاھقا تىكىلىپ، پادى-
شاھ ئاشپەزلەرگە بۇيرۇپ پۇل، لەغمەن تەييارلاپتۇ.
لەغمەن، پۇلنى ئىككى يىگىتنىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. پادى-
شاھ پۇلنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ:

— يىگىتلەر، بۇ نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇلار ھو-
دۇقۇپ جاۋاب بېرەلمەپتۇ، — قورقماي جاۋاب بېرىڭلار، —
دەپتۇ پادىشاھ قايتىدىن.

— بۇ... بۇ سېپىل دېگەن شۇمكى؟ — دەپتۇ
ئۇلاردىن بىرى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سوراپتۇ پادىشاھ لەغمەننى
كۆرسىتىپ.

— بۇ... بۇ دۇكاندار دېگەن شۇمكى؟ — دەپ
جاۋاب بېرىپتۇ يىگىتلەردىن بىرى.

پادىشاھ يىگىتلەرنى تاماققا تەكلىپ قىلغانىكەن،
ئۇلار قورقۇپ ئارقىغا داچىپتۇ. پادىشاھ تاماقنى ئالدى
بىلەن ئۆزى يەپ ئاندىن يىگىتلەرنى تەكلىپ قىلغانىكەن،
يىگىتلەر تاماققا ئېغىز تېگىپ، تولىمۇ خۇشال بولۇشۇپتۇ
ۋە:

— ئېست، مۇشۇنداق ئالىي تاماق بىزنىڭ يۇرتلار-
رىمىزدىمۇ بولسا نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى — ھە؟! —
دېيىشىپتۇ.

— سىلەرنىڭ يۇرتتا بۇنداق غىزالار يوقمۇ؟ سىلەر
بۇرۇن بۇ خىل غىزالارنى بىرەر قېتىم يەپ باقمىغانمۇ؟ —
دەپ سوراپتۇ پادىشاھ.

يىگىتلەر باشلىرىنى چايقىشىپتۇ. پادىشاھ بۇ ئىشتىن
چوڭقۇر تەسرلىنىپتۇ ھەمدە:

— پەرۋەردىگارىم، غايىلىقتا ئۆتكۈزگەن گۇناھىمنى
كەچۈرگەيسەن، ناھەق ئادەم ئۆلتۈرگىلى تاسلا قاپتىمەن، —
دەپتۇ ۋە شۇ ھامان ئوردا ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ، سالى
ۋەزىردىن ئىگىلىپ تۇرۇپ ئەپۇ سوراپتۇ. پادىشاھنىڭ
قايتىدىن چىقارغان پەرمانى بويىچە ئەمەلدارلارنىڭ ھەممە-
سى پۇقرالارنى مىسكىنلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا جان
پىدا قىلىشقا قەسەم ئېچىشىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئەل
خەلقى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بەخت-ساۋادەتكە ئائىل بولپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مارالبېشى ناھىيەلىك رادىيو ئۇزىلىدىن
ئەيسا سايىم

((ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرى)) مارالبېشى قىسمىدىن ئېلىندى

يىگىتنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرۈپ، پادىشاھ ئوردىسى ئالدىغا
كېلىپ، ئارقىغا قاراپ توختاپتۇ. يىگىت قورققىنىدىن يىغلا-
ۋېتىپتۇ.

— يىگىت، نېمە يىغلايسىز؟ — دەپ سوراپتۇ قىز.
— بېلىگە چۆمۈچ قىسىپ ئالدىدا ماڭغان بىر
دوستۇم بار ئىدى، سىزدىكى چۆمۈچكە ئەگىشىپ مېڭىۋى-
رىپ دوستۇم بىلەن ئازغىشىپ كېتىپتىمەن.

— قورقماڭ يىگىت، چۆمۈچ قىسقان دوستىڭىزنى
مەن ھازىرلا تېپىپ كېلەي، — قىز كوچىغا چىقىپ چۆمۈچ
قىسقان ھېلىقى سەھراللىق يىگىتنى تېپىپ كېلىپ، ئۇلارنى
ئوردا ئاشخانىسىغا باشلاپتۇ ۋە قىز دەرھال پادىشاھنىڭ
ھۇجرىسىغا كىرىپ:

— شاھىم! سەھراللىق ئىككى يىگىتنى ئاشخانىغا

ھويلا ئارام مەدەنىيىتى

سادە تىگۈل غوپۇر

شىنجاڭنىڭ تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى مەدەنىيەت بايلىقى. لىرىنىڭ موللىقى، ئۈچ چوڭ دىنىنىڭ بۇ دىياردا ئۇچراش. قانلىقى ۋە مەدەنىيەتتىكى ئۆزگىچىلىكى، خاسلىقى بىلەن ھەرقانداق رايون ۋە جايلاردىن زور پەرقلىنىدىغانلىقى خەلقئالەمگە ئايان مەسىلە. مۇشۇ رايوندا ئەلەمىساقىتىن ياشاپ كەلگەن خەلقىمىزنىڭ تارىختىن بېرى ياراتقان مەدەنىيەت مىراسلىرى ساناقسىز.

مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ سابىق مىنىستىرى سۈن جياچىڭ ئەپەندى «مەدەنىيەت — تارىخنىڭ ئۇلۇغ ئېقىمى» سەرلەۋھلىك ماقالىسىدە مۇنداق دەپ يازغان: «مىللى مەدەنىيەت بىزنىڭ يىلتىزىمىز، شۇنداقلا ئۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىمىزنىڭ بۇلىقدۇر. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كىشىلەردە ئومۇميۈزلۈك ئۆز يىلتىزىنى ئىزدەش ئىستىكى ئويغىنىدۇ... ھازىر بار بولغان تارىخىي مىراسلارنى، ئەجدادلاردىن قالغان تەۋەررۈك يادنامىلەر.

ئۆۋەتتە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتنى قوغداش دولقۇنى گەۋج ئالماقتا. جۈملىدىن، ئېلىمىز دىمۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىختىن بۇيان ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس قالغان غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىگە تارىختىكى ھەرقانداق دەۋرلەرگە قارىغاندا ئەڭ زور ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئىتتاپ يىن زور ماددىي مەبلەغلەر ئاجرىتىلىپ، چىڭ تۇتۇلۇپ ئىشلىنىۋاتقان مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ مۇھىمى بولۇپ قالدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئىنسانىيەت غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ئەھدىسىگە قول قويغان دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، ب د ت نىڭ ئەھدىنامىسىدىكى بەلگىلىمە ۋە ئەھدىنامىسىگە ئەڭ سەمىمىي ھۆرمەت قىلغان ۋە شۇ ئەھدى نامىنى بەجاندەل ئىجرا قىلىۋاتقان مەسئۇلىيەتچان دۆلەت. لەرنىڭ بىرى.

ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ قىممىتىنى يەنە بىر قېتىم تونۇتتى. ئاپتونوم رايونىدىن ۋىلايەت ناھىيەلەرگىچە مەخسۇس غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قول تۇتۇپ ئىشلەيدىغان خىزمەت ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى. خا-دىملار تەيىنلەندى، مەخسۇس خىراجەتلەر ئاجرىتىلدى. ئاپتونوم رايون بويىچە «مەدەنىيەت مىراسلىرى كۈنى» يۈرۈشلۈك پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلدى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، پەن - مائارىپ تەشكىلاتى «غەيرىي ماددىي مەدەنىي مىراسلارنى قوغداش خەلقئارا ئەھدىنامىسى» دا بېرىلگەن تەبىرىگە ئاساسلانغاندا ئاغزاكى رىۋايەتلەر ۋە بايانلار (غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئورۇنداش سەنئىتى، ئىجتىمائىي ئۆرپ - ئەدەتلەر، قائىدە - يوسۇن، ھېيت - بايرام مۇراسىملىرى، خەلق ئىچىدىكى تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئالەمگە ئائىت بىلىم ۋە تەجرىبىلەر، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ماھارەتلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نى ئەستەلىكلەرنى قوغداش ئىستاتىن مۇھىم. بىز پەقەت ئۆزىمىزنىڭ كىم ئىكەنلىكىمىزنى ئېنىق بىلگەندىلا ئاندىن تولۇق ئىشەنچ بىلەن كەلگۈسىگە پۇختا قەدەم تاشلىيالايمىز.

خەلق مەدەنىيىتى، جۈملىدىن فولكلور مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت روھىيىتىنىڭ گۈزەل جۇلالىسىدۇر. ئۇنىڭدا ئاۋام خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرى، قايغۇ - ھەسرەتلىرى، دۇنيا قاراشلىرى، گۈزەللىك قاراشلىرى، قىممەت قاراشلىرى، كىشىلىك قاراشلىرى، بىلىشلىرى ئەكس ئېتىدۇ.

«كورىيەلىكلەر ئەنئەنىگە قانداق ۋارىسلىق قىلىدۇ؟» سەرلەۋھىلىك ماقالىدە مۇنۇلار قەيت قىلىنغان، «كورىيە - نىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى جۇڭگونىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا يوقنىڭ ئورنىدىلا.

كورىيە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى جۇڭگو - نىڭكىدىن خېلىلا ئارقىدا تۇرىدىغان شەرقىي ئالىقانچە - لىك دۆلەت بولغاچقا تەۋەررۈكلەرنىڭ كۆلىمى ۋە قاتلىمى جەھەتتە جۇڭگوغا يەتمەيدۇ. لېكىن كورىيەلىكلەر ئۆزلىرىدە - كە تەئەللۇق بولغان ئاشۇ تېرىقچىلىق مەدەنىيەت مىراسلىرىنىمۇ ئاجايىپ قىممەتلىك بىلىدۇ...

كورىيەدە تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە خىلمۇخىل تەبىرىكلەش پائالىيەتلىرى بولۇپ تۇرىدۇ... كورىيە ھۆكۈمەتى يوقلىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئۆز يۇرتىغا بولغان مېھرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تۈرلۈك يەرلىك ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئۆرپ - ئادەت بايرىمى، پۇقراۋى مەدەنىيەت بايرىمى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ».

ئېلىمىزدا يەر كۆلىمى جەھەتتە ئەمەس، بەلكى يەر ئاستى بايلىقى ۋە مەدەنىيەت بايلىقلىرى جەھەتتىمۇ ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتكەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەتلىرىنى قوغداش ئىشلىرى چىڭ تۇتۇپ ياخشى ئىشلەنمەكتە. بولۇپمۇ «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ب د ت پەن - مائارىپ تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئىنسانىيەت مىراسى قىلىپ بېكىتىلىشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش خىزمىتىنىڭ ياخشى، نەتىجىلىك ئىشلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، غەيرىي

تۇرۇپ بىر يۈرۈش تۈرلەرنى، قومۇل، تۇرپاننى مەركەز قىلىپ بىر يۈرۈش تۈرلەرنى، غۇلجىنى مەركەز قىلىپ بىر يۈرۈش تۈرلەرنى ئىلتىماس قىلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ھويلا-ئارام قۇرۇلمىسى ئۇنىڭغا ئىشلەتلىگەن ھۈنەر قاتارلىقلاردا ناھايىتى روشەن ئالاھىدىلىكلىرى بار. بۇ ھۈنەرلەرگە ئەجدادىمىزنىڭ ئەقىل-پاراسىتى سىڭگەن. ئەجدادلىرىمىزدىن بىزگە تەۋەرىۋك قالغان ھويلا-ئارام مەدەنىيىتىمىز قويۇق ئۆزگىچىلىكى بىلەن بۇ-گۈنكىچە داۋاملىشىپ كەلدى. ئۇنى قوغداش، ئاسراش ۋە ۋارىسلىق قىلىپ داۋاملاشتۇرۇش ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشتە، راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇ جۈملىدىن ئۆرپ-ئادەت سايا-ھەتچىلىكىنى ئاپتونوم رايونىمىزدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇش-تا بەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا ھويلا-ئارام مەدەنىيەتىمىزنى قوغداشنى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش نۇقتىسىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇنى شىنجاڭنىڭ ساياھەتچىلىك ئىشلىرىنى روناق تاپقۇزۇشتىمۇ مۇھىم ئىقتىسادىي ئەھمىيەتكە ئىگە دېسەك ئاشۇرۇۋەتكەن بولمايمىز.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

نۆۋەتتە ئېلىمىزدا، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزدا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يىغىش، ئىلتىماس قىلىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. ھەرقايسى جايلار ناھىيەنى بىرلىك قىلىپ ئۆز تەۋەسىدىكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت دەرىجىلىك قوغداش تۈرلىرىگە ئىلتىماس قىلماقتا. 2009-يىلى 10-ئايدا قىرغىزلارنىڭ «ماناس» ئېپوسىنىڭ ب د ت پەن-مائارىپ تەشكىلاتى تەرىپىدىن 4-تۈركۈمدىكى ئىنسانىيەت غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسى قىلىپ بېكىتىلىشى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى ئىلتىماس قىلىش قىزغىنلىقىنى يەنىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. نۆۋەتتە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇرلارنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان تۈرگە كىرگەنلىرى ئاز ئەمەس. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان تۈرگە كىرگۈزۈلگەنلىرى تېخىمۇ كۆپ. لېكىن مېنىڭچە بۇ تېخى يېتەرلىك ئەمەس. غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا يەڭگىللىك بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇ بىر خەلق-ئىگىلىك ئەمەس گېزى كەلگەندە ئىنسانىيەتنىڭ مۈلكىدۇر. شۇڭا غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزغا ئەستايىدىل، ئىلمىي مۇئامىلە قىلىش كېرەك. ئۇيغۇر قول ھۈنەر-ۋەنچىلىكىنى مىسالغا ئالساق دۆلەت دەرىجىلىك قوغداش تۈرىگە ئىلتىماس قىلىشقا زۆرۈر تۈرلەر ئىنتايىن كۆپ. ئۇيغۇرلارنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ھاسىل بولغان رايون خاسلىقى، كۈچلۈك مەدەنىيەت خاسلىقى، روشەن مەدەنىيەت مىراسلىرى كۆپ. ئولتۇراق ئۆي، قورۇ-جاي قاتارلىقلار دېمۇ رايونلار ئارا، جەنۇب بىلەن شىمال قاتارلىقلارنىڭ روشەن پەرقى بار، قورۇ-جايلارغا ئىشلىتىلگەن ھۈنەرلەردە، ئىنچىكە ھالقىلىق بېزەكلىرىدە قورۇ-جايلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئىشلىتىلگەن ماتېرىياللىرى، رەڭ بېزىكى قاتارلىقلاردا روشەن خاسلىق بار. شۇڭا رايون ئالاھىدىلىكى بويىچە پەقەت قورۇ-جاي قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلىپ ئۇنىڭغا سىڭدۇرۇلگەن ھۈنەر-سەنئەتلەر بويىچە چوڭ جەھەتتىن جەنۇب-شىمال، شەرق-غەرب دەپ تۆت بۆلەك بويىچە، بۇنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ خوتەن دىيارىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بويىچە بىر يۈرۈش تۈرلەرنى، قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ بىر يۈرۈش تۈرلەرنى، ئاقسۇ، كورلىنى مەركەز قىلىپ

ئۇيغۇرلاردا كىتاب

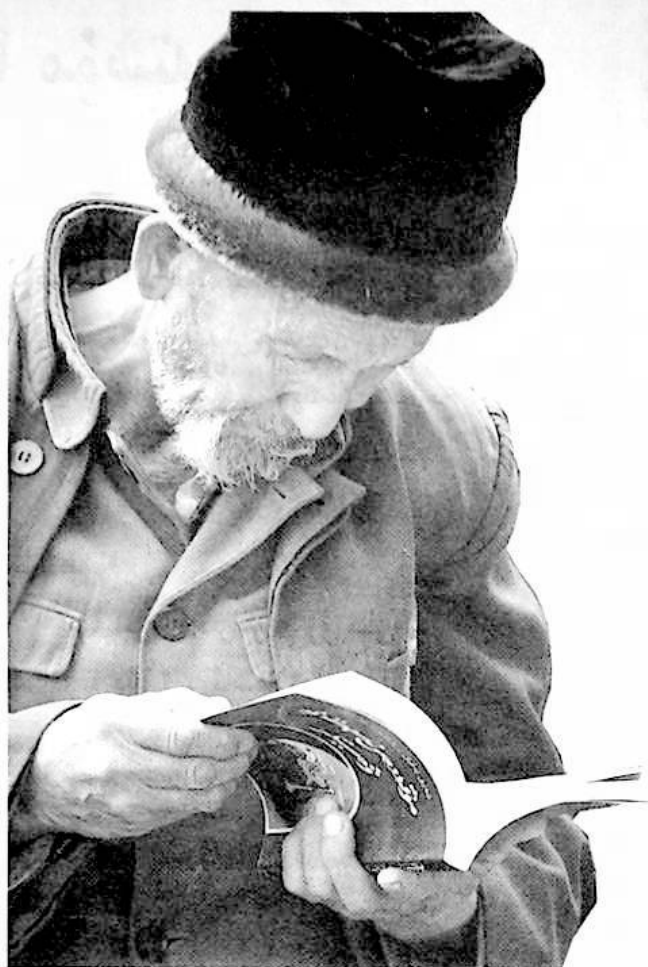
گولمره ئابلیکم

بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل-
لار خېلى كۆپ، بۇ مۇھىم ئامىللار ئىچىدە مىللەت تارىخى-
نى، مەدەنىيىتىنى، ئېتنوگرافىيە، فولكلور مەدەنىيىتى قا-
تارلىقلارنى ئىزاھلايدىغان يەتكۈزۈش رولىنى ئوينايدىغان
ئەڭ مۇھىم ئامىل كىتابتىن ئىبارەت. كىتاب بىر مىللەتنىڭ
مەنىۋىيىتىدە بەك چوڭ رول ئوينايدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىخ سەھنىسىگە چىققان دەسلەپكى يىللە-
رىدىلا ئۆز تىل- يېزىقىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان
ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھۆ-
كۈمران تائىپى بولغان ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بۇرۇنقى 3-
ئەسىردە كۈچەيگەن ھونلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەم كې-
يىنكى بارلىق تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە ۋا-
رىسلىق قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى تېخىمۇ يېتىلتقان ھەم
راۋاجلاندۇرغان بىر خانلىق ۋە تائىپە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
ئەگەر تارىختا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان بىر مۇنچە
تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر كېيىنكى چاغلاردا زامان داۋالغۇش-
لىرى تۈپەيلىدىن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تارىخ سەھنىسى-
دىن چۈشۈپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئىز - دېرەكسىز
يوقالغان بولسا، دەل ئۇلارنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇر خانلىقىنى
تىكلەنگەن ئۇيغۇرلار زامانىنىڭ ھەر خىل داۋالغۇشلىرىنى
بېسىپ ئۆتۈپ تېخىمۇ كۈچىيىپ تارىختا ئۆتكەن تۈركىي
تىللىق قەبىلىلەرنىڭ بارلىق ئىجابىي ئامىللىرىنى قوبۇل
قىلىپ، ئۆزىگە خاس بىر ئالاھىدە يول بىلەن ساقلىنىپ
قالغان ھەم راۋاجلانغان بىر تائىپە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەھەللى تىلى ئاساسىدا ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن تۈركلەرنىڭ تىلى ۋە يېزىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ئاساسىي ئالاقە قورالى سۈپىتىدە قوللانغان. بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي يېزىقى يەنىلا قەدىمكى ئورخۇن يەنسەي يېزىقى، يەنى قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇ يېزىقتا بەزى مۇھىم مەدەنىي يادىكارلىقلارنى قالدۇرغان. ئەپسۇسكى بۇلارنىڭ ئىچىدە زامانىمىزغا يېتىپ كېلىپ مەلۇم بولغىنى يەقەت مىلادى 759-يىلى ھازىرقى موڭغۇل-

لىدە خەلق جۇمھۇرىيىتى سېلىنمىسى دەرياسى ۋادىسىدىكى شىنە- ئۇسۇ دېگەن جايدا ئورنىتىلغان «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» (تەڭرىدە بولمىش ئېل ئېتىمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى) ۋە ئورخۇن دەريا ۋادىسىدىكى ئوردۇبالىق شەھىرىگە ئورنىتىلغان «توققۇز ئۇيغۇر (ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە قاغان) مەڭگۈ تېشى» قاتارلىق يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ يادىكارلىقلار خۇددى كېيىنكى تۈرك خاقانلىقىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى بولغان «چۈرىن مەڭگۈ تېشى»، «تۇنىۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۈلتېكىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلارغا ئوخشاشلا قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر- نىڭ (جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ) تارىخى، تىلى، ئېتنوگرافىيەسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلىرى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ- ئادەتلىرى ۋە جۇغراپىيەلىك ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەت.

ئۇيغۇرچە لۇغەتنىڭ 11 پارچە كەمتۈك ۋارىقى تېپىلغان. بۇنىڭدىن بىز ئەينى چاغدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كىتاب-چىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، لىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئاۋرىل سىتەين شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا ئائىت ناھايىتى نۇرغۇن يازما ھۆججەتلەرنى، بىر قىسىم كىتابلارنى قولغا چۈشۈرگەن. سىتەين دۇنخۇاڭ غارلىرىدىن ئېلىپ كەتكەن تۈرلۈك مەزمۇندىكى قوليازىلار، دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەرلەر ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ ئاسار ئەتىقىلەرنىڭ زور بىر قىسمى ھازىر مۇچەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان.

20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى شىنجاڭدا پائال-يەت ئېلىپ بارغان مەشھۇر تۈركىلوگ گۇنار يارىڭ ئەپەندىنىڭ ھازىر شىۋېتسىيە خانلىق كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان 1934 - يىلى 22 - ئاپرېل شىۋېتسىيەنىڭ «جە-نۇبى شىۋېتسىيە كۈندىلىك خەۋەرلەر گېزىتى» دە ئېلان قىلغان «ئەينى يىللاردا ئۇيغۇرلاردىكى كىتابپۇرۇشلۇق» سەرلەۋھەلىك ماقالىسىدە ئەينى يىللاردا ئۆزىنىڭ قەشقەر-دە تۈرلۈك ئاماللار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۈرلۈك مەزمۇندىكى كىتابلارنى سېتىۋالغانلىقىنى، كىتابلارنىڭ تارىخ، دىن، ئەدەبىيات قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەرگە چېتىلىدىغانلىقىنى، ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ كىتاب-نى قەدىرلەيدىغانلىقىنى قەيت قىلدۇ.

خەلقىمىز كىتابخۇمار خەلقئۇر. بۇ ئادەت ئەجداد-لىرىمىزدىن ئۇدۇم قالغان. خەلقىمىزدە كىتابنى ئۇلۇغ-لايدىغان، كىتاب يازغانلارنى ھۆرمەتلەپ قەدىرلەيدىغان، كىتابنى خارلىغانلارنى يامان كۆرۈپ، كىتاب ئاس-رىغانلارنى ئالقىشلايدىغان ياخشى ئادەت بار. بۈگۈنگە كەلگەندە ئېلىمىز دۆلەت كۈچىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىشى بىلەن مەتبۇئات ئىشلىرىمىز ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. نەشرىياتلىرىمىز خەلقنىڭ مەنۋى ئېھتىياجى بويىچە تۈرلۈك مەزمۇندىكى كىتابلارنى نەشر قىلماقتا. پارتىيە مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرىدا نەشرىياتچىلىق ئىش-لىرىمىز ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىمەكتە.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كۇتۇپخانىدا)

كە ئىگە^①. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك مەزمۇنلارنى تاش ئابىدىلەرگە، تارشىلارغا، مەشۇتلەرگە كېيىنكى ۋاقىتلاردا قەغەز كەشىپ قىلىنغاندىن كېيىن قەغەزدىن پۈتۈلگەن دىۋانلارغا يېزىپ قالدۇرۇشنى ئەستىن چىقارمىغان.

مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن تۈرلۈك مەزمۇندىكى كىتابلار كۆپلەپ نەشر قىلىنغان. ھەتتا 9 - ئەسىرگە كەلگەندە خەنزۇچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت تۈزۈلگەن. 1959 - يىلى 12 - ئايدا گەنسۇ-شىنجاڭ تاشيولى كېڭەيتىپ ياسالغاندا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-لۇق مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگلىرى تۇرپان ناھىيەسىنىڭ يال-قۇنتاغ ئېتىكىدىكى سىڭگىم بۇددا خارابىلىكىدە تاشيول قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىپ قىزىش-تازىلاش ئېلىپ بارغان. ئەينى ۋاقىتتا 2 - نومۇرلۇق ئىزدىنىش قەدىمكى خەنزۇچە-

① بايتۇر، خەيرىنسا سىدىق تۈزگەن «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى» 526 - بەت.

«مىراس» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولۇڭ

پەرزەنتلەرنى دانا ۋە ئەخلاقىي رەنالىاردىن قىلىپ تەربىيەلەش توغرىسىدىكى ئۆگۈت - بىلىملەر، «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى، «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

قىسقىسى، «مىراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننامە، ئالىملارغا بايلىق، ئاشىقلارغا ۋىسال، ئاتا - ئانىلارغا مەسلىھەت، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ، قىزلارغا شەرم - ھاي، يىگىتلەرگە غۇرۇر، بالىلارغا ئەقىل - پاراسەت، ئاغرىقلارغا شىپا، ئاجىزلارغا ئۈمىد بېغىشلايدۇ!

بىز سىزلەرنىڭ ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 - يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك مىراسلىرىمىزنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئىشلەۋاتقان جاپالىق خىزمىتىمىزگە يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز، ژۇرنىلىمىزنىڭ مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: 1130\1 — CN65

خەلقئارالىق نومۇرى: 3829 — ISSN1004

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 — 58

تېلېفون نومۇرى: 4554017 — 0991

E-mail: miras uyghur @126.com

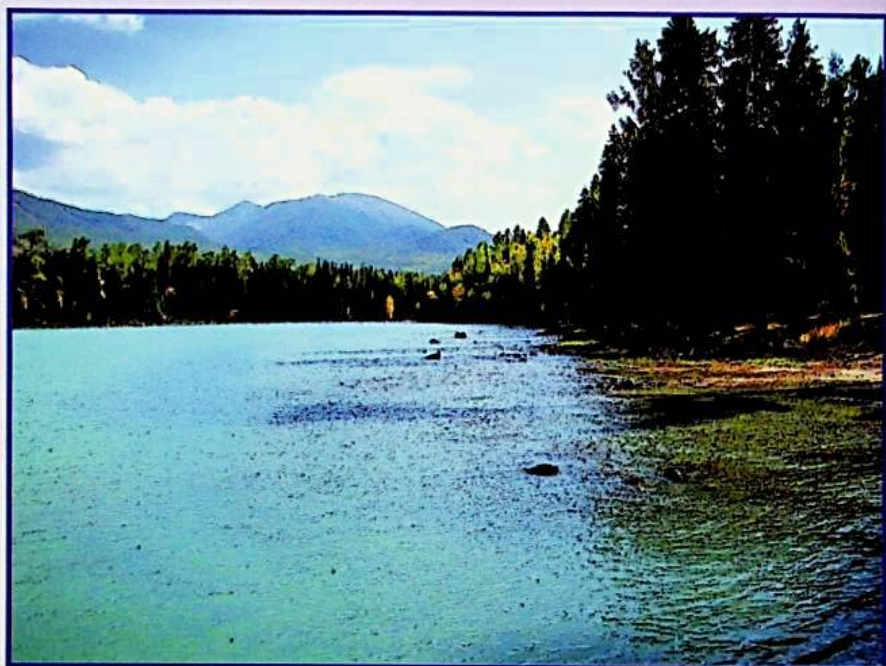
ژۇرنىلىمىزنىڭ يىللىق باھاسى 36.00 يۈەن،

يەككە باھاسى: 6.00 يۈەن

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

«مىراس» ژۇرنىلى «مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال»، «مەملىكەتلىك سەر خىل ژۇرناللار سېپىدىكى قوش ئۈنۈم ياراتقان ژۇرنال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال»، «شىنجاڭ 2 - نۆۋەتلىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن ژۇرناللىرى مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن ژۇرنال بولۇپ، سەھىپىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىزدىكى «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» سەھىپىسىدە ھەر خىل تېمىدىكى نادىر ئىلمىي ماقالىلەر، «ئادەت قېرىماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەل ئۆرپ - ئادەتلىرى، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا» سەھىپىسىدە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەقىل دۇردانىلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان ھېكايەتلەر، «يىلتىزىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوبرازلىق تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسەپ يىلتىزىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر، «كۈلكە — جان ئوزۇقى» سەھىپىسىدە قىزىقارلىق لەتىپە - يۈمۈرلەر، «ئايىدىڭ كېچىلەر» سەھىپىسىدە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ پاك ئىنسانىي سۆيگۈ مۇھەببىتى كۈيلەنگەن سۆيگۈنامىلەر، «ساقلىقلىق — شاھلىقلىق» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى ۋە سالامەتلىك ھەققىدىكى ھېكمەتلەر، «مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئائىلەڭدىن باشلا» سەھىپىسىدە

ئادىل خالىقجان فوتوسى

قوش ئايلىق ژۇرنال

ميراس

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 - 58

مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى
پوچتخانىلار مۇستەرى قوبۇل قىلىدۇ

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى «مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال»

美拉斯
MIRAS

ميراس

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路716号文
联大楼14层)电话:(0991)4554017
印刷:新疆日报社印务中心
发行:乌鲁木齐邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一刊号:CN65-1130/I
国外统一刊号:ISSN1004-3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR.China
E-Mail:expirt@cnpic.com.cn or library@cnpic.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ رەئەسلىك - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
تۈزگۈچى: «ميراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر،
14 - قەۋەت
Tel: 0991 - 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسقۇچى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇستەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65 - 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
E - mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى: 6500006000040